

OCTOBER 2013 VOLUME 04 ISSUE 04

ISSN: 1987-6521
E-ISSN: 2346-7541
REFERRED JOURNAL

BLACK SEA

SCIENTIFIC JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH

PART A. EMERGING ISSUES IN
THE NATURAL AND APPLIED SCIENCES

Agriculture & Forestry Sciences
Environmental Engineering Science
Historical & Humanitarian Sciences
Social Science
Environmental Technology
Physics
Botany
Zoology
Biology
Earth Sciences

www.gulustan-bssjar.org

An investment in knowledge always pays the best interest.
Benjamin Franklin

OCTOBER 2013 VOLUME 04 ISSUE 04

ISSN: 1987-6521
E-ISSN: 2346-7541

SCIENTIFIC JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH

BLACK SEA

PART A. EMERGING ISSUE IN THE NATURAL
AND APPLIED SCIENCES

Journal indexing

Google scholar

ResearchGate

TBILISI, GEORGIA 2013

www.gulustan-bssjar.org

EDITORIAL BOARD

Alexander N. Shendalev

State Educational Institution of Higher Education. Omsk State Transport University, Associate Professor

Alexandra V. Gorbenko

National Transport University. Ukraine. PhD.

Anna Boris Gulyayeva

Institute of Plant Physiology and Genetics. Kiyev. Ukraine. PhD .

Anna Troeglazova

East Kazakhstan State University named Sarsen Amanjolov. Kazakhstan. PhD .

Bogdan Storokha

Poltava State Pedagogical University. Poltava. Ukraine. PhD.

Catrin Kolesnikova

Samara Architectural and Constructional University. Russia. PhD.

Dali Sologashvili

State University named Akaki Tsereteli. Doctor of Economical Sciences. Full Professor.

Irina V. Larina

Federal State Educational Institution of Higher Professional Education. Associate Professor

Klemenova Elena

South Federal University of Russia. Rostov. Doctor of Pedagogical Sciences. Professor.

Liana Hovelidze-Solomonova

Rector of high school of "Georgia". Doctor of Economical Sciences. Full Professor.

Mixail Mixail Bogdan

Institute of Plant Physiology and Genetics. Kiyev. Ukraine. PhD PPG

Nana Shoniya

State University of Kutaisi named Akakhi Tsereteli. Doctor of Economical Sciences. Full professor.

Nikolay N. Efremov

Institute of Humanitarian Research and the Russian Academy of Sciences. Doctor of Philology. Research Associate. Russia.

Olga Feliks Gold

Ukrainian National University named I.I. Mechnikov. Odessa. PhD.

Sadagat V. Ibrahimova

Azerbaijan State Oil Academy. Academician Doctor of Economical Sciences. PHD.

Sergey N. Fedorchenko

PHD. Moscow State Regional University of Political Science and Rights.

Vagif Arzumanli

Doctor of Philological Sciences. Professor. Institute of Literature. Director of Literary International Relations section of the Azerbaijan National Academy of Sciences.

Yekaterina Y. Yagelskaya

Donetsk Economic and Rights University. Ukraine. PHD.

Zaira Gudushauri

Associate Professor. Associate Professor. Georgian-Azerbaijan University named G. Aliyev. PhD .

UDC: 551.46 (051.4)

B-64

©Publisher:

Community of Azerbaijanis living in Georgia. Gulustan-bssjar

©Editorial office:

Isani Sangory area, Varketili 3, III a m/r, building 342, dep. 65, 0163 Georgia, Tbilisi.

Website: www.gulustan-bssjar.org

E-mail: engineer_namik@mail.ru , gulustan_bssjar@mail.ru

©Typography:

TS. Dadiani 100. Publishing house Kalmasoni. Tbilisi, Georgia

Editor-in-chief : Lienara Adzhyieva. The Crimea Humanitarian University. Ukraine.

Head of organization: Namig Isayev

Finance manager: Maia Kapanadze

Reproduction of any publishing of Black Sea Scientific Journal of Academic Research permitted only with the agreement of the publisher. The editorial board does not bear any responsibility for the contents of advertisements and papers. The editorial board's views can differ from the author's opinion. The journal published and issued by Gulustan-bssjar.

TABLE OF CONTENTS

Lamara Qoqiauri 21 ST CENTURY – SOCIETY OF KNOWLEDGE	4-27
Татьяна Ерич ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РУССКОЙ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ В ОБЛАСТИ ДУХОВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В XVIII в.	28-31
Неля Романюк ЗЕМЛЕВЛАСНИКИ ВОЛИНИ У РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX ст.).....	32-37
Владислав Мороко ПАРТІЯ РЕГІОНІВ: ВІД ПАРТІЇ ПРИ ВЛАДІ ДО «ПАРТІЇ ВЛАДИ» (2002–2004 pp.).....	38-42
Tea Udesiani EFFICIENCY RESEARCH AND ITS ROLE IN THE PROCESS OF IMPROVING PERFORMANCE AUDIT	43-46
Ленара Аджиєва ВИНОРОБНА СПРАВА В КРИМУ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX ст.)	47-51
Владислав Тищенко РОЗВИТОК ФОРМ І НАПРЯМКІВ ДІЯЛЬНОСТІ НУО У СИСТЕМІ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ (1990-ті–2000-ні роки)	52-57
Марина Давиденко НАУКОВА ШКОЛА АКАДЕМІКА АН УРСР А.М. ГРОДЗИНСЬКОГО	58-64
Тетяна Скрябіна ЕТАПИ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ МІСТА-КУОРТУ ЄВПАТОРІЯ (КЕРКІНІТІДА, ГЕЗЛЕВ)	65-71
Людмила Страйгородська ДОНСЬКИЙ ПЕРІОД НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ ТА ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОФЕСОРА В. О. ПОГГЕНПОЛЯ (1907–1927 pp.)	72-75
Тамара Яценко ГЛУБИННОЕ ПОЗНАНИЕ ПСИХИКИ СУБЪЕКТА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СРЕДСТВ ВИЗУАЛИЗИРОВАННОЙ САМОПРЕЗЕНТАЦИИ	76-91
Оксана Усатенко РАЗВИТИЕ САМОРЕФЛЕКСИИ БУДУЩИХ ПРАКТИЧЕСКИХ ПСИХОЛОГОВ В ПРОЦЕССЕ ГЛУБИННОГО ПОЗНАНИЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ МАСКИ	92-99

21ST CENTURY – SOCIETY OF KNOWLEDGE

Lamara Qoqiauri

Doctor of Economic Sciences, Full Professor of Technical University of Georgia (**Georgia**)

E-mail: lqoqiauri@yahoo.com

ABSTRACT

Theoretical study and learn of intellectual capital is lower than its practical side – how to realize organization of analyze and management of intellectual capital at real companies. In the last decade of the last century leading companies of each business domain were focused on intellectual capital. To their mind, it was intellectual capital to be the foundation to success in the issue of creating innovative production. Such production was successfully realized at the global market. At the same time, point of view about intellectual capital is being essentially transformed and it consists not only of human resources, which define collective knowledge and abilities of the company specialists, but also those immaterial valuables, which are created by these specialists as image of the company and attitude of the consumers for the concrete company. Besides, the fact, that in the new millennium intellectual capital is considered to be basic factor for success and leading companies consider it to be successfully working element, they are yet unable to manage this element. Main reason to such situation is the fact that there is no methodology for correct processing of evaluating the profit received from developing level and realization of intellectual property of the company (it is impossible to define goal of intellectual capital of the company without it), goals of creation, growth and realization of its components. We have been witnesses of significant growth of the interest towards our intellectual capital during final ten years. The role played by it in the life of enterprises having various organization forms is being understood. We also become sure in the fact that companies are to be managed in various way; new methods of evaluation and information supply must be used. Pursuant to the recent survey data conducted for Economist Intelligence Unit-ma Accenture, 94% of the company managers agree with getting aware with the issues of intellectual capital and management; 50% of the surveyed declared that management of intellectual capital is one of the three important issues, which are hard to perform for the manager, and 13% of them said, that this is the most important task.

Keywords: Knowledge, Intellectualization, Intellectual fields, Intellectual investments, Innovative economy, Engineering, Intellectual assets

Necessity of intellectualization of development of the society Bill Gates says that every product of Microsoft will grow old in four years. This gives rise to the question: will Microsoft itself or its rival make it get outdated?

The society of 21st century will be the society of knowledge, much more complex and full of competition, than all other societies existed till today, this competition will be spread equally as on the world, so on the organizations and the persons individually. Reason to it is that information revolution allows incredible growth of distribution of knowledge. It makes knowledge universally available. Taking into account the fact that information moves so easily and rapidly. Every company, including governmental organizations, in the society of knowledge shall be globally competitive, notwithstanding the fact, that most of them will be local with their activities and markets. This happens because with telecommunications and internet every consumer is informed about the tendencies existed in modern world, what is the sales price of this or that product at any point of the world.

The economy based on new knowledge requires great dose of education and, in the first place, the manner of uninterrupted learning. That is why continuous learning, so-called Adult Education in the USA is one of the most increasing field. The system of universal, compulsory education, which is financed by the government, is the largest social discovery of the mankind. This disconnected chain between income of the family and education. Low income and low level of education of one generation automatically give rise to the same in the following generation.

Knowledge, as basic resource, differs fundamentally from all other traditional resources, such as, land, work force and capital. It is not bound to one specific state. Under the conditions of globalization, it is transnational, easily transferable from one place, to another, from one country to another. It may be created under the conditions of

telecommunications and information revolution everywhere, as in Shatili, Barisakho or Zugdidi, so in London and at the end, it is changed very rapidly. Only thing, that may be foreseen, is that relative priorities of the state, organization and the person will soon become doubtful and absolutely new pretender will be the rival and author of this challenge.

Under such conditions there is no justification to incompetence and low-effectiveness. There will be no educated and uneducated countries, knowledgeable and ignorant societies. Adult Education means continuous education for well-educated and conscious adult people. Teaching is traditionally terminated when business career is started.

That is why the structure of new Georgian economy shall be oriented towards creation of the product of knowledge. Intellectualization of citizen makes permanent actual theme. That is why we have decided to dedicate this Chapter to the investments and management of the process of investments.

We consider knowledge to be the best social wealth, the most important valuable, as well as human intellect and not minerals or material wealth created by a human.

It is known from ancient times that "the best thing that a person could own is knowledge". It is knowledge that creates wealth.

As for scientific (and not only scientific) knowledge, as product of intellectual work, in the process of using it not only maintains its consumer features, but, on the contrary, it is filled and enriched. Knowledge gives rise to new knowledge. That is why this is continuous process, which is transferred from one generation to another and each generation gives something new to the accumulated knowledge.

This specification of knowledge was understood by Ilia Chavchavadze. He said: "Knowledge looks like a candle not only with its burning down and quenched; once lit knowledge will never burn down: it goes from father to son, from son to the grandson, becoming bigger and stronger".¹

At the different stages of development many scientists, writers and social figures touched upon this actual problem. "The country, which doesn't take care of development of science, has no future" – said Walter.

Traditional commodity, as material wealth, existing mostly in the material form and satisfying material requests of people, may be useless or lost before consuming.

If we do not foresee separate exceptions (for example, illegal possession of scientific discoveries, inventions, or rational offers by other persons and so on) knowledge is free from such danger, as information product of human intellect and knowledge is always with the human. In this regard I. Chavchavadze wrote: "knowledge is a method, though it is wealth itself and such a wealth that it accompanies a man everywhere without expenditures and envy, no one may steal or resist it".²

Investments into the intellectual valuables essentially change material technical base of production, through rapid development and massive character of automation of manufacturing processes, which is prior direction of scientific-technical progress. It will provide growth of profitability of labor and other production resources, improvement of product quality, expanding its assortment, producing knowledge-consuming and competitive products, strengthening production rate and reduction of material-consuming. All these, of course, grant priorities to the companies using them for winning.

As inside the country, so at the global market, in the system of commodity relations, knowledge gradually occupies central place, as specific kind of product.

In the competition between the subjects of market economy time factor gains new content, as in this competition, as a rule, the winner is the entity who obtains needed information earlier than others and in more grounded form and to use it in his work on good time. The subjects, who hesitate obtaining of information, are doomed to losing in competition and bankruptcy.

Together with scientific studies and investigations, as well as receiving patents and licenses, raising the share of professional education and vocational training, software, engineering and consulting services, marketing, advertisement, improvement of management and other analogue expenses is the ratio of gradual intellectualization of economy.

High knowledge consuming supports mastering of products of new kinds, development of perfect technologies, maintenance of resources, improvement of the production quality, raising economical effectiveness of production, making the warrant for winning of the company in competition.

---

¹ Chikava L. Innovative Economy. Tb.: Publishing firm "Siakhle". 2006. Pg. 103.

² Same, pg. 106-107.

The share of innovative sector in the economy of developed countries is being increased. Herewith, the process of computerization of functioning fields beyond other innovative sector of production is provided intensively. According to the data of UNESCO, about half of people employed in the economically developed countries directly or indirectly participate in production and processing of innovative products.

Analyze of actual data of the developed countries of the world shows up that education level of the employees in each of them is being rapidly and steadily increased, which may be explained by the fact that innovative economy is represented without high-qualified and fully developed personnel.

Accelerated development of intellectual fields (science, education, art, financial, legal and medical service, marketing, management, engineering, consulting and others) defines the level of development of innovative economy. Speaking about sectoral economical structure of the developed countries of the world, we may say that field of services today is the largest sector, which overcame such traditional sectors, as agriculture and industry, manufacturing and construction.

Together with scientific knowledge, it is important to increase the share of education, as specific products, scales of export and international turnover. They consider not only emigration of scientists, teachers and specialists, where they transfer to the audience their knowledge and experience through different form of teaching, but organization of teaching young people invited from abroad by the workers of the field of education inside own country. Australia is clear evidence to it. Important part of Australian scientists and teachers has received education at the schools in America and Europe. They conduct lectures for the students arriving from China, Taiwan, Malaysia, Asia and other countries to receive education. The school leavers arrive to Australia with pleasure, as it is twice cheaper to receive secondary level of American education at the country more acceptable to them, than at America and Europe. It is remarkable that about 10% of Gross National Product of Australia is made through these activities.

Situation is similar in Holland, where there are up to thirty large universities. This is not of little quantity for the countries with the population not more than 12 million. About 1/3 of these Universities have high international recognition, which are no less than well-known universities of the world with their potential skills and give education of high quality to their students. Thus significant part of the students are made by the foreigners and thus the institutions provide export of education, and thus make significant bit in creation of national incomes of their country. There are numbers of other countries who have taken same direction, and thus the phenomenon gains becomes of more global nature.

Investments made as by the governmental, so private structures into the intellectual valuables, i.e. share of venture capital into the total volume of the investments of the countries, will define the level of development of innovative economy.

From the point of innovations, to establish the level of maturing of economy of the country, this latest uses numbers of rates, among which, following are important:

- The share of expenditures made by governmental, private and corporative sectors on innovative activities into the country's Gross National Product, Gross Domestic Product, National income and so on.
- According to the share of expenditures made in the innovative activities of Gross National Product and Gross Domestic Product we may generality speak about which country pays respective attention to these most important activities and in which countries they are more or less ignored, though, for more clear expression of the attitude of the government towards this important issue, it may be specified in the following form: expenditures made on innovative activities calculated with 1, 100 or thousand persons. Need and purposefulness of this may be explained with the fact that weigh of each percent of the share are sharply distinguishing values of economically low and high developed countries; for example, let us take one representative from economically high and low-developed country, where share of expenditures made on innovative activities into the Gross Domestic Product of the country amounts to 3%, and in another it is not more fore 1 billion US Dollars, share of 3% will be respectively 90 Billion and 30 million US Dollars.³
- Share of expenditures provided into the intellectual sector (education, science) during the year in total expenditures makes ideas how the government cares for development of state knowledge, i.e. intellectual economy.

Before learning investors in the intellectual sector it is necessary to define intellectual property. It mostly expresses human relations rising from ownership, Management, utilization and appropriation of intangible valuables

---

³Тагирбеков К.Р., Паштова Л.Г. Инвестиционные процессы и банковская система. М. Изд. "Вес мир". 2005. Pg.51.

created through intellectual working (discoveries, inventions, musical works and so on) and is formed as specific, special kind of property.

Product of intellectual property may be private, collective and governmental property, i.e. the biggest share comes to the private intellectual property, as its authors are the individuals themselves. Pursuant to share, second place is occupied by collective intellectual property, which makes outcome of collective mental work of the group of authors. The smallest share belongs to the governmental intellectual valuable (basically in the states built in the administrative-powerful system), as objects of such forms of property (for example, innovations related with military actions) are manufactured in relatively lower quantity.

Under the conditions of market economy, intellectual property is the product, where it is sold according to its value, pursuant to the request.

Basic producing fields of knowledge, as products, are science and education, though it is produced in such fields, as art, culture, religion and others. For today, the fact that knowledge may be sold in the form of products, as well as its place and role in turnover is being increased continuously is not disputed.

Ordinal product in the process of utilization losses its consumer features and after specific period of time it exhausts itself, i.e. it is disappeared, as a product. As for scientific knowledge, as products of intellectual work, in the process of utilization it doesn't only loses its consuming features, but, on the contrary, it is being increased and enriched.

Unlike traditional goods, knowledge is of general, global nature and one of the mostly used products, which is at the same time achieved by several consumers, though neither anybody loses anything for this reason, nor its reserves are reduced; on the contrary, it is increased and following consumer receives it in more enriched form.⁴

Traditional product (for example, Georgian tea, wine, brandy and so on) is separated from its creator upon manufacturing, being collected and then consumed gradually. This is why its production in time and space stand separately.

Situation is different in relation with the knowledge. Knowledge may exist as independently from its authors (in the form discoveries, inventions, and scientific works), so separately, unlike ordinary goods, export of knowledge existed with the author, as a rule, may be provided through transportation of its carrier (scientist, composer, editor and so on) to the desired place and distribution of their knowledge to the consumers through various means of massive information.

Intellectual Investments, as components of investment market. Investment market is a complex system concluding of various structural elements with multilateral connections.

As we have said above, objects of investment are divided into financial and material assets. Financial assets include financial and tax obligations of every kind, which are created by basic economical agents during their activities. This is cash money, deposits existed at the current account, short term loan liabilities, for example: acts and other financial documents, which confirm property right on the capital or provision of transaction on movement of financial resources.

Material assets include: movable-intangible property, plots, buildings, precious metals, products of continuous application and so on.

The concept of the market of intellectual investments. Two basic kinds of the investment market – financial and material – under modern conditions may be added with the market of intellectual investment. This latest is functioning in the form of sale and purchase of licenses, engineer-consulting services, know-how, scientific processing, products and others.

It is well known that under modern conditions investments into human capital is extremely important and profitable. This is reasoned in the works of numbers of economist. K. Sax and F. Laren speak about importance of investments provided into the human capital. They say that investments into human capital are of huge importance for market economy.

Theory of intellectual capital. Today realization of investments into the human capital is based on the theory of intellectual capital. Authors of this theory consider intellectual capital to be complex category; it is wider than human capital, as information is considered to be independent industrial resources. Investments into the intellectual capital differ in volume from those provided into the human capital. It consists of the elements of structural capital as well, which conditions provisions provided into the devises, computers, software and trademarks. On the bases of the theory of intellectual capital they formed the concept about social partnership. This concept is based on the

---

⁴ Chikava L. Innovative Economy. Tb.: Publishing firm "Siakhle". 2006. Pg. 106.

investments provided into the social capital. The theory of social capital means development relations of mutual support and trust between separate groups or unions, and readiness for participation in them. More educated and qualified workers have potentially more abilities to form social capital and economical macro-system of the company. On the basis of investments provided into the social capital they form subjective introduction to the attractive investment surroundings, which influences upon development of the market of intellectual investments.

Prices on the products of intellectual investments have no direct relation with the work provided on it. The value on intellectual investment products is defined upon utilization in the process of production. Herewith, the value of the products of intellectual investments is defined as monetary expression of the effect obtained through usage of this product.

Market value on the products of intellectual investments is formed as contractual price through utilization of the values of seller and purchaser. The purchaser may provide that the profit made through usage of the products of intellectual investments, is as minimum needed to reimburse expenditures made for creation of such products by the seller and those of purchaser for its realization. The product of intellectual investments is not often sold by the seller, but he transfers only the right on its usage. Herewith, contractual value on such products in practice is close to that of the purchaser.

Realization of intellectual investments at the market may be provided in the following forms:

- through issuance of the rights on licenses, know-how, trademarks and so on;
- sale-transferring of know-how, technological experience and so on. Agreements of such acts of sale and purchase from license agreements differ in the fact that the owner of know-how doesn't refuse its selling, but he refuses its patenting.
- through engineering services;
- through transferring of technologies, investment cooperation within the bounds of which not only sales and purchase is provided, but also their distribution for the purpose of consulting, preparing specialists, transferring drawings and technological exchange.

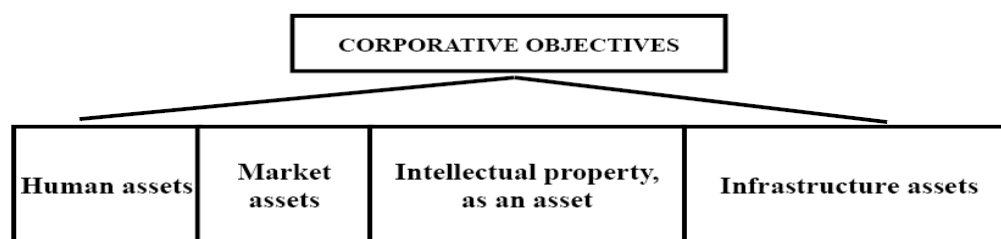
Engineering. Engineering is one of the basic forms of realization at the market of intellectual investments. It conditions providing various engineering-consulting services on the commercial basis. They separate engineering service into two groups:

1. Service related with preparation of the process of manufacturing products.
2. Service related with provision of normal process of manufacturing and realization products. To the first group belong:
  - a) Preliminary service (social-economic studies, topographic mapping and planning location; study of ground and searching for mineral resources).
  - b) Projection service (preparing general plan and recommendations, preliminary evaluation of cost to be made on exploitation, preparing technical specialists and so on).
  - c) Post-project service (preparing contact documentation, organization of auction, assessment of offers, conclusion of agreement, management of building, conclusion and issuance of certification considering completion of work and so on).
  - d) Special service (studies related with waste utilization, various legal procedures and so on).

To the second group of engineering services belong: service related with management and organization of manufacturing process, service related with the testing of objects and so on. Under the conditions of high-qualified personnel of engineering consulting it may support in rising effectiveness of the companies, accelerate management and turnover of investment resources.

Intellectual capital needed for the production processes may be divided into four parts and represented in the form of the Scheme (Fig. 1.):

FIG.1. INTELLECTUAL CAPITAL NECESSARY FOR THE PRODUCTION PROCESS

Market assets are such assets, which were formed to the company due to good relation between its advantageous position and elements. To the number of market assets belong: trademarks, reputation, distribution channels of regular customers, advantageous license and other conditions, which give to the company competitive priority and others. It is due to the market assets very often the companies are sold for more price than the value of own basic capital. This happened in 1987, when the company Nestle purchased assets of Rowntree for twice more price than it was declared, in which they paid 3.8 billion US Dollars.

Management of investments into intellectual capital. Management of intellectual capital begins after its identification, indexation of its parameters and stipulation of activities for its development, management and purchasing. Mentioned process includes seven kinds of activities, which are given below.

Audit of intellectual capital and processing of policy in this domain, of course, are related processes, as it is difficult to form the policy in the information vacuum, but for clarity we discuss as them as separate tasks, they are:

1. Identification of intellectual capital;
2. Processing policy towards intellectual capital;
3. Audit of intellectual capital;
4. Documentation of intellectual capital and its recording to the database;
5. Protection of intellectual capital.

First stage exists in understanding and correct interpretation of turnover of intellectual capital and content of the first stage of the company (firm). The Company may be rich in material assets, but poor with intellectual capital. Intellectual capital provides corporative sustainability.

As soon as the company identifies nature of its intellectual capital, it gives rise to the necessity of processing the policy of its development and maintenance. Among objectives of policy towards intellectual capital, following may be named:

1. Provision of possibilities of achieving corporative objectives;
2. On good time and required place provision of provision of the resources of intellectual capital;
3. Explaining nature of the processes provided inside the Company to each employee and provision of identifying own role in these processes.

It is important to understand and explain relation between the strategies and objectives of the company properly. In case of their discussion separately, important assets may be forgotten.

Policy of organization towards management of intellectual capital shall be formed clearly, in order to allow people responsible for management of intellectual capital to know their rights and obligations, and respectively implement their functions. After final formation of the policy of the company, it is necessary to bring them down to the employees and partners; for this reason they create numbers of programs, which will support interested persons as in submission of information, so identification of their role and making own bit in this activities.

If the company is seriously interested in making maximal profit from the intellectual capital, which is owned by it, the company shall use computer software of maintenance of the reserves of knowledge considering intellectual capital. This is a progressive idea, but building of such systems shall conform to the requirements of people, who shall make use of such information. Formation of such requirements may be provided only in case when interested person learns this system totally, that is why, before filing resources into creation of the computer system, it would be better to create the system on the paper carrier.

Documentation of intellectual capital on the paper carrier shall be commenced with conclusion of the scheme of existed information. After detection of intellectual capital of information and processing paper system, it will be time for thinking about computer system as well. For the purpose of monitoring, the company may need to create and develop base of knowledge, which, in its turn, will give rise to the necessity of solving other objectives.

Structure of database of intellectual capital, similar to system of other computers, shall satisfy requirements of potential user: the most useful utilization of intellectual capital exists in its transferring to those, who are in need of this knowledge. Said situation has been learnt in details by the creators of expert systems during last twenty years. The structure of database depends on the plans set by the company for its usage.

Protection of intellectual capital. Protection of intellectual capital conditions protection of intellectual, market, human and infrastructure assets. Each type of intellectual capital requires special warranty of security and, consequently, there are professionals in every field, which are able to fulfill this objective.

Protection of market assets are provided on the basis of law considering the property of intellectual capital and such mechanisms of its supporting, as advertisement of trademark and promotion of corporative name.

Protection of intellectual assets - through registration of patents, trademarks, rights on design and copyright, while protection of industrial sectors is provided on the basis of confidential agreement.

As for human assets, their protection is provided through allowing growth them to develop their qualification in the field, they operate in and which they enjoy doing and, on the other side, assure them in making bit into the activities of the company. This task is much more complex than protection of assets of other kinds. Notwithstanding this, it is worth these efforts, as it is the most profitable.

Protection of infrastructural assets, realization of activities corresponding to the provision of the security of informational technologies, in its turn, depends on solving above tasks. The specialists working in various fields are to be involved here to provide respective activities, namely:

1. Specialists of strategic management;
2. Specialists of managing intellectual property;
3. Marketing specialists;
4. Specialists of management of information technologies;
5. Specialists working with the personnel.

Most part of needed specialists might work at the company, but for management of intellectual capital to create active team, specific amendments are needed. The servants, who might fulfill such functions, do not work in the above contracts, from the point of management of intangible assets. This shall be mostly expressed in the changing of the nature of provided activities, namely, after reaction on the provided facts, they shall turn into the providers of prophylactic works.

Management of intellectual capital is continuous process.

Herewith, we tried to show and discuss in this Chapter the essence of intellectual valuables and its place in investment surrounding as completely as possible. We consider processing of natural resources and development of tourism to be approved possibility of rising economy of Georgia. Though Georgia is rich in these resources, but human talent and intellect are very important as well, which may manage above processes, providing new technological discoveries and realize it. Processing of natural resources and creation of the products of special kind is impossible without intellect, talent and other mental possibilities and in order to create production, we shall create a producer.

Peculiarities of developing sciences and technologies under the conditions of market economy⁵.

Science is one of the independent fields of intellectual activities, which is developed extremely rapidly at the modern stage and on the basis of its turning into productive power, which conditions sustainable growth of knowledge-consuming process of working. We live in the age, in which the process of its turning into the leading force and universal, decisive factor of developing of social production.⁶

It is known that scientific-technical knowledge is the most important factor for economical and military strength of the country, and core to its national security. It is main condition for real welfare of people and economical growth, and important part of gross national products are made on the basis of innovations.

At the stage of transferring to the market economy, the issue of strengthening the role of government became the most actual in the fields of science, culture and economy in general. Global reality of economic development of last years of 20th century confirms increasing role of the government in the process of economic and social development.

What gave rise to the moving of science to the back? At the stage of moving to the market economy, together with the fall of material level of whole population moved spiritual and cultural valuables backward. This is why the science is left beyond actual society, magisterial interests of science. The science was in fact left with self-survival and self-provision.

If we learn the essence of the issue, we will see that the science may neither be commercial, nor profitable, from the point of the time factor (we take into account short period, otherwise no economic effect will be made without science and technologies). With their essence production of knowledge is not within the bounds of market commercial system. Economical effect of science is often postponed for indefinite time. Outcome of knowledge, as a

---

⁵ For processing the Paragraph 5 materials were submitted by the Doctor of Economy Mrs. **M. Skhirtladze**.

⁶ **Chikava L.** Innovative Economy. Tb.: Publishing firm "Siakhle". 2006. Pg. 135.

rule, are received by following generations. At the different stages of development the society invests money in raising knowledge and, higher is this latest, the better it is for the society, its future. For development of science, the society finds resources, for which it processes complex system of financial provision of the field, in the first place in the form of budget, i.e. payments. Thus it guarantees better future and scores off with the past.

Science, as social institute, solves the issues of general-social and separate economical subjects. That is why responsibility for its existence and development is undertaken by the government. Thus it fulfills order of future generations. Consumer of functioning outcomes of science has not been born yet, while order is at face.

Pursuant to such methods of approach, during transitive period, was left beyond attention. Economy is oriented towards the system of material production and provision of incomes. Attempts of scientific commercialization, which often take place superficially, are completed unsuccessfully. In regard with the science, government very often refuses its one of the basic functions and direct liability, through obliging its function with commercialization of science in this direction.

Is it possible to commercialize intellectual field. Complete commercialization of such fields⁷, as science, higher education, culture, spiritual field of the society in general, may not be provided for just one reason – it doesn't give profit from paradigm point of view and with their nature they are not profitable; outcomes of creative work and not production process of knowledge may be commercial.⁸

The process of knowledge processing is provided in the form of turnover of knowledge and general system of accumulation, which is based on the higher school. Individual provision of knowledge may not be sufficiently effective during existed system of knowledge. This may be provided in general totality, in the system specially processed of interaction of respective subjects, which today is the authority of the government.

Commercial structures will not be able to solve this task. This is not their obligation. They are consumers of outcomes of science and for this they pay directly or indirectly. When a government finances the process of providing scientific knowledge, it is used by every scientific group and scientist.

In transitive period non-assessment of the complexity of interaction between the system of knowledge production and the production itself gave rise to incorrect solution of inclusion of such system into the market economy. In practice it is explained with the fact that services of science are to be engaged in relatively foreign and nontraditional activities. Instead of production of new knowledge and their transfer to the future generations, they created resources for themselves and scientific studies.

One condition shall be mentioned here: science, as any sufficiently socialized system, is quite stable formation. It is neither simply formed nor disappeared. The scientist is unable to refuse his/her studies with the force of conservatism. The system of production of scientific knowledge is intended to maintain itself and it is able to do it.

The science, as general social knowledge, doesn't itself create means of new labor and items of work, as well as perfect technique and technologies. Science is independent specific field of people, in which outcome of strained and creative mental work is shown in the form of new idea. It may touch upon events and processes of nature, society or thinking. This idea finds its practical usage in different directions, for example, if it consists of technical novelty, through passing respective stages (processing scientific idea, respective calculations, technical-economical statement, creation of drawings and sample construction, as well as their experiment and others) it is reflected in improved technique and involved into the social production.⁹

Numbers of unsolved problems has been accumulated in the science during last period. The system of managing, financing, planning science existed earlier, with their specific methods was based on absolutely different economical, political and ideological paradigms. Its principles do not conform to the cardinal changeable modern world.

---

⁷ Underlined by author. There is distinction in opinions on the said issue that is why we consider it to be purposeful to continue working on it.

⁸ **Skhirtladze M.** Peculiarities of scientific and technological development under the conditions transitive economy. Collection of the works of economical and social problems of scientific-research institute existed with the Ministry of Economy of Georgia.

⁹ **Chikava L.** Innovative Economy. Tb., publishing company "Siakhle", 2006. 138

In the first place it is necessary to reorganize existed system of management of science. One thing is evident: **the government shall maintain social management, control and stimulation of the system of knowledge production.** This, ordinarily, gives rise to the issue of new understanding of planning science. Same may be said about financing science.

The system of planning and financing of management of science to conform to and to be acceptable for the country moving to the market system is not perfectly processed.

The society is liable and it does maintain the science. The faster it is understood, the lower will be the complexity provoked by the mistakes made in this domain.

Georgia is the country with transitive economy and in its national industry mentioned processes are realized though specifically, but still typically. If we take into account the fact that the country had quite developed scientific-technical potential in the 90s, above problem is extremely important for its economy.

Since 90s every component of scientific potential has been significantly reduced due to critical events. The circumstance that this trend has not been completed in the field yet, is of great importance. The values given in the Table below speak about it.

As seen from the values given in the table below, number of scientific institutions during last decade has been reduced for 24%, and number of those, who are employed in the field – 3.7 times; the ration of financing the field has been significantly reduced as well.

Scientific-technological potential is in the range of one of the components of national wealth. That is why the problem of its maintenance and putting into the service of national economy is one of the most important ones among those, which stand before the Economy of Georgia.

Table 1.

BASIC PARAMETERS OF SCIENTIFIC POTENTIAL OF GEORGIA¹⁰

Values	Measurement unit	1990	1995	2000	2005	2010
1. Number of scientific institutions	Unit	131	124	102	100	31
2. Number of people employed in the field of science and technologies	Thousand persons	72.3	36.0	19.3	17.3	5,3
3. Expenditures on development of science and technologies	Million GEL	137.61	20.0	15.4	21.6	10,2

Financing science and technologies. Development of social production is impossible without scientific-technical progress; and this latest greatly depends on mastering scientific achievements. Consequently, there is bilateral, interdependent and mutually agreed connection between production and science.

Development of achievements of science and technique, as well as the newest technologies defines competitiveness of manufactured products, and competitiveness of the products under the conditions of market economy is one of the living conditions. It requires great efforts from the entrepreneurs. As it is known, competitive, so-called knowledge-consuming products are realized successfully at the market. Knowledge-consuming of products is qualitative index of products manufactures on the basis of development of science and newest achievements of

¹⁰ The Table is concluded on the basis of the data of State Department of Statistics. During last 2006-2010 years. Mentioned data considering scientific potential is not issued by the State Department of Statistics.

technique, as well as the newest technologies into the production. Growth of competitiveness of production is achieved through rising of the index of knowledge-consuming. That is why the leading high-developed states of the world, production of which differs in high competitiveness at the global market, will waste quite solid sources on development of science and technologies.

Longstanding practice shows up that for development of science and technologies, for making success in the field of science it is not enough to allocate solid sum by government and society. That is why the country shall have respective scientific potential, which will be able to master these resources maximally.

Not every state has own scientific potential. Its creation is extremely difficult and labor-consuming, related with long time and being quite expensive process. Scientific and, generally, intellectual potential is in the range of national wealth of the country and the government shall always take care of its maintenance.

The system of financing science is one of the most important elements of the mechanisms of stimulation of scientific-technical progress. In the process of financing science specific relation between the expenditures made on science, on the one hand and between development of production and its outcomes, on the other hand.

Financing science, this is the system of formation and methods of using financial resources for the purpose of developing rapid development of science and technique and their outcomes, as well as selection of other methods of their financing (centralized, decentralized) plays significant role in the issue of stimulating technical progress. Financial relations allow formation of essential system of controlling creation of resources allocated for development of science. That is why improvement of financing of science occupies one of the central places in the issue of management of technical progress.

In any society development of science in the society is directly related with the resources, allocation of which may be provided by the state for development of this field. Number and sources of these resources are greatly depended upon the fact which form of property is mostly developed in the society. Under the conditions of market economy in the leading, industrially developed countries, where traditionally private property is governing means of production, science – leading field of this national industry is financed as by government, so private sector. Financing is provided in combined way as well (private and governmental sector together). For financing of science they create great number of sources of financing, which conditions increasing development of science in this country, which, in the first place, is reflected in the level and strengthening of development of their economy.

The issue considering the number of material and financial resources to be wasted on scientific development, as well as the sources to be found to finance science, is active. Material factor is the stimuli of development of science, which influences greatly upon material production.

Sources of financing science. The most important and fundamental task in the issue of financing scientific-research works, is definition of the number of general expenditures made on science and sources of its financing.

Longstanding practice of running industry confirmed that number of general expenditures on development of science is purposeful to be defined in accordance with the rate of growth of Total National Product and Industrial Products, pursuant the tasks, which stand in front of the science during the given period, as well as in accordance with the status existed scientific potential (scientific personnel, number of scientific institutions, equipment of these institutions with technical and scientific devises).

Number of the share of total national product on development of science is purposeful to be defined in close relation with the issues, which stand in front of the science during planned period, as allocation of assignments needed for development of science, generally, without respective purposefulness and scientific-technical development, as well as development of experimental construction works related with them is economically unjustified. That is why, upon definition of general expenditures needed for development of science basic problem in the country is made by definition of main tasks, which stand before national science. This latest shall be formed in the form of basic directions of development of science and technologies, as well as in the form of basic scientific-technical problems and natural and social sciences during specific period of time.

It is established that, pursuant to the economical law of scientific-technical development, at least 3-3.5% of Gross Domestic Product shall be wasted on development of science.¹¹ And more, this index is the lowest limit of

---

¹¹ Иванов Н.И. Финансирование исследований и разработках в США. АН РСФСР, 1990. 13.pg 27-8

expenditures made on science. Reduction of this index will give rise to the reduction of competitiveness of commodity products of the country as at the domestic, so foreign markets with numbers of negative processes accompanying it.

As we have already said, leading developed countries waste solid sums on development of science and technologies. They waste 2.7% of Total National Product on science in the USA, 2.5% - in Japan, 2.3% - in France and so on.

In the developed countries this index amounts to 0.6-0.8%. Averagely they, as a rule, have weakly developed scientific potential (some of them have none) and whole attempt of national governments of these countries is directed towards creation of own scientific potential. This is very difficult and expensive process, related with long period of time and, the main thing is that it is not depended on allocation of material and financial resources of the country. Its creation depends on numbers of factors of historical, potential and other social-economical nature.

Today method of approach towards the issue of developing science in Georgia with the status of developing country is not justified. The country has quite strong, still maintained (though today being in crisis scientific potential and caring for its maintenance and its putting into the service of the economy of the country is the objective of governmental importance.

What expenditures are wasted on science today? 2-2.5% of national income was wasted on development of science in Georgia. This happened when the same index in former United States amounted to 4.5-5%.

For today they waste 0.2% of Total Domestic Products on scientific and technological development in Georgia. This will not provide maintenance-utilization of existed scientific potential even minimally.

Role of budget in financing of science. Nature of financing service in the country is defined with the social-economical system, scientific-technical policy of the country, tasks of economic, cultural and other domains of life and, of course, material and financial possibilities existed in the country.

Under modern conditions, peculiarity of developing science is diversity of the sources of its financing. It may be general-social (governmental and collective), private and combined (non-governmental and governmental together).

We may distinguish obligatory and compulsory forms from each other. Pursuant to the method of creation, we may have centralized and decentralized sources.

One of the largest places among sources of financing science belongs to the budgetary sources. This is related, on the one hand, separate kinds of scientific-research works, namely, their general importance as for short, so long-term period, on the other hand, with the specifics of scientific-research activities.

Scientific-budgetary financing shall conform to the existed budgetary system. In the system of financing science central budgets and other municipal budgets shall be allocated in the system of financing science. The subjects participating in formation of every field of central and regional budgets shall be interested in development of the field of science. These interests are expressed by state (central government), so regional governments.

Budgetary financing, as experience shows up that it occupies important place in financing of the science of the country. In the USA it amounts to 50-55%, in Germany and England – 49-50%.

Pursuant to the traditions and structure of science of our country, it is still purposeful to have high level of budgetary financing of science. This is related with existence of large share of fundamental and humanitarian sciences (social and natural), which, ordinarily, with their nature belong to the most important, but less profitable fields with their direct economical outcomes. Development of these sciences in Georgia have important base, in the form of personnel, scientific institutions and respective traditions; on the other hand, it is motivator of scientific-technical and cultural progress of the republic. That is why they need diverse financial support from the side of the state and local government.

In our reality science was traditionally financed from the budget of the country and no such resources were allocated from local budgets. For today such practice is absolutely unacceptable. Municipal budgets shall make important bit in financing of science. This is necessary for solution of local problems themselves. This practice shall be established legally. Wide management of the resources of local budget in development of science will significantly increase financial base of science.

Budgetary resources, as they are accepted in developed countries, may be guided for finance of the activities of governmental, state, so private scientific institutions through state orders and other channels.

Departmental institutions and private companies participate in implementation of scientific studies in the form of governmental orders, which are financed by the government.

Non-budgetary funds in financing of science. One of the sources of financing science is various non-budgetary funds, which provide mobilization of resources for financing of the most important sciences. In the most part of industrially developed states there are national funds of development of science and technique. They provide accumulation of the most important financial resources through avoidance of state budget and run them for financing of prior directions of native science.

To our mind, in order to finance development of science in the reality of Georgia, at least two budgetary funds shall be created. It shall be formed at the state department of development of science and technologies and organization of various ministries and authorities, as well as accumulation of resources from private structures, in order to run them purposefully for development of national science. This fund will finance the most important governmental scientific-technical programs.

Another fund will be special non-budgetary one for development of science, in which resources will be accumulated with obligatory method. Every commercial subject, company or private structure, which makes profit, shall transfer specific percent of this profit to this fund in obligatory way for development of science. We underline obligatory way of payment because under modern situation there are numbers of problems in front of the industrial subjects and they will not simply pay resources for development of science at this stage. Creation of competitive environment will necessarily provide development of scientific innovations, though this is time-related; until that it is necessary to maintain and keep existed scientific potential of the state. There is another circumstance. Purchasing scientific innovations at the global market, costs much more expensive, than mastering achievements of native sciences to the industrial subjects. In the future obligatory method of forming this fund may be amended by voluntary method.

For financing of science we may create various compulsory or charity funds. Creation of mentioned funds in our reality may become important source of financing science.

Under the conditions of market economy, when product of scientific-research activities turns into the commodity and the subject of sale and purchase, separate scientific institutions under the conditions of voluntary work will certainly have own income; with the help of them it will be possible to cover expenditures on scientific studies and other activities, as well as creation of investment resources for the purpose of widening-development of companies. Such possibility, in the first place, will be owned by the companies engaged in studies of applied nature and creation of technical innovations. For today they reduced transfer of scientific institutions to self-financing. Reason to this is inactivity or working with small load of larger part of enterprises, existence of competition at the domestic markets, for the reason of which interest of enterprises towards scientific innovations generally did not exist.

Under the conditions of studies of scientific, applied nature and potentials of technical processing existed and still maintained in Georgia, there is acute opposition. On the basis of activation of existed enterprises and creation of new enterprises their demand on scientific services and new technique will be definitely increased. Probably, this might extend possibilities of providing scientific studies on the basis of it.

Role of private sector in financing of science. Important source of financing science is its financing by private, industrial firms. Separate scientific institutions join large enterprises (this is basically related with sectoral scientific institutions). These latest are totally interested in creation of new products and technologies, as well as organizational innovations. It would be convenient and necessary to them to allocate resources in order to provide scientific studies, herewith for their investment into the various funds and so on.

General competitive surrounding and necessity of making more economical outcome will be needed for the mechanism of participation in financing of science of resources of the enterprises. Entrepreneurs shall understand and they will understand alphabetical reality that industrial mastering by means of scientific studies will raise competitiveness of manufactured products. Expenditures made for development of science give effect overcoming these expenditures for two times.

Credit is one of traditional sources of financing. In our reality, the field of using credit in financing science was relatively small. For today this field of financing science shall be granted more importance. Development of credit system of the country, as well as growth of credit potential will support expending for crediting scientific-research institutions. Credit may be directed as towards expending material-technical base of scientific institutions, so – financing of current expenditures. Respectively, long-term and short-term form of crediting shall be developed.

On development of science credit may be issued as by governmental, so – commercial banks. These credits shall necessarily be preferential and these banks shall be interested shall be interested in their issuance for crediting activities of scientific institutions taking into account peculiarities and values of this field.

Venture capital is one of the sources of financing scientific studies, which may be innovation in our reality, though it has been being successfully used to finance science abroad.

What is venture capital? Venture capital is special form of scientific initiations and financing development of achievements of scientific-technical progress. In innovative processes it plays important role. Venture capital is mostly used in innovative processes. It foresees risk activities in relation with development of scientific innovations related with making high profit.

Foreign capital may become one of the sources of financing science. Its scales will be depended on the volume of foreign economical collaborations and the volume and intensity of scientific-technical relations of the country.

On the basis of scientific technical potential and traditional scientific-technical connections existed in our country is sufficient foundation to the development of relation of scientific-technical domain as with close neighbors, so – distant foreign countries. There are numbers of such relations formed, namely, these are joint processing of scientific-technical programs, direct financing of separate scientific-research works by other countries, support of various international foundations, issuing credits and so on.

We may suppose that processing scientific-technical works by means of foreign capital will be significantly increased on the basis of mutual-profitableness.

As we have said above, developed states waste 0.6-0.8% of Gross National Products on development of sciences. They, as a rule, have weakly developed scientific potential (some of them have none) and attempts of national governments of these states are directed towards creation of own scientific potential, and this is quite a difficult, expensive process, depending upon numbers of foreign factors.

It is prohibited to provide management with the status of developed countries in Georgia in the issues of science development. There is stable base of scientific potential here, which needs to be maintained. To our opinion at least 1.2-1.5% of Gross Domestic Products shall be wasted on development of science in close future. This will maintain existed scientific potential minimally.

Development of science and scientific service depends greatly upon volume of capital investments provided in this field. Critical situation created in the economy conditions the fact that less capital investments are allocated for development of this field. Significant part of capital investments allocated in the field of science during analyzing period is used in the form of construction and installation works. If in 1991 share of construction-installment works in gross investment amounted to 31.1%, it was increased up to 78.4% in 1994. 50.4% of capital investments were wasted on procurement of devises in 1990. In the following years it was significantly reduced (see Table 2), while capital installments were not wasted in 1993-1994.

Table 2

STRUCTURE OF CAPITAL INVESTMENTS MADE ON DEVELOPMENT OF SCIENCE IN 1990-1994 (IN %)¹²

	1990	2000	2005	2006	2007
<i>Share of construction-installation works in entire investments</i>	31.1	57.0	51.4	60.4	68.5
<i>Share of expenditures made on arrangement in entire investments</i>	50.4	39.4	42.3	36.0	38.5

¹² From materials of the State Department of Statistics.

Development of science greatly depends upon basic funds of the field, its status and structure. Renovation of active part of basic funds of science basically provides achievement of final outcomes of the field, Pursuant to the specifics of science and scientific service. Ratio of moral wear of basic funds is especially large. As we have said above, during last decade no capital investments are provided on development of the field to purchase devises, which affect upon the ratio of renewing basic funds of science.

Since 1993 reevaluation of basic funds took place in the fields of public industry of the Republic. This process touched upon science and scientific service as well. For today State Department of Statistics has no information about reevaluation of basic funds of the field, that is why no assessment of basic funds of science during given period.

Development of the field shall be necessarily paid more attention by the government. Hard economical status of the country, numerous problems existed in the fields of material production and, namely, development of industry, together with other purposes is also explained by the fact that the science is not in service of development of country economy. Special tasks shall be allotted for the purpose of improving poor conditions, in order to have science and scientific service in increasing development of public industry.

The government shall pay more attention to the issue of financing science. To finance science they shall create various sources as by attraction of state sources, so other ones. The main thing that the process of forming sources needed for development of science shall be supervised by the government of the country, otherwise, minimal level of resources needed for existence of the field, put the issue of existence of the field under question. Viable task is to maintain secured and brought cores of scientific potential, which may not be provided based on the sources existed today. Creation and formation of new scientific potential is extremely expensive process and economy of Georgia is simply impossible.

What do they do to develop science in Georgia? Competition of state scientific grants. On July 17, 2005 President of Georgia signed the Decree considering creation of national scientific fund of Georgia, and on March 16, 2006 Government of Georgia verified Charter of National Scientific Fund. One of the tasks of the Fund is: a) in order to strengthen scientific potential to support realization of fundamental and applied scientific-technical studies by means of scientific grants” (Article 2).

Resolution (as of April 19, 2006) of the Government of Georgia “considering issuance of state scientific grants” “regulates holding competitions of projects to receive state scientific grants, and the method of controlling grant issuance and implementation of grant projects” (Article 1).

Competition of State Scientific Grants (CSSG) is one of basic mechanisms to provide scientific reform. Objective of CSSG is to detect and finance scientific projects by means of announce competition and assessment of independent experts.

Administration of state scientific grants, processing of competition conditions, announce competition, conducting consultation seminar for the purpose of introducing competition conditions, settlement of organizational issues related with assessment of projects, elucidation of projects to be financed and their submission to the scientific board of National Scientific Fund for verification are provided by National Scientific Fund of Georgia.

Program and financial requirements. Minimal duration of realization of the projects is 6 months, and maximum – 36. Duration of project realization shall be divisible to 6, 9, 12, 15, 18 and so on up to 36 months. Grant volume for 6-month projects shall not exceed 25000 GEL, for 9-months projects – 37500 GEL, for 12-month projects – 50000 GEL and so on. In any case annual budget shall not exceed 50000 GEL.

Stages and conditions of grant competition:

1. Basic stages:

- a) Preparation of project and its submission to the National Scientific Fund;
- b) Project assessment by independent experts of the National Fund;
- c) Submission of projects selected on the basis of assessment of independent experts to the Scientific Board;
- d) Verification of projects submitted for financing by Scientific Board of the Fund;
- e) Conclusion of grant agreements with the managers of projects selected for financing.

In order to gain grant, groups of sciences formed as non-commercial (non-profitable) legal entities of public Law and Private Law registered in Georgia may participate, As well as citizen of Georgia as resident, so – non-resident individuals, citizens of foreign countries – only resident individuals. Scientific manager and project manager shall necessarily be individual resident citizen of Georgia.

The Project shall have scientific supervisor and a manager. Basic contractors (including manager and scientific supervisor) of the Project may not participate in more than two competition projects. Bachelors may not be basic contractors of the Project.

Taking into account ethic norms recognized in international practice, disclosure of identity of experts is prohibited to every party participating in the process.

Following scientific directs were offered for competition in 2007:

1. Kartvelological sciences;
2. Humanitarian, economic and social sciences;
3. Mathematics, mechanics, telecommunications, information technologies;
4. Natural sciences;
5. Earth and environmental sciences;
6. Life and medical sciences;
7. Engineering sciences;
8. Agrarian sciences.

The competition was announced on May 14. Deadline for submission of projects to the Fund was June 22. Expertise of projects began in July and lasted till November and up to 750 foreign experts from leading scientific centers participated in evaluation together with local experts.

Number of projects registered for the second competition of state scientific grants (1085) compared to the first competition was increased with 100. Statistical data of competition of 2006 are given in the Table 3. "Objective of National Scientific Fund is creation of such competitive environment, which provides introduction of more competitive projects. Outcomes of grant competition of this year shows up that we are going to correct direction" – said Matia Jokhadze Acting Director of National Scientific Fund of Georgia at the Briefing.

Financing of projects began from January 1, 2008.

International scientific projects. For participation of Georgia in European scientific programs the Government is obliged to fulfill two basic conditions: there shall be Georgian co-financier and European partners, who would work at scientific projects together with Georgian colleagues. Implementation of said conditions is necessary for participation in the most important projects of Europe, so-called framework programs. Activation of framework programs commenced from 1984 and 6 framework programs are provided for today. Integration of each new program is characterized with its specification, though integration and effective utilization of European scientific potential remains to be basic objective for rising European development and its competitiveness.

Georgia has specific experience of participation in Georgian framework programs. 17 projects were implemented by participation of Georgian scientists in the 5-th framework program, while 2 projects out of 40 (submitted at the initial stage) are implemented.

Same or lower index of participation is characteristic to every CIS state (Russia and the Ukraine are exceptions), which, according to the experts' opinion, is provided not by non-fulfillment of two conditions said above, namely, insufficient competent European partners and existence of co-financing by Georgia, but – completeness of rules and procedures necessary for participation. That is why for development of studies and technologies of EU for 7th framework program (FP7) it is recommended to simplify said rules and procedures. It should be noted that FP7 differs from previous 6th framework program with numbers of important characteristics.

What has been done in Georgia within the bounds of the 6th framework-program?

On November 22, 2001 final edition of the 6th framework program (FP6) of prepared studies and technological development of European Union was published. Compared with previous programs FP6 was significantly increased, ability of participation of the so-called third countries, including, Republics of the Soviet Union. For the purpose of their support, European Union provided specific activities, namely, they concluded agreement with The International Association for the Promotion of Cooperation with Scientists from the Independent States of the Former Soviet Union (INTAS), to which 70 million EUR were allocated during 2002-2006.

Table 3

NUMBER OF SUBMITTED PROJECTS AND SUM REQUESTED ON THEM¹³

<i>Scientific directions</i>	<i>Number of submitted projects</i>	<i>Percentage distribution %</i>	<i>Required sum (GEL)</i>	<i>Percentage distribution %</i>
<i>Kartvelological sciences</i>	86	8.7	7.042.24	7.97
<i>Humanitarian, economic and social sciences</i>	133	13.5	10.779.46	12.2
<i>Mathematics, mechanics, telecommunication, information technologies</i>	96	9.7	6.702.84	7.59
<i>Natural sciences</i>	124	12.6	11.857.84	13.42

Pursuant to the decision of the year 2003 of General Assembly of INTAS, information network has been created, within the bounds of which from the end of 2003 formation of National Information Bureaus of FP6 took place in the republic of former Soviet Union, including Georgia. National information Bureau of FP6 in Georgia is operating on the basis of National Scientific Fund of Georgia.

INTAS. The International Association for the Promotion of Cooperation with Scientists from New Independent States (NIS) of the Former Soviet Union (INTAS) was established in 1993 by Belgium, Denmark, France, Germany, Greece, Ireland, Luxemburg, Holland, Portugal, Spain, Great Britain and European Union. Said states were given the status of INTAS member states, while NIS countries, including Georgia, were called INTAS Partner States.

In 1993-2004 INTAS issued almost 4500 grants in CIS countries. 93% of financing was provided by European Union, and 7% - by member and partner states, as well as European companies (see Table 4).

On October 27, 2004 the Minister of Education and Science of Georgia and Executive Secretary of INTAS signed official Agreement "considering Scientific Cooperation". Agreement of 2004 is amendment of Agreement considering Mutual-Profitable International Scientific Cooperation (as of June 20, 1995) concluded between the Parties (Georgia and INTAS).

Role of government: To promote activities of INTAS in Georgia the Government guarantees that every individual and legal entity receiving grants of INTAS, Will be released:

Social security contribution from the sum of grant received from INTAS, deductions or any other similar taxes;

Taxation of personal or business related incomes made from the sum of INTAS grants, or any other similar payments, accepted in Georgia.

The Government guarantees that every individual and legal entity, having received INTAS grant to purchase scientific and technical equipment of materials, will be imported to Georgia from INTAS to implement the said activities, released from import Value Added Tax, customs fees, excise and other similar effective payments.

The Government guarantees that respective imported cargo will be always issued at immediate basis from the enter point, notwithstanding settlement related with the above payments. Final recipient of imported cargo will not pay the cost of storing cargo at the warehouse; no imported cargo will be blocked in the income point.

The Government also guarantees that every individual and legal entity, importing above equipments and materials, may use the rule of transferring for temporary use, if it requires so. Said equipment is released from all kinds of Value Added Tax upon import and re-exports.

Agreement of any kind financed by INTAS grant will not be the subject to document verification, registration and other similar processes, which are in force in Georgia.

¹³ Material taken from: "Saqartvelos Ekonomika", 2007. No. 11; pg. 19-22.

Agreement signed in 2004 remains in force till December 31, 2006 and after this it is automatically extended for the term of one year, if one of the Parties doesn't notify another party about termination of the Agreement.

During 14 years of cooperation INTAS financed about 250 scientific projects by participation of Georgian researchers, more than 4 million Euros were allocated. On different times so-called conference and scholarship grants were issued to 35 young Georgian scientists; 3 projects directed towards innovation activities were financed.

Table 4¹⁴

<i>KIND OF PROGRAM</i>	<i>TOTAL QUANTITY OF PROJECTS</i>	<i>NUMBER OF FINANCING (EUR)</i>
<i>Research and network projects</i>	<i>2792</i>	<i>195 308 000</i>
<i>Scholarships for young scientists</i>	<i>1011</i>	<i>8 740 000</i>
<i>Conference grants</i>	<i>257</i>	<i>232 000</i>
<i>Summer schools</i>	<i>54</i>	<i>680 000</i>
<i>Conferences of monitoring group</i>	<i>265</i>	<i>2 289 000</i>
<i>Infrastructure development</i>	<i>33</i>	<i>3 853 000</i>
<i>Innovation grants</i>	<i>26</i>	<i>630 000</i>
<i>Total</i>	<i>4438</i>	<i>211 732 000</i>

At "South Caucasus - 2006" held in 2006 17 projects were financed out of 140 selected for competitions, in 12 of which participated Georgian scientists. For competition the Ministry of Education and Science of Georgia and National Scientific Fund allocated respective 100 thousand and 50 thousand Euros. INTAS allocated more than 300 thousand Euros (for participants of Georgian scientists).

On the basis of agreement with INTAS, Azerbaijan, Georgia and Armenia offered 6 prior directions:

1. Environmental problems;
2. Issues of social health;
3. Improved utilization of natural resources;
4. Modern problems of mathematics and astrophysics;
5. Ecological development;
6. Policy of science, technologies and innovative development.

7th framework program (FP-7) of European Union and development of technologies. FP-7 is direct successor of FP-6. On April 6, 2005 European Parliament and Council of Europe obtained Resolution of FP-7. One of the basic objectives of the Program is so-called "knowledge triangle" (study, education, innovations) strengthening role of studies. The Program will last for 7 Years (2007-2013). Financing is increased – 73215 million Euros. FP-7 will be realized in the form of 4 programs, cooperation, ideas, human potential and scientific-research possibilities.

Cooperation. More than a half of total budget allocated for FP7 by European Union is intended for promotion of cooperation between universities, industrial institutions, research centers and social companies. Cooperation will be provided at the transnational level in the form of joint researches and scientific-research programs in the form of coordination networks and including wide spectra of scientific directions. International cooperation of European Union with the third states is integral part to this program. Program Cooperation is separated in subprograms:

Joint studies – European priorities.

¹⁴ Material taken from: "Saqartvelos Ekonomika", 2007. No. 7; pg. 31-33.

Basic part of budget allocated for FP7 will be allocated for the programs: joint-studies – “European priorities”, objective of which is supporting transnational cooperation between scientific-research centers, and laboratories of universities and commercial companies. The Program includes 9 vertical prior thematic directions:

1. Health care;
2. Food, agriculture and biotechnologies;
3. Information and communication technologies;
4. Nano-sciences, nanotechnologies, new materials and industrial processes;
5. Power economy;
6. Environmental protection and climatic changes;
7. Transport (including aeronautics);
8. Social, economic and humanitarian sciences;
9. Security and cosmos.

Other subprograms of the program “Cooperation” are: joint technological initiatives and technological platforms, coordination of national scientific-research programs and international employment basic peculiarities of which are:

- For science and scientific organizations of the third countries possibility of participation in every direction of activities;
- Special activity of international cooperation in thematic fields, which are important for the third states and interesting for cooperation, including improvement of scientific potential of the candidate and neighboring countries; joint activities, directed towards
- Development of these countries and realization of perspectives, also solving such important tasks, as health care, agriculture and environmental protection.

Ideas. Stimulation of “Leading Studies” between individual study groups is open by means of competition. It is expected to create European study board for selection and promotion of “Leading Studies”. Such studies shall be realized by individual groups, which are competitive in the respective fields of science and technologies.

Activity directed towards training, promotion of mobility and career growth of scientists within the bounds of Mari Curie program, will be focused on receiving professional experience, career development and key aspects of improvement of relation with natural systems.

Table 5.

DISTRIBUTION OF 15 YEARS OLD OR ELDER POPULATION BY THEIR ECONOMICAL STATUS, BY QUARTERS OF 2006

	THOUSAND PERSONS		
	I	II	III
Total active population (labor force)	1925.1	1952.3	1960.5
Worker	1643.1	1699.9	1691.5
Employer	586.2	566.9	574.8
Self-employed	1055.5	1130.4	1116.2
Uncertain	1.4	2.7	0.5
Unemployed	282	252.4	269
Population outside labor force	1244.6	1186.4	1152.5
Level of unemployment (in percentage)	14.6	12.9	13.7
Level of activity (in percentage)	60.7	62.2	63
Level of employment (in percentage)	51.8	54.2	54.3

Possibilities.

- In the key fields of study, stimulation of scientific-research and innovative potential is provided by means of coordination and promotion of scientific-research infrastructure;
- Promotion of studies intended for development of enterprises of small and middle environments;
- Strengthening scientific-research potential of widened European domain;
- Building knowledge-based, effective and democratic society in Europe;
- Provision of “horizontal” direction of activities in the field of international cooperation.

SYSTEM OF HIGHER EDUCATION IN GEORGIA AND INVESTMENTS¹⁵.

Pursuant to the official data, 14% of efficient population of Georgia is unemployed (Table 5.). Though, this official, not official number of unemployed is much more. Poor statistics of unemployment in Georgia became harder in June.

Pursuant to the data of the Ministry of Education and Science, in 2007 school was finished by about 62000 adults, and only 15444 of them will become the students of higher institution. What about 47000 graduates? Are there any alternative ways of their employment? Or will they join the army of unemployed? This is added with the number of graduates of higher institutions, about 35000 people, great number of which are to be employed and according to logic calculation, number of unemployed in Georgia will be increased for several ten thousand in one month.

Rising qualified staff and employment of young people is problem not only of our country, but also in Europe as well. Following scaled of illegal labor and employment of efficient-invalid people, the problem of employment of young people is extremely important. Unemployment among young people in EU states overcomes general level of unemployment for two and more times amounting 18%. Settlement of this problem in Europe is one of the prior issues, for which radical measures are to be provided. Under the conditions of ongoing rapid technical progress and global competition, the experts consider balancing flexibility of labor market and employment perspectives to be of great importance.

What are the problems in education and employment? When speaking about education and employment of young people, according to global trends, several dilemmas appear:

Notwithstanding the fact that more and more young people finish elementary school and in this field they provide large investments, illiteracy still remains to be one of the most important problems.

Why is large part of graduates of higher institutions unemployed for months and years, when business claims for lack of qualified workers?

These issues specially appear in the states with low development, Georgia is not exception. There are several strategic steps to reforms:

Improvement of quality of education. Extending possibilities to the people. Supporting employment.

Involvement of young people into any process. They shall understand that upon making decisions their opinion and position is adequately accepted and foreseen.

Adults need respective knowledge and skills to become qualified worker, good parent or even responsible citizen. Education and education is necessary everywhere – at home, at school, at work, though schools are of greater importance, as well as skills and abilities received there. Notwithstanding the fact that in the developed countries following reforms situation at primary schools became better, this is not enough. There still is the need of more qualified skills and knowledge.

It is necessary to prepare a child for following stage, which foresees processing of respective skills for learning at the second and higher stage. Practical subjects, thinking, behavior, forbearance shall be taught. Qualified teachers are necessary. Global economic, social-cultural and technological changes put many country of the world under necessity of realization of basic educational reforms, objective of which is to give modern qualified education to the students. Important part of reforms is professional training of pupils. Active involving of pupils into the educational

¹⁵ Material taken from the Magazine “Saqartvelos Ekonomika”, 2007. No. 5; pg. 8-12.

process is important. The government shall support involving and development of various educational programs and training.

To solve problems of unemployment and employment education quality shall be improved and to grow qualified staff corresponding to the labor market requirements. What is done for this? What direction reforms are provided in the system of higher education?

Bologna process. Activity of EU Union in the field of education is directed towards creation of general-European educational domain. At first this issue was set by the Ministers of Education of France, Great Britain, Germany and Italy at Sorbonne University jubilee in 1998 and called for educational domains of European states to unify. The Document is known as "Sorbonne Declaration". In 1999 in Bologna part of European states joined "Bologna Declaration". Provisions of the Declaration was distributed and improved by the Ministers of Education of the Countries participating in Bologna process in 2001 in Prague, and in 2003 – in Berlin Communiqué. Georgia was recognized as a member of Bologna process by the Ministers of Education of 40 countries and international organizations in May 19-20, 2005 at the Summit held at Bergen (Norway) - Reform of the System of Education of Georgia was assessed to be within the bounds of Bologna Process 2007. Assessment was provided with 5-score system according to 11 indicators, Georgia took higher grading in following directions: three-staged system of academic quality (bachelor, master, and doctor) and development of European credit system; provision of the quality of higher education. It is remarkable that Georgia has received no negative grade in any criteria.

What Bologna Process means. Each man desires to have diverse employment possibilities at local and international labor market. For this purpose qualified higher education is needed, as well as mobility, recognition of qualification and competitiveness. Purpose of Bologna process is to create unified European Domain of higher education by the year 2010. 46 states participate in the Process, as well as the European Commission, Council of

Table 6

DISTRIBUTION OF PEOPLE OF 15 YEARS OLD AND ELDER PEOPLE BY ECONOMICAL STATUS,
PURSUANT TO THE QUARTERS OF THE YEAR 2005

NAME OF INSTITUTION	TUITION FEES (ONE THOUSAND GEL PER YEAR)
Caucasus University	12900 – Unified Georgia-American Bachelor's Program of Business Management
	5000 – Other faculties
Georgian-British University of International Law and Management	6400
ESM – Tbilisi	6000
Branch of American University for Humanities	3950
University of Social Sciences of Georgia	3800
Georgian-American University	3750
Black Sea International University	2784

Europe and organizations – European Association of Quality Provision, National Unions of Students in the Europe, Association of Professional Higher Institutions, Association of Universities of Europe and UNESCO-CEPES. Parallel processes – once in two years ministers' summits, Bologna Secretariat, committee and board are held. There are 4 working groups within the bounds of social and external dimension, outcome evaluation and European qualifications. All these ranges supervise and control implementation of 10 main tasks of Bologna Process.

Main tasks of Bologna Process are:

- Easy to understand and comparative qualifications;
- Three-staged system (BA, MA, PhD);

- Credit System (ECTS);
- Mobility;
- Quality provision and accreditation;
- Attractiveness of European education;
- Institutions and students of higher education;
- Life-long learning;
- European dimension in higher education;
- Merging education and classification.

Levels of Bologna Process are: international level, national level - supporting group of Bologna Process; Institution level – quality provision office.

Terms and trends established by Bologna Process: human, social, cultural and moral capital, society established on knowledge; decentralization, massiveness, internationalization, professionalization, individualization, self-employment ability and sustainable development.

Meaning of knowledge in modern society and eight key competences: 1) ability of communication in native language; 2) ability of communication in foreign language; 3) basic knowledge in mathematics, science and technologies; 4) digital competence; 5) learning for learning; 6) civil and interpersonal competences; 7) industrial competence; 8) cultural self-expression.

Bologna Process credit system: European Credit Transfer System - ECTS – was established in 1989 within the framework of the program of European Union “Erasmus”, which considers loading of students with 60 credits a year, 30 credits per semester. 1 credit equals to 25-30 hours, which amounts to 40 hours per week – 1.5 credits.

Important element of Bologna Process is addendum to the diploma, which is issued together with the diploma cost free and in international language. It describes content, level, context and status of qualification:

- Addendum to the Diploma is easy to understand and compared abroad;
- It consists of complete information about academic program and competence obtained during study;
- Objective information considering competence and performance of the student;
- Simplifies possibilities of continuing study and working abroad;
- Increases possibilities of employment of students – on the basis of information given in the addendum to the diploma the employer is more interested in the student’s profile.

At Berlin Summit of Bologna Process (in 2003) the Ministers defined responsibilities of participating institutions and organizations; they agreed internal and external assessment of programs and institutions, as well as participation of students and publication of outcomes, involving accreditations, licenses and similar procedures, international participation and cooperation.

National framework of qualification and its description by 5 characteristics:

- Loading - credits;
- Level – bachelor, master, doctor;
- Outcome of knowledge – knowledge, skills and competences after completion of educational stages;
- Competence – cognitive, functional, personal, ethic – competence shall conform to the qualification. Classification is granted to the graduates in accordance with the competence;
- Profile – humanitarian, technical and others.

“London Communiqué”.–Following conference of Bologna Process was held in London on May 17-18. It was attended by delegation from Georgia. Ministers of Education of 46 states signed “London Communiqué” at the Conference, stipulating action priorities of 2007-2009:

- Promotion of development of three-staged education system (master, bachelor, doctor);
- Mobility of students and academic staff among participating states is one of the priorities of Bologna Process. Overcoming obstacles preventing mobility, development of grant and loan systems, simplification of obtaining visa and the right of working abroad;
- Equal accessibility of higher education for everyone;
- Creation of respective conditions for the students in order to prevent occurrence of problems related with completion of learning due to economic and social problems;
- Foreseeing requirements of labor market, which conditions involving of potential employer into conclusion of educational program, defining content to be enrolled to this or that profession.

Second stage of educational reform. Since 2008, pursuant to the requirements of Bologna Process, reform of higher education moves to the second stage in Georgia. After organization reforms the stage of quality improvement and approaching to the western universities takes place. The service of licensing higher institutions and national agency of professional accreditation are established, with the competences of approaching quality of education of national system with European standards. Let us overview existed situation – what the system of higher education of Georgia offers to the students?

Tbilisi Iv. Javakhsishvili State University – first stage of Reform – competitions, obtaining professors and structural reorganization are provided; minor and major educational methods were involved. Stages of program accreditation are commenced; programs are reviewed at the faculties first and later they are sent abroad, for example, reviewed programs at the economical faculty are sent to George Washington University and pass examination there pursuant to the memorandum of mutual cooperation. As for master program, they plan to invite American experts in processing curriculum. Such steps shall support approaching of programs of higher institutions of Georgia to those of western counties.

As for prestigious higher institutions, for example, Black Sea International University, Caucasus University, ESM – Tbilisi, Georgian-American University. Well equipped material-technical base, programs, which are maximally approached to western standards of education, close relation with various western universities make them different from higher institutions. This makes possibility of the student to continue learning abroad more evident and, finally, the most important thing is that it increases high potential index of employment of graduates.

Though, one thing is attractiveness and another – possibility. Not many people have opportunity to pay 12000 or even 5000 GEL a year in Georgia. Besides this, value may be increased on educational vouchers at state higher institutions, which may be inevitable; otherwise they will not be able to make respective competition with the private higher institutions. Education becomes expensive in Georgia, parallel to this we have a dynamics, pursuant to which quantity of contingent to be enrolled to the higher institutions is being reduced from year to year – at unified national examinations at the first year about 28000 entrants became students, last year their number was – 17000, this year this figure was reduced to 15000. It comes out that higher education becomes less accessible in our country, while the number of potential students, on the contrary, is increased. If this year in final class there were up to 62000 pupils, in the 10th form their number is about 66000.

Is there the way out or not? When unemployment is one of the most acute problems in the country, and parallel to this entrepreneurs claim for qualified staff, involving-development of the system of professional education shall become precondition to these two problems. There already exists legal base – the Law “considering professional education” signed by the President on March 28, 2007.

Under the conditions of Soviet overbearing-administrative economy, when working places were defined not by the demand of the market, but plan committee, professional-technical institutions made specific educational deadlock, graduates of which were the pupils of low academic performance at secondary school, lacking possibilities of further professional development and progress.

Way out – professional education. At the beginning of transitive period of moving to the market economy the government didn’t consider it to be prioritized – non renovation of the structure of preparation professions and

content of teaching or its statutory base impacted process and quality of education, which was followed by falling of prestige of professional institutions.

Today the system of professional education in Georgia begins new stage of development. The Law "considering professional education" responds to the objectives set by social-economic conditions existed in the Country. Professional education shall play important role in the process of development of economic system based on the principles of independent market and employment of population: "objective of this Law is definition of function and place of professional education, creation of the system of professional education, satisfying requirements of rapidly and permanently increasing labor market" – says introduction to the Law (Chapter I, Article I).

Professional education of new type shall be created, with new infrastructure, high quality of education, educational and industrial partnership, which conditions active involving of educational institutions, employers, organizations and other interested groups into the process of planning and managing professional education. Orientation towards requirements of labor market is important, as well as foreseeing modern trends of economic development, supporting conformity of people with new social-economic conditions by means of starting own business or self-employment – all these conditions are included in the purposes of professional education.

International nature of economic development, rapid rate of globalization requires conformity of the process and content of conformity of reformation and amendment, including professional preparing of professional preparation with international norms, and in the first place with European requirements. Existence of workers of respective qualification is one of preconditions of attracting investments. Pursuant to the data of the Department of Statistics of Economic Development of Georgia, in 2006 direct foreign investments were increased from 450 million USD up to 1.140 USD in compliance with the year 2005, and this, of course, conditions creation of vacancies and growth of requirement of qualified workers.

For the purpose of complete realization of the right of receiving professional education, the center of professional education provide professional orientation, purpose of which is providing consulting with the persons interested in professional education, including entrants, professional and other students considering conditions of possibilities of receiving professional education, future professional activities and terms of employment. For the purpose of realization of professional orientation, centers of professional education cooperated with the employers.

Kinds of professional education are handwork education and professional higher education, which may be formal or informal. Receiving formal professional education is provided at accredited educational institution providing professional teaching by granting respective qualification and issuance of the document certifying education. Receiving informal education is not provided by means of accredited educational program and it is not deemed to be the document certifying education recognized by the Government.

Receiving state education may be provided after overcoming basic stage of general education. As for professional higher education, it may be received on the basis of complete general education. In academic year 2007-2008, number of secondary professional education in state and private sector in Georgia amounted 101¹⁶. Agencies of managing the system of professional education – Government of Georgia, Ministry of Education and Science, the Ministry of Labor, Health and Social Affairs, respective Ministries of education of Autonomic Republics of Abkhazia and Ajara, local bodies of self government, National Professional Agency, National Center of Education Accreditation, Center of National Educational Plans and Evaluation, Center of Teachers' Professional Development – provide activities in the field of professional education on the basis of educational-industrial principles.

Table 7.

<i>Academic year</i>	<i>Number of Secondary Professional Institutions</i>	<i>Number of pupils</i>
2002/2003	148	28173
2003/2004	150	25769
2004/2005	153	26902
2005/2006	153	28395

¹⁶ Source: The Department of statistics.

REFERENCES

Chikava L. Innovative Economy. Tb.: Publishing firm "Siakhle". 2006. Pg. 135.

³Тагирбеков К.Р., Паштова Л.Г. Инвестиционные процессы и банковская система. М. Изд. "Вес мир". 2005. pg.51.

Skhirtladze M. Peculiarities of scientific and technological development under the conditions transitive economy. Collection of the works of economical and social problems of scientific-research institute existed Иванов Н.И. Финансирование исследований и разработках в США. АН РСФСР, 1990. '3. pg 27-8

ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РУССКОЙ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ В ОБЛАСТИ ДУХОВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В XVIII в.

Татьяна Григорьевна Ерич

Измаильский техникум механизации и электрификации сельского хозяйства, заместитель директора по гуманитарному образованию и воспитанию (Украина)

E-mail: erich_tatyana@mail.ru

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы законодательного обеспечения деятельности Русской православной церкви в области духовного образования на протяжении XVIII века. Анализируются указы царского правительства относительно расширения сети духовных учебных заведений, унификации сроков обучения и учебных программ.

Ключевые слова: духовенство, законы, образование, академии, семинарии, церковноприходские школы.

РЕЗЮМЕ

В статті розглядаються питання законодавчого забезпечення діяльності Російської православної церкви в області духовної освіти протягом XVIII століття. Аналізуються укази царського уряду відносно розширення мережі духовних навчальних закладів, уніфікації терміну навчання та навчальних програм.

Ключові слова: духівництво, закони, освіта, академія, семінарії, церковноприходські школи.

ABSTRACT

The questions of legislative support activities of Russian Orthodox Church in the field of spiritual education of the XVIII century, the edicts of the tsarist government on expanding the network of spiritual education, unification of periods of study and training programs are analyzed.

Key words: clergy, laws, education, academies, seminaries, Church parish schools.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ

Анализ первых законодательных государственных актов по вопросам обеспечения деятельности русской православной церкви XVIII века. Законодательные акты по вопросам духовного образования малоисследованы и требуют комплексного подхода в изучении. Подтверждением факта постоянного контроля за развитием духовного образования в государстве является издание соответствующего закона в 1798 г. (№ 18726), которым определялся порядок обучения в духовных академиях и семинариях.

ИЗЛОЖЕНИЕ ОСНОВНОГО МАТЕРИАЛА ИССЛЕДОВАНИЯ

Появление первых законодательных государственных актов по вопросам обеспечения деятельности русской православной церкви относится еще ко второй половине XVII в. Одно из первых распоряжений власти по вопросам духовного образования было издано в 1721 г. Царский манифест утвердил "Устав духовной коллегии". В разделе "Дела епископов" вопросам организации духовного образования был посвящен пункт № 9: "... вельми ко исправлению церкви полезно есть сие, чтобы всяк епископ имел в доме, или при доме своем школу, для детей священнических, или в прочих, в надежду священства определенных" [13, с. 323]. Кроме того, в этом же документе располагался целый раздел, непосредственно посвященный вопросам организации духовного образования в империи – "когда нет света учения, нельзя быть доброму церкви поведению... ибо учение доброе и основательное есть всякой пользы, как отечества, так и церкви" [13, с. 330–331]. В уставе определялись предметы, которые необходимо было преподавать в

церковных школах и семинариях, прописывались принципы и цели обучения, полномочия учителей и школьной администрации. Фактически это был первый законодательный акт, который регламентировал вопросы церковного образования в Российской империи [13, с. 314–346].

На протяжении последующих лет были опубликованы ряд распоряжений и указов (№ 4021, 4105, 4126), в которых прописывался порядок определения детей священнослужителей и церковнослужителей на учебу, условия их содержания, основные позиции учебных программ для школ при архиерейских домах.

Не смотря на значительное внимание со стороны государства к вопросам духовного образования, священники и их дети не очень охотно шли в школы, часто игнорируя все рекомендации епархиального руководства. Ответом на такое положение вещей стал царский указ № 4291 от 1 сентября 1725 г., в котором определялось, что "...поповских, дьяконских детей, ... которые по возрасту к школьному обучению подходят, набирать в школы всех тех, кто может учиться, а тех, кто учиться не хочет, отправлять в школу силой" [6, с. 105–106]. Таким образом, государственная машина хотела увеличить количество грамотных людей в империи, особенно среди духовенства.

После смерти Петра I наблюдается некоторое ослабление внимание к вопросам образования. Желание унифицировать подходы и принципы начального и среднего образования со стороны государства, а так же незначительное количество учителей и учеников, привели к появлению в 1726 г. правительственного распоряжения, по которому контроль за всеми существующими школами в империи осуществлялся Священным Синодом [9, с. 706–708].

Начиная с 30-х гг. XVIII в. царское правительство продолжило практику государственного регулирования духовного образования. В 1730 г. в духовных школах был введен полный курс латинского языка (по примеру Киевской академии). Школы, которые смогли ввести этот курс, получали статус семинарии, а те, которые оставались со славяно-русским языком преподавания, признавались низшими духовными училищами.

В конце 30-х годов XVIII в. в России насчитывалось 17 семинарий, а к середине века их количество возросло до 26. Главным недостатком семинарского образования был схоластический, формальный характер образования, оторванность от реалий епархиальной жизни. С одной стороны, семинаристы много времени и сил тратили на зазубривание латинских слов и выражений, а с другой стороны, свободное владение латинским языком открывало перед ними возможность доступа к европейскому образованию.

Дальнейшее развитие государства, новые экономические реалии требовали все большего количества грамотных граждан. В 1737 г. появляется закон, который обязывал открывать школы во всех епархиях государства. Кроме того, с целью повышения образовательного уровня священнослужителей, получить церковный чин без наличия образования теперь становилось невозможным [11, с. 257–258].

Очередные государственные законодательные акты по вопросам духовного образования демонстрируют настойчивое желание власти способствовать развитию этого сегмента, о чем свидетельствует принятие следующих законов: № 8291 о необходимости увеличения количества школ и духовных училищ " дабы училища и школы умножены, порядочно содержаны, и добрыми и искусными учителями снабжены были" [8, с. 305]; № 8303 о необходимости материальной поддержки духовных училищ, для чего предполагалось часть монастырской прибыли выделять на содержание этих учебных заведений [3, с. 331].

Повышение внимания к вопросам духовного образования со стороны государства наблюдалось и в часы правления Елизаветы Петровны (1741–1761). Сенатский указ от 12 августа 1745 г. требовал проведение комплектации церковью священниками только из числа тех, кто имел духовное образование. Кроме того, с целью улучшения контроля над этим процессом, указ уполномочивал епархиальное начальство подавать в Сенат ежегодные ведомости о семинаристах и их успехах [12, с. 433–440].

Император Петр III продолжил политику регламентации жизни церковных учебных заведений. В 1762 г. был издан указ, который, среди прочего, предполагал ежегодное выделение на содержание всех двадцати шести семинарий империи по 3 000 руб. на каждую. Кроме того, император ввел дифференцированный подход к бюджету семинарий: в зависимости от количества учеников и учителей сумма на содержания могла увеличиваться или уменьшаться [2, с. 952].

Российская императрица Екатерина II в 1762 г. подписала инструкцию о церковной собственности, в которой, провозглашая преемственность государственной политики в вопросах духовного образования, приказала открывать небольшие образовательные заведения при двух или трех монастырях каждой епархии. В этих церковных школах должны были учить русскому и латинскому языкам. Учеников, которые проявили способности к обучению, предполагалось "переводить в училищные дома епархиальные для принятия высших наук". Императрица подчеркивала, что лучше обучать небольшое количество умных и воспитанных

детей, вместо многих " тупых и безнадежных, ... которые заразившись малым знанием, ... после будут проповедовать враки" [1, с. 122].

Это было не единственное распоряжение императрицы по вопросам образования. Можно выделить еще два очень интересных закона. Первый – это указ от 11 апреля 1784 г., по которому выпускники семинарии должны были проходить своеобразный "профотбор" при определении места их дальнейшей службы. Во втором указе от 9 марта 1786 г. № 16 342 определялось, что для осуществления желания императрицы открыть главные народные училища в 25 губерниях империи нужны воспитатели и учителя, поэтому предполагалось направить 40 лучших выпускников или учеников старших классов духовных семинарий в Петербург, где последние должны были бы пройти обучение методике преподавательской работы.

В целом, за период правления Екатерины II в деле духовного образования произошли важные изменения. В семинариях вместе с латинским языком начали изучать древнегреческий и древнееврейский языки. В учебные планы были включены география, история, физика. Улучшилось материальное положение семинарий и духовенства в целом. Однако оставались и общие проблемы: отсутствие общегосударственной системы обучения и руководства. Каждая семинария зависела исключительно от своего епархиального архиерея.

Определенный интерес в контексте нашей статьи представляет царский указ от 7 мая 1797 г. Хотя в названии документа нет и намек на то, что в тексте будут рассматриваться вопросы духовного образования, тем не менее, в распорядительной части указа мы находим прямое указание епархиальным архиереям о необходимости увеличения количества учеников в семинариях и улучшении их материального положения, о необходимости контроля за "благонаравием учащих, чтобы они чужды были всякого буйства, и в поведении беспорочны... дабы вступив в чин священный... утверждали духовных чад своих в ... послушании и добрых поступках" [4, с. 605].

Подтверждением факта постоянного контроля за развитием духовного образования в государстве является издание соответствующего закона в 1798 г. (№ 18726), которым определялся порядок обучения в духовных академиях и семинариях. Кроме того, помимо существующих двух академий (Московской и Киевской) предполагалось открытие аналогичных учебных заведений в Петербурге и Казани. Закон предполагал унификацию учебных программ, прописывал конкретные учебные дисциплины для изучения – философия, богословие, риторика, физика, языки (древнееврейский, древнегреческий, латынь, немецкий, французский). Устанавливался одинаковый срок обучения – 2 года на философском отделении и 3 года на богословском [7, с. 427].

До конца XVIII в. ничего не происходило в жизни епархий и духовных учебных заведений без разрешения центральной власти. Однако, почти за сто лет такого контроля стало понятно, что не всегда правительство может своевременно реагировать на каждодневные изменения или нужды в жизни духовенства регионов. Вследствие чего, в 1799 г. был издан царский указ, который разрешал епархиальным архиереям принимать самостоятельно решения о приеме или отчислении учеников из младших или средних классов духовных училищ – "предоставляется собственному их рассмотрению, по уважению обстоятельств и способностей к наукам просящих увольнения" [10, с. 579]. При этом государство оставляло за собой контроль над высшими – философскими и богословскими классами. Однако меньше чем через год, 27 мая 1800 г. император Павел I указом № 19434 запретил епархиальному руководству самостоятельно решать вопросы отчисления семинаристов [5, с. 165]. Государственная машина вновь поставила духовное образование под свой жесткий контроль.

Таким образом, духовное образование в Российской империи XVIII в. находилось под строгим надзором со стороны государства. На протяжении ста лет российские императоры лично контролировали процесс становления и развития духовно-образовательных заведений в стране. В то время, когда светское образование существовало лишь в зародышевой форме, именно приходские школы, духовные семинарии и академии составляли основу государственной образовательной системы.

ВЫВОД

Духовное образование в Российской империи XVIII в. находилось под строгим надзором со стороны государства. На протяжении ста лет российские императоры лично контролировали процесс становления и развития духовно-образовательных заведений в стране.

СПИСОК ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Инструкция, данная Комиссии о церковных имениях (29 ноября 1762 г.) // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1 (далее ПСЗ). – Т. XVI. – № 11716 – С.117–124.
2. Касательно нового устройства об управлении монастырских и архиерейских недвижимых имений (21 марта 1762 г.) // ПСЗ.– Т. XV.– № 11481 – С. 948–953.
3. О званиях, из которых дозволяется постригать в монашество (22 декабря 1740 г.) // ПСЗ. – Т. XI. – № 8303. – С. 329–331.
4. О наблюдении епархиальными архиереями за священно и церковнослужителями, дабы они при возмущении крестьян всемерно старались отвратить от оногo (7 мая 1797 г.) // ПСЗ. – Т. XXIV.– № 17958 – С. 605–606.
5. О неувольнении семинаристов из духовного звания без высочайшего повеления // ПСЗ. – Т. XXVI. – № 19434. – С. 165.
6. О обучении в школах поповских и причетнических детей (1 сентября 1725 г.) // ПСЗ – Т. VII. – № 4291. – С. 105–106.
7. О порядке учения в духовных академиях и семинариях (31 октября 1798 г.) // ПСЗ. – Т. XXV. – № 18726 – С. 426–431.
8. О снабжении святых церквей достойными и искусными священниками; о умножении духовных училищ и школ, и о содержании святых храмов (13 ноября 1740 г.) // ПСЗ. – Т. XI. – № 8291. – С. 304–305.
9. О соединении духовных и гражданских школ под ведение Синода; именной, объявленный из верховного тайного совета (31 октября 1726 г.) // ПСЗ. – Т. VII. – № 4975. – С. 706–708.
10. О увольнении епархиальными архиереями учеников семинарий в светские команды без доклада Синоду, кроме студентов философии и богословия (7 марта 1799 г.) // ПСЗ. – Т. XXV. – № 18880. – С. 579.
11. Об окончании переписи Синодальным, Архиерейским, Боярским, монастырским, священническим и церковнопричетническим детям и разночинцам, неположенным в подушный оклад, также из оставшихся за определением в службу; об учреждении школ во всех Епархиях и о неопределении впредь в духовенство неученых людей (7 сентября 1737 г.) // ПСЗ. – Т. X. – № 7364. – С. 257–258.
12. Об укомплектовании церковей священно и церковнослужителями из числа действительно служащих и неслужащих церковников и детей их; об избрании прочим, оставшимся за сим распределением, рода жизни и о присылке в Сенат ведомостей о семинаристах (12 августа 1745 г.) // ПСЗ. – Т. XII. – № 9198. – С. 433–440.
13. Регламент или Устав духовной коллегии. Манифест (25 января 1721 г.) // ПСЗ. – Т. VI. – № 3718. – С. 314–346.

ЗЕМЛЕВЛАСНИКИ ВОЛИНИ У РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Романюк Неля Йосипівна

Житомирський національний агроекологічний університет, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, політології та психології (Україна)

E-mail: innagrinchuk@rambler.ru

РЕЗЮМЕ

На основі використання матеріалів фондів Центрального Державного історичного архіву України в м. Києві, Державного архіву Житомирської області і праць істориків та економістів з досліджуваної проблеми зроблено аналіз особливостей розвитку підприємництва на регіональному рівні, зокрема у Волинській губернії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: сільське господарство, землевласники, підприємництво, прибуток, Волинська губернія.

РЕЗЮМЕ

На основании использования материалов фондов Центрального Государственного исторического архива в г. Киеве, Государственного архива Житомирской области и трудов историков и экономистов сделан анализ особенностей развития предпринимательства на региональном уровне, в частности Волынской губернии во второй половине ХІХ – в начале ХХ века.

Ключевые слова: сельское хозяйство, землевладельцы, предпринимательство, прибыль, Волынская губерния.

ABSTRACT

On the basis of the Ukrainian Central State historical archives (Kyiv), Zhytomyr region state archives and research conducted by historians and economists of the related issues, the author has analyzed the specific features of the development of entrepreneurship on the regional level, namely in Volyn province (the second half of the ХІХ – the beginning of the ХХ century)

Key words: agriculture, landowners, entrepreneurship, profit, Volyn province.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Розвиток ринкової економіки в Україні, невід'ємною складовою якої є підприємництво, зумовлює актуальність звернення до історії цього явища, його об'єктивної оцінки. У сучасний період, коли пріоритетним завданням залишається соціально-економічний розвиток села, важливим є дослідження і осмислення досвіду підприємництва періоду капіталістичної модернізації України, коли були досягнуті вагомі результати виробництва в сільській місцевості. В умовах незалежної України і розвитку ринкових відносин посилилася увага до проблеми вивчення історичного досвіду підприємництва, зокрема, українськими істориками В. Сарбеем, О. Реєнтом, Т. Лазанською, Н. Теміровою. Однак у сучасній історіографії підприємництво не стало предметом комплексного історичного дослідження. Доцільно продовжити вивчення проблеми підприємництва з урахуванням особливостей регіонів. Оскільки по-різному виявлялися чинники його становлення і розвитку, діяльності підприємців та їх організацій в суспільно-політичному і соціально-економічному розвитку українських губерній.

Узагальнення досвіду, розкриття позитивних і негативних сторін діяльності підприємців у минулому має важливе значення для визначення шляхів виходу з кризи, конкретних завдань і форм діяльності підприємців в сучасній Україні, особливо у сільській місцевості. Прикро, що споконвіку працююче українське село – це невичерпне і життєдайне джерело, яке несе у прийдешні покоління досвід господарювання на землі, донині не знайшло комфортного притулку, достойного місця на щаблях сучасності. І хоча наперекір руйнації з'являються сучасні сільські підприємці – паростки вмілого господарювання на землі, однак продовжується соціально-економічний занепад села і сільськогосподарської галузі. Руйнівні процеси на селі здатні зупинити лише політична воля і компетентність державників, максимальні інвестиції та підготовлені спеціалісти сільського господарства.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Згідно з класичними засадами економічної теорії, основою підприємництва є приватна власність і її якісний показник, а сільському господарстві, зокрема, власність на основний засіб виробництва – землю. Зосередження уваги на розвитку приватної власності на землю охоплює не лише рамки зазначеного періоду. Питання земельної власності залишаються ключовими в усіх подальших аграрних реформах.

У другій половині XIX – на початку XX ст. найкращі умови для розвитку підприємництва мали поміщики-дворяни. Незважаючи на окремі винятки, правові норми реформи 1861 р. слугували, в першу чергу, інтересам поміщиків, за ними зберігалось право власності на всі належні їм землі. Однак, як відзначалося у «Маніфесті» і «Загальному положенні» поміщики зобов'язані були надати в користування селянам за встановлені повинності «присадибну осілість» і «польовий наділ для забезпечення їхнього побуту і виконання зобов'язань перед урядом і поміщиком» [1].

Виходячи з наведеного, економічною основою для розвитку сільського господарства, промисловості, а відтак підприємництва стали, в першу чергу, великі землеволодіння підприємливих дворян, які на базі своїх маєтків в нових історичних умовах зуміли створити прибуткові товарні господарства. Власність на землю стала основою їх підприємницької діяльності. На початку XX ст. поряд зі спадковими крупними землевласниками Браницькими, Потоцькими, Сангушками, з'явилися великі землевласники, які вийшли з низів, і в нових економічних умовах змогли придбати велику кількість угідь - Симиренки, Терещенки, Харитоненки. Про намагання займатися підприємництвом, пов'язаним із власністю на землю свідчить багато документів того періоду. Так, в губерніях Південно-Західного краю станом на 1913 р. 875 осіб володіли земельною власністю, розміри якої перевищували 1000 дес. (у Київській губернії – 260, у Подільській – 256, у Волинській – 359 осіб) [2; с. 469–718; 2–260]. Серед них найбільші земельні володіння мали: графиня М. Є. Браницька (102495 дес.), граф Й. А. Потоцький (70786 дес.), вдова дійсного статського радника С. В. Уварова (67070 дес.), князь Р. В. Сангушко (65213 дес.), дворянин Е. М. Малинський (49038 дес.), дружина обер-егермейстера імператорського двору К. А. Балашова (36295 дес.), князь Ф. Б. Радзивілл (32357 дес.), дворянин М. О. Терещенко (25176 дес.), граф Е. В. Тишкевич (25163 дес.), дворянка О. М. Дверницька (24489 дес.).

Характерною особливістю підприємницької діяльності дворян-землевласників краю стало створення конкурентоспроможних товарних господарств і проникнення їх капіталів у найбільш прибуткові галузі промисловості: цукрову, винокурну, борошномельну. В період створення першого цукрового синдикату зі 117 цукрових заводів приблизно половина їх загальної кількості належала дворянам [3; с. 521]. Так, до цукрових промислових магнатів та власників багатьох інших підприємств належали землевласники Південно-Західного краю: Терещенки, Потоцькі, Браницькі, Балашови, Бобринські, Ярошинські, Сангушки, Радзивілли.

Зокрема, багатопрофільна підприємницька діяльність Терещенків у сільському господарстві та промисловості давала їм можливість вести незбиткове господарювання, отримувати сталі прибутки, виживати у конкурентній боротьбі. Наявність промислових підприємств сприяла кращому фінансуванню сільського господарства, яке постійно залежало від погодних умов. Водночас аграрний сектор давав необхідну сировину для цукрової, борошномельної, виноробної та інших галузей промисловості. Маєтки братів Миколи та Федора Терещенків відзначилися високою культурою землеробства, запровадженням багатопільної системи, використанням найдосконалішої техніки. Завдяки інтенсивному веденню господарства їх власники отримували значні прибутки. Починаючи з 1877 по 1887 рр. середній щорічний прибуток Червоненського маєтку становив 12034 руб., Мартинівського – 32648 руб. і Глушецького – 33852 руб. [4].

Про ефективне і дбайливе господарювання Терещенків свідчить і те, що поряд із землеробством у своїх маєтках вони розвивали і тваринництво. Якщо в багатьох цукрозаводчиків відходи промислового виробництва пропадали, то у Терещенків жом і патока використовувалися для відгодівлі худоби. Крім того,

ведення тваринницької галузі забезпечувало достатню кількість гною для удобрення полів, У маєтках щорічно відгодовувалося близько 2 тис. голів худоби, постійним ринком збуту яких була Варшава. Від продажу худоби вони отримували понад 200 тис. руб. прибутку щорічно [5; с. 10].

Кваліфіковано і вміло господарювали у своїх маєтках великі землевласники краю Євстафій і Роман Сангушки, які для отримання високих прибутків поєднували сільськогосподарське і промислове виробництво. Євстафію Сангушку належали маєтки на Волині і в Київській губернії. Він підтримував зв'язки з іноземними країнами, переймав їх досвід ведення господарства. В його фільварках з кожним роком зростала продуктивність землеробства завдяки запровадженню нових методів обробки ґрунту, використанню мінеральних добрив, багатопільної сівозміни, застосуванню агротехнічних машин та вдосконалених знарядь праці. Це дозволяло задіяти і землі, які раніше не оброблялися. Продукція Сангушка була численна і різноманітна. Його господарства стали основними постачальниками товарного хліба на внутрішні та зовнішні ринки. В Славуті були облаштовані городи і оранжереї, куди завозили тисячі сортів квітів, кущів і рослин. На городах вирощували овочеві культури, які продавали на ярмарках по всій Україні. На угіддях працювали досвідчені наймані німецькі городники. Князь розводив знамениті на всю Європу породи коней – арабських скакунів. Його коні виставлялися на іподромах на бігах, які влаштовувалися під час проведення ярмарків [6, с. 228].

Князь Є. Сангушко був власником 3 суконних фабрик (м. Славута, с. Михля, с. Сивка) і фарфорового заводу у м. Славуті. Вагомим внеском у розвиток ринкових відносин стало створення перших не тільки в Україні, але й в Російській імперії, кредитних кас для допомоги в розвитку дрібної промисловості. За кошти князя Є. Сангушка в містечках Славута і Білогородка Заславського повіту було відкрито кредитні каси.

Вмілим підприємцем був і Роман Сангушко, який господарював у другій половині XIX – на початку XX ст. і мав у власності 65212 дес. землі. Свій маєток він перетворив на капіталістичну економію, в якій виробництво сільськогосподарської продукції поєднувалось з промисловою переробкою. Р. Сангушко мав великі плантації цукрових буряків і володів Шепетівським, Клембівським і Кременчуцьким цукровими заводами, на яких виробляли цукор-пісок, рафінад, що постачався на внутрішні і зовнішні ринки. Р. Сангушко був власником м. Славуті, більшості його промислових підприємств (суконних фабрик, винокурень) й одержував значні прибутки. Його підприємства займали провідну роль в галузі суконного виробництва, яке у першій половині XIX ст. заснував його батько. Найбільшою була Славутська суконна фабрика. В Славуті він проживав постійно і був зацікавлений в економічному зростанні містечка. Ним були засновані 4 паперові фабрики (2 в самій Славуті, а також в с. Комарівка і с. Сивки), які виробляли папір, картон різних сортів і були широко відомі на паперовому ринку України. Йому належали також винокурні заводи у м. Білгородка, с. Михлі, с. Цвітоха Заславського повіту і у цьому ж повіті млини у м. Заславль, м. Славута, с. Михново та 45 торгівельних закладів [7].

Серед відомих підприємців краю цікава постать К.К. Шленкера. Кароль Шленкер – польський фабрикант та магнат, народився в 1839 р. у Варшаві, його батьки мали дві невеличкі шкіряні майстерні. І хоча у нього не було спеціальної освіти, йому довелося опікуватися родинними маєтками. Незважаючи на молодість, він невдовзі зробив блискучу кар'єру підприємця. У 1876 р. він заснував шкіряну фабрику у м. Бердичеві, а у Варшаві збудував фабрику фіранок і тюлю, яка у короткий термін набула визнання у Російській імперії. Шкіряна фабрика К. Шленкера була потужним підприємством, на якому на початку XX ст. працювало 600 робітників, річне виробництво становило 3 млн. руб. Він був одним з найбільших землевласників на Волині, в 1880 р. купив Новозаводський маєток у Житомирському повіті, де залишив про себе добру пам'ять [8].

Наводимо опис економічно вигідного господарювання в одному з середньостатистичних маєтків – дворянина Римського-Корсакова в с. Лемеші Житомирського повіту у володінні якого було 848 дес. землі. Застосовувалися сівозміни: на площі 246 дес. з посівом конюшини і цукрових буряків – восьмипільна, а у двох інших ділянках на площі 135 дес. і на 207 дес. орної землі – чотирьохпільна, з використанням на посів цукрових буряків, з угноєнням поля, яке було під паром (по 90 возів на десятину), заготовленого в достатній кількості від худоби власного господарства та сусіднього м. Райгороду. В господарстві утримувалося 8 голів ВРХ та 6 коней.

Валовий дохід маєтку за п'ятирічний період часу становив 31 300 руб. Зокрема, від землеробства з 694 дес. – 29 тис. руб.; від заготівлі сіна та продажу залишків – 1,2 тис. руб.; від городництва та садівництва – 200 руб.; від орендних статей та найму пасовищ – 900 руб. Чистий прибуток маєтку склав 11922 руб., з цієї суми на сплату поземельних платежів було витрачено 318 руб. Дохідність господарювання маєтку становила 36 % [9]. Як видно з розрахунків, отримання прибутку стало можливим завдяки поліпшенню культури

землеробства, зокрема, застосуванню обґрунтованих сівозмін і внесення в достатній кількості органічних добрив.

Оскільки в означений період землі Волині входили в склад Російської імперії, губернія стала місцем комерційної діяльності російського дворянства, в тому числі іноземного походження. Так, з Волинню і зокрема, з Левковом, який у той час був волосним центром, пов'язана доля нащадків графської династії шведського походження Ніродів, які з'явилися на Україні в другій половині XVIII ст. Станом на 1913 р. у власності графа М. Є. Нірода було 1173 дес. землі у с. Рудня-Городище Житомирського повіту і 1614 дес. у с. Любашки Ровенського повіту, у власності графині А. Ф. Нірод – 4801 дес. землі у м. Левків і с. Бистри Житомирського повіту, а також винокурний завод і млин; графині С. Ф. Нірод належало 1587 дес. землі у с. Троща цього ж повіту і млин. Зокрема, у Левківському маєтку Анастасії Федорівни Нірод на винокурному та ректифікаційному заводі, який був обладнаний паровим двигуном, працювали 25 робітників і щороку виробляли майже 140 тис. відер спирту, млин, був спроможний за рік переробляти 130 тис. пудів зерна [10].

Джерела також містять інші відомості про підприємницьку діяльність у Левківській волості. Виробництво будівельної і вогнетривкої цегли та черепиці марсельської налагодив з 1894 р. І.Й. Бубен на хуторі Церковщина. Вигідним в умовах краю було винокуріння і млинарство. Станом на 1913 р. власниками винокурних заводів були Е. К. Сумовська в с. Кмитів і К. І. Добровольський в с. Лука. У с. Псища (тепер с. Зарічани) паровий млин мав П. І. Холоденко [11].

Поступово втягувалися у сферу товарного виробництва і селянські господарства. Продаж сільськогосподарської продукції був характерний для заможних селян, які мали в обробітку значні площі орної землі, застосовували техніку, добрива і використовували найману працю. Активізації підприємливості селян посприяло одержання ними в процесі здійснення столипінської аграрної реформи права на зведення земель в єдине ціле – відруб, а також на земельний наділ з правом заснування хутірського господарства. Відомо, що до 1906 р. в українських губерніях існувало багатосмузжя, черезсмузжя і сервітути, які створювали труднощі в землекористуванні селянам.

Хутірські та відрубні господарства губерній Правобережної України були невеликими. Зокрема, на Волині у середньому на одне з них припадало лише 8,4 дес. У той же час на один звичайний селянський двір припадало 7,9 дес. [12, с. 40]. Це був той мінімум землі, без якого хутірська система ставала менш економічно вигідною, ніж подвірня. Подальша доля хутірських і відрубних господарств не була однаковою для всіх. Багато з них розвивалися успішно. У звіті Дубенської повітової землевпорядної комісії за 1908 р. відзначено, що з 55 обстежених хуторів, 15 хутірських і відрубних господарств «достатньо стійкі», за розмірами земельної площі не відрізнялися від середнього селянського володіння і мали від 7 до 15 дес. орної землі. В цих господарствах впроваджена покращена сівозмінна з багаторічними бобовими травами, обробіток, догляд і збирання врожаю здійснювався сільськогосподарськими машинами. Вирощений врожай використовувався для забезпечення сім'ї продуктами харчування, а її залишки реалізовувалися в середньому на суму 100-700 руб. Це хутірські господарства: Й. Студеного, В. Новака біля с. Молодаво; Ф. Бача, Й. Бачовського біля с. Жорнова. Відрубні господарства: І. Михаловського та І. Коларжа у с. Ульбарів; К. Лоукотки та В. Берана у с. Озирко; А. Вотави у с. Спасів [13].

В. Л. Русецький у доповідній записці Новоград-Волинській землевпорядній комісії звертав увагу на те, що з 55 обстежених хуторів у шести волостях повіту в 11-ти ведеться багатопільне землеробство та впроваджуються більш передові методи господарювання. Це хутори з площею земельних ділянок від 7 до 14 дес. У Городницькій волості с. Лучиці – М. Костюка, Д. Антоноука, Н. Супрунчука; біля урочища Глибокий Рів – Є. Калашника, С. Голяченка. У Корецькій волості с. Олексіївка – В.Горжемського, Й. Трешковського; Старо-Корецьке сільське товариство – Г. Павловського. У Жолобенській волості при с. Стовпи – І. Якимчука та с. Закриниччя – Д. Якимчука. За ефективністю господарювання виділявся хутір В. Ковальова, утворений у 1904 р., який мав площу землі – 12 дес. [14]

Матеріали дослідження економічного стану хутірських і відрубних господарств показують, що об'єднання функцій власності, праці та управління в одній особі, ставало одним з дійових шляхів до підприємницької діяльності. Проте індивідуальне ведення господарства в той час мало і свої негативи: нестача коштів для придбання передової техніки, насіння, відсутність у належному обсязі об'єктів соціальної інфраструктури (доріг, навчальних, лікувальних, торгівельних і побутових закладів); тяжка праця всієї родини господаря. Типовим в цьому плані є господарство Я. Бродецького – ферма «Леонівна» у с. Улашанівка Острозького повіту. З вирощеного врожаю господар продавав щорічно продукції на суму 1024 руб. Крім цього, продавав щорічно худоби на суму 1474 руб. Чистий прибуток становив 1162 руб. Як зазначав у своєму обстеженні С.Й. Дзянотт-де-Кастеляті, прибутковість господарства могла бути більшою. Причина в тому, що землеробство велося по трипільній системі, третя частина полів знаходилася під паром, господарство не

мало в достатній кількості кормів, лише менша частина полів підживлювалася гноєм і тому господар отримував низький врожай. Він мав поверхову уяву про сівозміну, нові прогресивні методи господарювання. «Звертає на себе увагу лише величезна працездатність господаря і його сім'ї, яка важко працює, але до числа підприємливих людей господаря віднести не можна» [15].

Розвитку підприємництва в сільській місцевості сприяло перетворення землі на товар. Завдяки скасуванню кріпосного права, інтенсифікації сільського господарства земля почала приносити більший прибуток, зростала її ринкова ціна. Стало вигідно вкладати гроші у придбання землі. Якщо у 1861 р. одна десятина коштувала 20–25 руб.; то на початку ХХ ст. – уже 125–140 руб.; а станом на 1911 р. – 225–250 руб. Зміни у землеволодінні та землекористуванні, перерозподіл земельної власності поступово витіснили дворянські землеволодіння безстановим землеволодінням, придбаним за гроші. Ринок землі формували в основному селяни і поміщики.

Селяни, викупивши земельні наділи і ставши їх власниками, по-різному їх використовували. Частина з них із нахилами до підприємництва створювали товарні господарства з виробництва прибуткової продукції. Інша частина селян власників землі, не в змозі організувати сільськогосподарське виробництво з різних причин (малоземелля, відсутність коштів, реманенту, робочої худоби, зрештою вміння і хисту) змушена була продавати землю.

Продавцями землі ставали й поміщики. В умовах розвитку ринкових відносин 1860–1870-х рр. відбувався занепад поміщицьких господарств, у яких не відбулася модернізація і вони втрачали свої позиції у конкурентній боротьбі з підприємцями, які впроваджували передові технології виробництва. Для губерній Південно-Західного краю, як і для інших регіонів України, був характерний процес зменшення дворянського землеволодіння, починаючи від скасування кріпосного права. Так, у 1905 р. порівняно із 1877 р., поміщицькі землі Волинської губернії скоротилися на 15,6 %, Київської – на 16,7 %, Подільської – на 16,4 % [16, с. 43].

Значно збільшувалася і кількість покупців. Купували землі поміщики, купці, розглядаючи їх як об'єкт вкладання капіталу і як засіб виробництва. Володіти землею прагнули і селяни, які брали для цього позики у лихварів або у Селянському Поземельному банку. «У 1888 р. близько 100 селянських сімей із Черкаського і Канівського повітів Київської губернії, які продали частину майна і передали у користування свої наділи землі односельцям і родичам за договірну плату, переїхали на проживання у Бердичівський повіт і оселилися в с. Гришківці на землі, купленій ними, (від 5 до 10 дес. на кожному сім'ю) при допомозі Селянського Поземельного Банку у місцевого землевласника Бурткевича. Крім того, селяни Бердичівського, Сквирського, Липовецького і Чигиринського повітів Київської губернії, Житомирського-Волинської губернії і Літинського-Подільської губернії, в кількості 50 сімей, які утворили товариство під назвою «Забілочське», при допомозі того ж Банку придбали 968,5 дес. землі в Радомисльському повіті» [17].

Активізувалась торгівля землею в результаті запровадження столипінської аграрної реформи. Зamoжні селяни, накопичуючи у своїй власності землю, створювали товарні господарства, використовували сільськогосподарські машини, будували підприємства з переробки вирощеної продукції.

У досліджуваний період з метою розширення землекористування для ведення прибуткової справи зросла оренда землі. Орендували земельні ділянки представники різних станів, в залежності від фінансових можливостей, знань і підприємницьких здібностей. Наводимо ряд прикладів такої форми підприємництва на початку ХХ ст. Так, більше 2 тис. дес. землі орендували дворянин А. Д. Лепський у Староконстантинівському повіті та Й. І. Савицький у Ковельському повіті. А граф Л. Я. Ледоховський, маючи у власності 3169 дес. землі в Староконстантинівському повіті, ще й орендував 1769 дес. у цьому ж повіті. Дворянин І. Л. Новаківський, маючи у власності 464 дес. землі в Новоград-Волинському повіті, в цьому ж повіті орендував 1592 дес. Крім цього, мав в оренді ще 1448 дес. у Староконстантинівському повіті, де орендував 2848 дес. його батько [18, с. 78, 87, 153, 230, 231, 236–238, 249].

Брали землю в оренду і селяни, але менших розмірів. Зокрема, селянин Ф. І. Вознюк орендував у графа Л. А. Ржевуського 463 дес. (Кременецький повіт) та дворянки М. Л. Беньківської – 203 дес. (Острозький повіт). Селянин Й. Й. Кич взяв в оренду 398 дес. землі у князя С. К. Любомирського (Ровенський повіт). Менші ділянки орендували селяни В. К. Тарнавський (211 дес.) і Л. Мокшанський (211 дес.) у Житомирському повіті. Лише виділяється селянин Й. А. Корчевський, який мав в оренді порівняно велику площу землі – 3828 дес. – у графів Грохольських (Кременецький повіт) [18: с. 15, 33, 98, 111, 158, 197].

ВИСНОВКИ

Таким чином, в ході реформувань у сільському господарстві другої половини XIX – початку XX ст. відбулися докорінні зміни у сфері землеволодіння і землекористування, які сприяли розвитку підприємництва. З одного боку, відбувалося поступове зростання селянського землеволодіння, а з іншого – зменшення поміщицького землеволодіння, що було закономірним процесом розвитку капіталізму в сільському господарстві. І хоча царизм захищав поміщицьке землеволодіння, стримував вирішення ключового питання аграрних відносин – питання земельної власності, дворянське землеволодіння поступово витіснялось безстановим землеволодінням, придбаним за гроші.

Розвиток ринкових відносин та зростання попиту на зернові та технічні культури робили сільське господарство більш прибутковим. Земля почала приносити більший прибуток. Оскільки, найбільш чисельна верства тогочасного суспільства – селянство у переважній більшості виявилось неспроможним сповна використати земельні угіддя через недостатню фінансову підтримку держави, нерозвиненість інфраструктури, бідність та недостатність знань і підприємницьких якостей – великі товарні господарства створювали, в основному, підприємливі землевласники-дворяни і заможні селяни, які постачали продукцію на імперський та закордонні ринки. В губерніях Південно-Західного краю і, зокрема, у Волинській губернії найбільш доцільним і вигідним було вирощування і переробка зернових культур, цукрових буряків, картоплі і хмелю.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Полное собрание законов Российской империи, собр. 2, Т. XXXУ1, отд. 1. – СПб., 1863, №36650, №36657.
2. Проаналізовано і підраховано автором за : Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. – К., 1914. – 1115 с.; Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии, во владении которых находится не менее 50 дес. земли. – Житомир, Волынской губернии типография, 1913. – 270 с.
3. Ежегодник сахарной промышленности за 1886/87 г. – СПб., 1887.
4. ЦДІА України. – Ф. 830. – Спр. 834. – Арк. 5–9; Спр. 445. – Арк. 2, 7.
5. Описание имений наследников Ф. А. Терещенка. – К., 1900.
6. Балинець Князі Сангушки – підприємці з Болохівщини // Болохівщина : земля і люди. Матеріали Всеукраїнської науково-красознавчої конференції «Велика Волинь». Т. 20. – Хмельницький. Любар, 2000.
7. Проаналізовано за : Фабрично-заводские предприятия Российской империи. Изд-е второе. – Петроград, 1914.
8. ДАЖО. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 121. – Арк. 4.
9. ДАЖО. – Ф. 181. – Оп. 1. – Спр. 215. – Арк. 26, 27.
10. Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии во владении которых находится не менее 50 дес. земли. – Житомир, 1913. – 270 с.; Памятная книжка Волынской губернии на 1915 г. – Житомир, 1915.
11. Проаналізовано за : Фабрично-заводские предприятия Российской империи. Изд-е второе. – Петроград, 1914.
12. Михайлюк О.Г. Історія Волині. З найдавніших часів до наших днів / О. Г. Михайлюк, І. В. Кичий, М. Л. Пивницький. – Львів, 1988. – 238 с.
13. ДАЖО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 319–343.
14. Там само. – Арк. 391, 392.
15. Там само. – Арк. 689 (зв.).
16. Власюк І. М. Вплив століпінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук. – Житомир, 2002. – 179 с.
17. ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 542. – Спр. 18. – Арк. 13.
18. Проаналізовано за : Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии во владении которых находится не менее 50 дес. земли. – Житомир, 1913. – 270 с.

ПАРТІЯ РЕГІОНІВ: ВІД ПАРТІЇ ПРИ ВЛАДІ ДО «ПАРТІЇ ВЛАДИ» (2002–2004 рр.)

Мороко Владислав Валерійович

Інститут історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (м. Київ), кандидат історичних наук, докторант кафедри історії та археології слов'ян Інститут історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова (Україна)

E-mail: vladmoroko@ukr.net

РЕЗЮМЕ

Аналізується діяльність Партії регіонів протягом 2002–2004 рр. Досліджуваний період розглядається як процес створення чергової партії влади. Аналізуються причини громадянського протистояння 2004 р.

Ключові слова: партія, вибори, Партія регіонів, громадянське протистояння.

РЕЗЮМЕ

Анализируется деятельность Партии регионов в 2002–2004 гг. Изучаемый период рассматривается как процесс создания очередной партии власти. Анализируются причины гражданского противостояния 2004 г.

Ключевые слова: партия, выборы, Партия регионов, гражданское противостояние.

ABSTRACT

The activity of the Party of Regions in 2002–2004 is analyzed. The researching period as the creation of another ruling party is considered. The causes of civil conflict in 2004 are analyzed.

Keywords: party, elections, the Party of Regions, civil conflict.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

За вже сталою традицією в 2011 р. провладна команда руками законодавчого органу змінила правила майбутньої виборчої кампанії. Основна теза чергової «реформи» – пропорційна система – стала причиною системної політичної кризи. Наголошувалось, що партійні списки відірвали народних обранців від виборців, перетворивши депутатський корпус на закритий бізнес-клуб у владі. Це, в свою чергу, суперечило основному принципу демократії, згідно якому лише народ є джерелом влади.

Втім, не це було причиною. Ми переконані, що лише прагнення утриматися якнайдовше при владі спонукає вітчизняну еліту до постійних маніпуляцій з виборчим законодавством. Свідченням чому є історія діяльності Партії Регіонів (ПР) протягом 2002–2004 рр.

В історіографії цей період діяльності ПР майже не досліджений. Діяльність даної політичної сили розглядалася виключно в контексті інших подій [1–4]. Наукових розвідок, де б вона виступала одночасно і суб'єктом і об'єктом дослідження, немає. Саме тому актуальним є аналіз діяльності ПР в останні роки існування авторитарного режим Л. Кучми.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

По закінченню виборчої кампанії 2002 р. ПР у своїй діяльності традиційно зосередилася на трьох основних напрямках: парламентська діяльність, участь у виборах Президента України та розбудові партійної структури.

15 травня 2002 р. на політичному полі України з'явилася фракція блоку «За Єдину Україну!» у складі 182 депутатів, яка одразу почала конвертувати електоральні дивіденди у владні. Так, Головою ВРУ було обрано представника даного об'єднання В. Литвина, від цієї ж сили були і його перший заступник – Г. Васильєв та чотири (з 24) керівника парламентських комітетів.

Вітчизняна логіка боротьби за владу мала конкретні наслідки. 20 червня 2002 р. фракція блоку «За Єдину Україну!» дала «життя» цілій низці дрібніших депутатських об'єднань. Партію регіонів з цього моменту представляли два з них – «Регіони України» (уповноважені представники – Р. Богатирьова, І. Бастрига, І. Курас, Л. Клімов, В. Наконечний, О. Царьов) та «Європейський вибір» (В. Савицький) [5]. Остання група наголошувала, що найважливішим фактором консолідації нації є те, що під час виборів усі політичні сили, які пройшли у парламент, висловлювались на підтримку євроінтеграційного курсу України, тобто євроінтеграція мала б стати об'єднуючою для вітчизняного політикуму. Саму ж ідею дана група розуміла як, з одного боку, модель внутрішніх перетворень, а з іншого – затвердження зони вільної торгівлі, митний союз, у перспективі – валютна інтеграція, спочатку асоційоване, а потім і повноправне членство у ЄС. Виходячи з вищезазначеного,

члени ПР і даного об'єднання ставили собі за мету посилення ролі регіонів у реалізації концептуальних засад стратегії економічного та соціального розвитку України, а також впровадження в країні принципів Європейської Хартії про місцеве самоврядування.

Відносно ж фракції «Регіони України» слід зазначити, що за період існування вона неодноразово змінювала чисельний склад. Так, на початок роботи до неї увійшло 35 законотворців. Протягом третьої сесії її чисельність зросла до 47, а на кінець четвертої вона налічувала вже 67 осіб. Починаючи з наступної сесії фракція постійно зменшувалася: п'ята сесія – 64 особи, шоста – 57, сьома – 52. На кінець 2005 р. в складі фракції було 60 народних обранців. Проте, такі коливання у складі не завадили регіоналам плідно працювати на ниві законотворення. На розгляд ВРУ членами об'єднання було внесено 9054 поправки та 1840 законопроектів, з них проектів законів України – 709, проектів кодексів – 5, проектів постанов ВРУ – 918 [6].

Але не лише формуванням нового правового поля країни займалися нардепи від ПР. Цілком логічно, що не обійшовся без їх участі і процес реформатування влади та великого бізнесу країни. В контексті владних трансформацій варті уваги наступні події – згуртування більшості у парламенті та входження ПР у вищі ешелони влади.

Результатом консолідації пропрезидентських сил в парламенті стало підписання 27 вересня 2002 р. угоди про утворення та основні засади діяльності постійно діючої парламентської більшості у Верховній Раді України четвертого скликання між членами депутатських фракцій «Аграрники України», Народнo-демократичної партії, політичних партій промисловців і підприємців та «Трудова Україна», «Регіони України», Соціал-демократичної партії України (об'єднаної), депутатських груп «Демократичні ініціативи», «Європейський вибір», «Народний вибір», «Народовладдя» та позафракційними народними депутатами України, яка об'єднала 231 нардепа.

Більшість декларувала своєю метою законодавче забезпечення сталого розвитку національної економіки. Втім, родзинкою було інше. Підписанти наголошували, що не ставлять під сумнів вибір громадян України, який вони зробили під час виборів Президента України у 1999 р. та парламентських виборів у 2002 р., і вважають, що результати цих виборів є гарантією легітимності влади на період, визначений Конституцією України. На тлі недавніх «касетного скандалу» й акції «Україна без Кучми!» така позиція Президентом була оцінена належним чином. Нагородою стало право участі у проведенні перерозподілу керівних посад у Верховній та у формуванні на основі пропорційного представництва коаліційного Кабінету Міністрів за квотами депутатських фракцій і груп постійно діючої парламентської більшості. Такий документ з легким серцем і підписали К. Ващук, В. Пустовойтенко, С. Тігіпко, Р. Богатирьова, Л. Кравчук, С. Гавриш, В. Пехота, М. Гапочка, Б. Губський [7].

Парламентська консолідація та положення угоди дозволили ПР претендувати на свою частку влади. В контексті процесу входження партії до вищою керівництва країни зазначимо, що саме за ініціативи депутатської фракції «Регіони України» в листопаді 2002 р. було висунуто кандидатуру В. Януковича на посаду прем'єр-міністра. При однакості підтримки регіоналів було прийнято і Програму діяльності Кабміну «Відкритість. Дієвість. Результативність». 26 листопада Л. Кучма призначив М. Азарова главою ДПА, через три дні за ініціативи тепер вже прем'єра В. Януковича представником КМУ у ВРУ став В. Рибак. Ці кадрові призначення засвідчили очевидний факт: ПР стала першою в ряду пропрезидентських партій. У подальшому її лідерство лише зміцнювалось.

Ще одним напрямком діяльності партії у стінах ВРУ були питання розбудови вітчизняного великого бізнесу. Проте, цим переймалися всі партії та парламентарі, що доволі часто приводило до конфлікту інтересів навіть в таборі «більшовиків». Характерною стала приватизація в 2003–2004 рр. «Укррудпрому», під час якої зіштовхнулися інтереси Р. Ахметова, В. Гайдука та В. Бойка, об'єднаних в рамках політичного проекту «За Єдину Україну!». Перемогу отримав Р. Ахметов. Вочевидь, однопартійність не стала на заваді економічному зиску. Цей конфлікт може пояснити появу в майбутньому В. Бойка в лавах СПУ, а В. Гайдука в Секретаріаті Президента В. Ющенка.

При цьому значущість парламентської діяльності не відсунула на другий план питання розбудови партійної структури. 19 квітня 2003 р. відбувся п'ятий з'їзд ПР, участь в роботі якого прийняли 536 делегатів, що представляли 560 тис. партійців згуртованих в 27 регіональних, 680 районних та міських організацій. На форумі лідером партії обрали В. Януковича. У своєму програмному виступі останній визначив магістральні напрямки діяльності партії на найближчі роки. Декларувалося, що основою політичної стратегії партії стане концепція ефективної регіональної політики. Вона розумілася як практична реалізація програм місцевого розвитку, через надання областям реальних бюджетних, економічних і законодавчих повноважень (байдуже, що згідно Конституції останнє – виключно компетенція ВР України).

Проголошувалася провідною політика регіоналізму, яка включала в себе пріоритетність економічного розвитку регіонів, мікрорегіональну виробничо-технічну взаємодоповнюваність та кооперацію, принцип точної відповідності компетенції місцевої влади рівню проблем тощо. Серед нагальних питань, що вимагали термінового вирішення, називалися боротьба з бідністю, корупцією, проведення комунальної, медичної та освітньої реформ. Не залишилось поза увагою і мовне питання. Так, В. Янукович зазначив, що «визнаючи безальтернативність державного статусу і пріоритетного значення української мови, Партія регіонів вважає за необхідне всебічний розвиток російської мови та інших мов, якими розмовляє Україна» [8, с.39].

Згідно внесеним змінам до статуту партії головою Політради було обрано першого віце-прем'єра, міністра фінансів М. Азарова, головою Політвиконкому – нардепа та представника КМУ у ВРУ В. Рибак, секретарем Політради – голову Комітету ВРУ з питань ПЕК, ядерної політики та ядерної безпеки А. Ключева.

Наступним кроком в розвитку партійних структур став з'їзд ВМГО «Союз молоді регіонів України», який відбувся 12 грудня 2003 р. 234 делегати, що представляли всі території України не лише заслухали виступ В. Януковича, а й обрали собі нового голову – народного депутата України В. Хомутинника.

До процесів організаційної кристалізації партії слід також віднести факт об'єднання 20 листопада 2003 р. депутатських фракцій «Регіони України» та «Європейський вибір».

Своєрідним Рубіконом для ПР стали вибори Президента України 2004–2005 рр. Об'єктивно, з усіх пропрезидентських політичних сил країни саме ПР найефективніше вдалось консолідувати в собі владні, бізнесові та людські ресурси. Тому цілком зрозумілим стало, що згідно прийнятій в лютому 2004 р. лідерами партій, які увійшли до парламентської більшості, політичній угоді, єдиним кандидатом від влади на пост Президента став Голова ПР В. Янукович. Таке рішення було освячене протягом квітня-травня того ж року прихильною до регіоналів частиною громадськості України на зборах, що були проведені по всій країні.

Фінальним акордом владної «шахової партії» режиму Л. Кучми того політичного сезону став шостий з'їзд ПР, який відбувся 4 червня 2004 р. в м. Запоріжжі, де В. Януковича було висунуто кандидатом на пост Президента України. Процедура легітимізації претензій на отримання однієї з вищих посад країни проходила в сяйві ореолу присутності на заході яскравої когорти вітчизняних можновладців. Серед делегатів та гостей форуму були 40 нардепів, 171 депутат місцевих рад, Герої України (В. Богуслаєв, А. Бугаєць, А. Галуненко, Г. Скударь, М. Янковський, Є. Звягільський), керівники міністерств, представники органів місцевого самоврядування, 24-х політичних партій та 56 громадських організацій.

Під стать рівню форуму була і виборча програма кандидата. Її презентаційним слоганом стало гасло «Працююча країна – надійне майбутнє!». В преамбулі передвиборчої платформи, так само як і в аналогічному документі ВБ «За Єдину Україну!» зразка 2002 р., наголошувалося, що «волелюбний, сильний духом, працьовитий народ України на шляху незалежності та демократії подолав гостру системну кризу, досяг високих темпів економічного зростання і здійснює найскладніші соціальні та політичні перетворення». Але нова доба поставила нові завдання: досягнення стандартів життя, достойних наших високопрофесійних умів та інтелектуального потенціалу. Заради цього В. Янукович обіцяв організувати на кожному промисловому та аграрному підприємстві конкурентоспроможне виробництво, створити нові продуктивні сучасні робочі місця, забезпечити справедливу та своєчасну оплату праці в місті і на селі. Згідно документу, держава мала не лише зберегти існуючі соціальні гарантії, а й примножити їх, піднявши до рівня справедливих. Розумів кандидат у Президенти і важливість відродження національної культури. Він гарантував підтримку та подальший розвиток українського книговидання, кіномистецтва, театру, народної творчості, бібліотек, музеїв і архівів.

Пам'ятаючи про важливість в державотворчому процесі виваженої мовної політики Голова ПР наголошував на необхідності послідовного утвердження державного статусу української мови та забезпечення вільного розвитку російської мови, піднесення мов етносів та самобутніх національних культур. Будучи людиною щиро набожною, він хотів всебічно сприяти задоволенню релігійних потреб віруючих, міжконфесійній згоді. Не оминалась у програмі і проблема необхідності проведення в країні комплексних реформ, зокрема, в медичній та освітній сферах.

Значне місце в тексті займала й проблема економічного відродження. Обіцялося зниження податку на додану вартість до 12 %, спрощення податкового адміністрування та забезпечення його прозорості для платників податків, підтримка малого та середнього бізнесу. Декларувалась ідея побудови громадянського суспільства. В міжнародній сфері проголошувалась політика взаємовигідної багатовекторної співпраці.

Тобто, це була цілком виважена політична концепція побудови в Україні держави загального добробуту європейського зразка.

Проте, виборча кампанія 2004–2005 рр. пішла зовсім за іншим сценарієм. Однією з причин загострення політичної ситуації в країні стала цілковита залежність політики від великого бізнесу. ФПГ мали тотальну присутність в усіх партіях без винятку. Їх воля була єдиним чинником, що забезпечував створення стратегічних міжпартійних альянсів, нерідко на перший погляд неприродних.

Головне – з одного боку, політична дійсність примушувала ФПГ бути присутніми у владі, з іншого – з'явилася можливість посилити вплив на органи влади завдяки майбутній зміні головного гравця політичного олімпу – Л. Кучми.

Однак, таку логіку політичних реалій було важко пояснити виборцю. Стілка антипатія до олігархів не спонукала пересічного громадянина перейматися проблемами останніх і це могло призвести до неочікуваних результатів. Складно було б довести, що нашоукраїнці і бізнесмени з групи «Разом», кращі за олігархів з Донбасу та Харкова і навпаки. За таких умов, на думку політичної еліти, єдиним «правильним» шляхом стало протиставлення громадян країни за місцем проживання. Це стало головною особливістю виборчої кампанії. Релігія, мова, історія, соборність, геополітика – п'ять стовпів міжгромадянського протистояння того року. Завдяки «вдалій» маніпуляції цими темами, і став титульним представником національно-демократичного табору В. Ющенко, що виборював посаду Президента у «захисника» російськомовної України В. Януковича.

На жаль, штучно створена конфліктна ситуація отримала велику кількість прибічників, хоча мала б бути не сприйнята суспільством. У першу чергу тому, що українська спільнота набагато різноманітніша за

біполярність. Так, А. Ковальчук в царині міжрелігійних відносин бачить в Україні декілька релігійно-географічних районів, з власними умовними центрами: Галицький, Західно-Волинський, Буковинський, Центральньо-Північний, Центральньо-Південний, Кримський, Східний. Він робить висновок, що «Україна є і була протягом останніх майже 1000 років поліконфесійною, але одночасно монорелігійною (християнською) країною» [9, с. 15]. З одного боку, така кількість релігійних районів аж ніяк не співпадає з поділом на конфліктуючі Схід та Захід, з іншого – вказує на можливість існування об'єднуючої тези – монорелігійність. Але це за наявності бажання політичної еліти. Приклади якого має країна. На початку 90-х рр. саме в Україні можна було спостерігати не лише сплеск релігійності, а й приклади міжконфесійних відносин, що не мали аналогів в історії. У першу чергу, це феномен кримськотатарської спільноти, яка в масі своїй сповідує іслам. І саме завдяки присутності останньої в АРК вдалось запобігти появі ще однієї самопроголошеної та невизнаної території у межах пострадянського простору. Тобто іслам виступив запорукою державної цілісності християнської держави.

Не була гострою для країни і мовна проблема. Історія незалежної держави не знає жодних прикладів утисків за мовною ознакою, тим більше у ставленні до російськомовних громадян. Фактично, в 2004 р. проблема чиновників Півдня і Сходу країни, які не бажали вивчати та використовувати в повсякденній роботі державну мову і саботували навіть квоту політику повернення української культури у власні історичні кордони, була піднесена в ранг державної, а часто-густо міждержавної, проблеми та взята на озброєння партіями. Складні сторінки історії держави – Голодомор, Друга Світова війна, боротьба УПА, діяльність ОУН почали активно використовуватись у справі недопущення порозуміння громадян. Подібні питання спокійно вирішувались партіями до 2004 р. Так, 6 березня 2003 р. законопроект про проведення парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. як акту геноциду, було прийнято 287 голосами. Це був приклад того, як не використовуючи спірне питання в кон'юнктурних цілях різні політичні сили знаходили порозуміння.

Проте на виборах 2004 р. верх взяла інша логіка – логіка політичної боротьби. Латентне протистояння «україномовний Захід – російськомовний Схід» вирвалося назовні та набуло безпрецедентного характеру. Активністю у роздмухуванні конфлікту відзначалися перш за все прихильники В. Януковича. При цьому вину за конфлікт вони перекладали на зовнішні сили. «Друга правда майдану полягає в тому, що це була добре підготовлена – я віддаю належне розробникам – акція зі своїм сценарієм, режисурою, масовкою та необхідною атрибутикою», – вважав один з лідерів ПР Є. Кушнар'єв [10, с.91]. А режисерами були звісно ж США. «Таким чином, в організаційному та технологічному плані зміна влади на Україні – революція епохи глобалізму, а її мета – формування глобальної імперії», – стверджував С. Кара-Мурза в праці «На порозі «оранжевої» революції» та знову й знову повторював дану тезу в інших роботах [11]. Можна ще довго наводити приклади ідеологічного обґрунтування та виправдання розколу країни, однак, жоден з представників протилежних таборів не вказував на справжні причини протистояння: боротьбу за перерозподіл владних повноважень між групами впливу, які на середину 2004 р. були представлені в політичних партіях. Це і обумовило підтримку останніми того чи іншого кандидата.

У передвиборчих перегонах знову зіштовхнулися два умовних види кандидатів – західник, що спирається на Захід та Центр, та євразієць, який має підтримку на Сході та Півдні. Позначилася виплекана штучна географічна політизація. Вочевидь, виявився правильним розрахунок технологів у 2004 р. робити ставку на те, що може торкнутися кожного особисто – мова, релігія, історична пам'ять, та й ще на цьому щосили спекулювати. А тому і вдалось залучити на виборах обом видам кандидатів більшу кількість голосів у порівнянні з аналогічними відрізками виборчих кампаній минулих років. Третій тур підтвердив сталу тенденцію зниження підтримки громадянами України євразійської риторики і відповідного кандидата. Хоча при цьому В. Януковичу і вдалось мобілізувати на свою підтримку 12848528 громадян, що на 20,47 % більше, ніж аналогічний результат П. Симоненка в 1999 р. При цьому мобілізація величезних ресурсів на користь В. Януковича вдарила по всім партіям, що підтримали його, вже в 2006 р. Однак, на етапі політичної боротьби, що аналізується, це мало турбувало партійну еліту. В процесі перегонів вона фактично розбилася на два табори, які отримали в подальшому назви «Помаранчевий» та «Біло-блакитний». Крім умовних назв вони створили і конкретні союзи – коаліція «Сила народу» та Форум демократичних сил.

Зазначимо також, що в передвиборчому процесі, а саме під час кампанії в рамках першого туру голосування, політичні сили, в тому числі і ПР, дотримувались вимог партійних статутів та Закону. Кандидати були висунуті з'їздами після тривалого обговорення. Згодом напруга боротьби звела нанівець навіть цю дещо показну готовність враховувати вимоги статутів. Жодна з партій, приймаючи стратегічні рішення, не проводила з'їздів. Вони визначалися в кращому випадку Політрадами, а частіше в штабах, та «юридично закріплювались» в постановах рад та їх сесій. У цьому ряді рішення Харківської ради, яким доручалось «...Є. Кушнар'єву координацію спільних дій щодо стабілізації громадсько-політичної ситуації в Україні з Верховною Радою Автономної Республіки Крим, Донецькою, Дніпропетровською, Запорізькою, Луганською, Одеською, Херсонською, Миколаївською обласними радами, Севастопольською міською радою і термінове обговорення з керівництвом вказаних рад питання про створення на базі цих регіонів Східно-південної Автономної Республіки» [12, с.125]. Не менш важливі постанови були прийняті і в м. Севе́родо́нецьк, згідно яким у випадку погіршення ситуації передбачалось «проведення референдуму щодо адміністративно-територіального устрою країни». Так само, без узгодження з партійцями, були прийняті законодавчі акти, що отримали назву «Конституційна реформа». Хоча завдяки їм саме партіям у подальшому надавалось виключне конституційне

право формувати і контролювати законодавчу гілку влади. Ціна питання була настільки великою, що про партійний актив та рядових членів просто забули. Не було традиційних обговорень та рапортів про тисячі пропозицій від громадян країни. Тим, що програли, був необхідний реванш, і вони отримали на нього право. Тим, хто виграв, була потрібна легітимізація власних претензій.

ВИСНОВКИ

Саме за таких політичних умов ПР переходить в якісно новий етап існування – опозиційний. Історія ж її діяльності протягом 2002–2004 рр. була яскравою ілюстрацією політичних традицій сучасної України: формування політичної сили, яка, в першу чергу, переймається проблемами збереження у владі партійно-господарської номенклатури радянської епохи, і, в останню, – питаннями важливими для громадян країни. Політичні рішення вищого керівництва ПР в 2004 р. засвідчили, що заради влади партійна верхівка готова кинути країну у вір громадянського протистояння.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Ніколаєнко Н.О. Проблеми періодизації застосування адміністративного ресурсу в Україні / Н. О. Ніколаєнко // Наукове видання. Збірник наукових праць. Гілея : науковий вісник. – 2011. – № 49. – С. 633–638.
2. Ожеховський М. Помаранчева революція і ситуація на українській політичній арені напередодні президентських виборів 2010 р. : погляд з Польщі / Марчін Ожеховський // Університет. – 2010. – № 1. – С. 14–24.
3. Мадрига Т.Б. Особливості використання виборчих технологій у виборах до Верховної Ради України 2002 року / Т. Б. Мадрига // Наукове видання. Збірник наукових праць. Гілея : науковий вісник. – 2010. – № 30. – С. 467–473.
4. Герасимчук С. П. Парламентські вибори 2002 року у світлі теорії синергетика / С. П. Герасимчук, В. В. Костиріна // Наукові записки НаУКМА. – 2002. – Т. 20 : Спеціальний випуск : у двох частинах. Частина 1. – С. 232–234.
5. Відомчий Архів Верховної Ради України (далі ВАВРУ). Ф.1. Оп. 22-ДФ. Спр. 06/04. Депутатська група «Європейський вибір». Історична довідка // Історичні довідки про роботу депутатських фракцій та груп у Верховній Раді України за період четвертого скликання (2002–2006 рр.).
6. ВАВРУ. Ф.1. Оп. 22-ДФ. Спр. 06/04. Довідка про деякі підсумки роботи депутатської фракції Партії регіонів у Верховній раді «Регіони України» (перша – восьма сесії Верховної Ради України четвертого скликання) // Історичні довідки про роботу депутатських фракцій та груп у Верховній Раді України за період четвертого скликання (2002–2006 рр.).
7. Угода про утворення та основні засади діяльності постійно діючої парламентської більшості у Верховній Раді України четвертого скликання... // Голос України. – 2002. – № 186. – С. 3–4.
8. Рыбак В. В. Рожденная временем / В. В. Рыбак. – Донецк : ООО «Издательско-полиграфическое предприятие «ПРОМІНЬ», 2010. – 280 с.
9. Ковальчук А. С. Географія релігії в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук : спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / А. С. Ковальчук. – Л., 2000. – 20 с.
10. Кушнарєв Е. П. Конь рыжий. Записки контрреволюционера / Е. П. Кушнарєв. – Х. : Издательство «Харьков», 2005. – 280 с.
11. Кара-Мурза С. На пороге «оранжевой» революции / С. Кара-Мурза, А. Александров, М. Мурашкин, С. Телегин. – М., 2005. – 306 с.; Кара-Мурза С. Г. Белая книга : Экономические реформы в России 1991–2002 гг. / С. Г. Кара-Мурза, С. Ю. Глазьев, С. А. Батчиков. – М. : Эксмо ; Алгоритм, 2004. – 375 с.; Кара-Мурза С. Г. Власть манипуляции / С. Г. Кара-Мурза. – М. : Академический проект, 2007. – 380 с.; Кара-Мурза С. Г. Краткий курс манипуляции сознанием / С. Г. Кара-Мурза. – М. : ООО «Издательство «Эксмо», 2003. – 444 с.; Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием / С. Г. Кара-Мурза. – М. : Эксмо ; Алгоритм, 2007. – 857 с.; Кара-Мурза С. Г. Революции на экспорт / С. Г. Кара-Мурза. – М. : Эксмо ; Алгоритм, 2006. – 525 с.
12. Кушнарєв Е. П. Выборы и вилы / Е. П. Кушнарєв. – К. : Довира, 2007. – 272 с.

EFFICIENCY RESEARCH AND ITS ROLE IN THE PROCESS OF IMPROVING PERFORMANCE AUDIT

Tea Udesiani

Akaki Tsereteli State University, Doctoral candidate (GEORGIA)

ABSTRACT

Performance audit pertains to that category, which enables us to carry out the independent research for determining cost-effectiveness, feasibility and productiveness of organizations and State projects and programs. With performance audit there should be studied the following issues:

- Whether it is possible to produce concrete results with minimum financial expenses;
- Whether it is possible to produce better results with concrete funding resources;
- Whether the obtained result meets the objectives previously set.

In the process of performance audit, it is important to use those methods, which ensure the improvement of effective actions and avoiding inefficiency. We believe that the necessary precondition for improving this process is the institutionalization of practices of efficiency research.

Keywords: efficiency research, performance audit pertains, implementing managerial activities.

Efficiency research is a type of systematic and documentary research of planned and carried out activities by using the widely recognized methods.

Efficiency research represents internal process of audited entity, during which the management staff has to carry out research for implementing managerial activities for determining the most viable alternative. The performance auditor aims to assess the degree of managerial objective achievement and whether the actions were implemented effectively.

Efficiency research should be based on the root principle of efficiency – the most optimal use of existing resources. This principle is equally applicable as to micro- and macroeconomic activities, so to structural changes of organizations and regulatory acts adopted by the management team.

Based on the above stated, it is important that the efficiency research structure should be presented both in the microeconomic (for local importance activities) and the macroeconomic context.

In efficiency research there is required critical analysis. In particular:

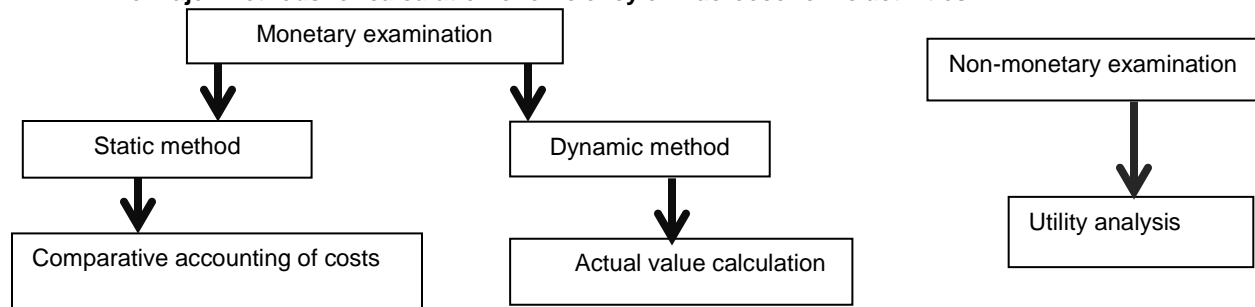
- Is it necessary or not to carry out a particular task within specified time in a given form?
- Are there existed or no other alternatives for attaining the mentioned objective?
- Is it possible or not to optimize the objective set by changing the internal process?

Efficiency research should represent the foundation for decision making, which will be used as an additional means during the planning phase, and at the same time as a tool for monitoring success during the execution phase. Efficiency research should be carried out by those organizations, which are responsible for implemented activities. The research results must be documented and kept, but in case of high volume of activities, the efficiency research should be a foundation for a budgeting process. The process of efficiency research is aimed to ensure the maximum rational use of resources and foster the efficient distribution process.

During the microeconomic calculations of efficiency research, it is necessary to study the direct impact of the decisions made by the management staff on the organization's expenses, incomes, efficiency and so on.

During the macroeconomic calculations, there should be studied the direct impact on revenues derived from tax, the economic development of the country, general welfare and so on.

The major methods for calculation of efficiency of macroeconomic activities

Along with the major methods, there are existed the additional valuation methods as well, which may be used in research efficiency process.

Statistical method (monetary valuation method):

Use of statistical method is characterized by both positive and negative sides. With statistical method, there are mostly used approximate and rough calculations. This factor ensures simplicity of statistical method use, but affects the reliability degree of the obtained result.

Positive sides of statistical method are as follows:

Simplicity;

- It is characterized by observation representation (no time representation at all).

Negative sides

- There is no specified the time of payment;
- The average data are not reliable;

It is finally controllable mostly by means of cost-accounting factors.

With statistical method, it is possible to use – comparative accounting of costs, comparative accounting of profit, profitability analysis, statistical calculation of depreciation.

Conducting of efficiency research by using statistical method is mostly based on comparative accounting of costs, which is calculated as follows:

**Costs = production costs + cost-accounting depreciation
+ calculated interests**

$$K = Bfix + (Mng \times Bstk) + \frac{A-L}{n} + \left(\frac{A-L}{2} + L\right)xi$$

K = costs(€)

Bfix = fixed costs of the production (€)

Bstk = variable costs of the production(€)

Mng = production volume

L = liquidity by the end of economic life

A = purchasing price(€)

n = economic life(years)

i = calculated interest rate(%)

During the comparative analysis of costs, there are estimated only financial costs of the objects to be compared. Use of this method is possible if we compare the business areas of similar objects. Cost comparing allows management staff to study in more detail and estimate the amount and necessity of costs incurred by organization by different areas. Such type of the analysis is characterized by that advantage, during which it would be possible to avoid overheads.

Example: the organization needs the services of expert in a certain area. A choice may be made between hiring the expert A and expert B. Both experts are professionals and they both are able to provide qualified expert services. The cost of the expert A is \$10000, but of the expert B - \$12000. During the analysis of cost comparing there is arisen the question:

During which expert hiring will the costs be lower?

The rule of decision-making consists in a choice of lower cost (in this case – the lower compensation) expert's services.

Dynamic method (monetary valuation method):

The second method for monetary valuation of efficiency microeconomic research is the dynamic method. With this method, it is possible to use the actual value calculation, future value calculation, dynamic calculation of depreciation and so on. Use of the dynamic method is required when the payment flows are taken into account and the economic life is studied.

The dynamic method is characterized by both positive and negative sides.

Positive sides of the dynamic method:

- The account for time of payment is made with no use of average data;

- The imputed costs are taken into account at all.
- *Negative sides:*
- Complexity;
- Overloaded and consequently non-observation representation due to representation of time periods.

The most convenient and effective form of the dynamic method is the method of actual value. When calculating factual value within efficiency research it is necessary to predict and take into account during estimation those future incomes and costs, which relate to the object to be compared. Using of this method is recommended only in case when it is possible to estimate positive and negative sides of the investment, i.e. incomes and expenses. The actual value is calculated by the following formula:

Actual value = nominal value X discounting rate

Example: the organization plans to purchase building. There is arisen the question: how efficient this purchase is? The decision should be made as follows: it is worth to invest if the actual value is positive. (For the case with several comparing objects it is necessary to choose the object with the highest positive actual value).

Utility analysis(non-monetary valuation method):

The utility analysis is a non-monetary valuation method, which allows displaying the decision made by management staff in the process of efficiency research in monetary terms. In the utility analysis, those positive and negative sides, which relate to the comparing objects, should be verbally described by giving the estimated figures to separate positive and negative sides. This method is used in case, when the quantitative calculation of positive and negative sides of the investment (action) in terms of incomes and expenses is impossible, or partially possible.

The utility analysis allows determining the links between costs and interests. It is aimed at rational use of the existing resources on the basis of rational decisions. Total costs of implemented projects are estimated by the following formula:

$$NSB=B-C$$

Where, NSB –is a net interest
B –interest;
C –cost.

The utility analysis requires the development of the alternative projects and prediction of anticipated results for the entire period of project implementation. In case of selecting one alternative project, a choice should be made in favor of that project, the net present value of which (NPV) is a positive indicator. .

The net present value (NPV) should be calculated as follows:

$$NPV=PV(B)-PV(C)$$

Where, NPV –is the net present value of the net interest
PV(B) –present value of interest
PV(C) –present cost of interest

The net interest corresponds to the present value of the net interest and it is expressed in the following form:

$$NPV=PV(NSB)$$

If one alternative has a higher NPV than another one, the preference should be given to alternative with the highest NPV. However, it is necessary to take account for fact that NPVs are only of predicted value and primary liability should be allocated to the person who usually makes decision. Prior to developing the final recommendation it is necessary to carry out the sensitive analysis.

During utility analysis, it is possible to use so-called "Scoringmodel" that implies the process of including the non-monetary effect into the research, and its precondition consists in exact analysis and definition.

Sensitive analysis (supplementary valuation method):

Sensitive analysis represents the analysis of expenses and outputs, and it envisages determination of significant parameters. Sensitive analysis should be used in the process of efficiency research if the comparison of alternatives does not clearly indicate the advantage of a particular alternative.

Sensitive analysis answers to the following questions:

How does the output change, when one or several values are varying?

Which value/values can take maximum.minimum cost value?

Sensitive analysis is aimed to ensure the highest reliable prediction. It shows us how far the predicted net interest may be changed in case of certain variations. If the net interest value does not change under the conditions of different assumptions, we can consider that the conclusions made as a result of the analysis are reliable.

Notwithstanding which method is used, the process of efficiency research should be implemented as follows:

Prior to the beginning of the activities in planning phase (**budgeting**);

During implementation of the activities for the purpose of re-verification of intermediate results (**accompanying success control**);

In success completion phase, for the purpose of comparing planned figures and obtained results (**target-actual comparison**).

In the planning phase, during the peocess of efficiency research, there should be carried out studies of the following issues:

The analysis of the initial state and necessity of actions;

Goals, priorities and possible target conflicts;

Relevant possibilities of resolving (alternatives) and their benefit and expenses (including the supplementary costs, even if it is not expressed in monetary terms);

Fiscal effect;

Time plan required for program/project implementation;

Success evaluation criteria (target parameters) and success controlling process (during controlling success).

In success controlling phase there should be checked:

Whether the goal set is attained;

Whether the activities were effective;

What kind of experience should be taken into account during the next activities.

In order to attain highly effective result, it is necessary to carry out research work for all financial activities, during which there will be dropped a boundary between projects of different durations and importancies and they will be compared with alternative having similar duration. The decisions made on the basis of efficiency research represent the major precondition for budget savings, but the performance audit basing on the results of efficiency research is a foundation for highly reliable auditor's report.

References:

1. State Audit Office. Performance audit methodology. 2011.
2. Lima declaration.
3. Law of Georgian on Accounting and Audit. Tbilisi, 2012.
4. Materials of the International Organizations of Supreme Audit Institutions (INTOSAI) 2007.
5. Nino Gongadze. The analysis of costs and interests – Institute of Public Affairs of Georgia, 2012.
6. Martin Rister Performance audit short-course.
7. Boardman, Anthony E. et al. Cost Benefit Analysis: Concepts and Practice. 2011. New Jersey: PearsonEducation
8. "Auditor's report on efficiency and its use by legislative and executive authorities" – Main report of the Supreme inspection authority of Pakistan on the 6th international workshop in 1997.

ВИНОРОБНА СПРАВА В КРИМУ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

Аджиева Ленара Сейдаметівна

Республіканський вищий навчальний заклад «Кримський гуманітарний університет» (м. Ялта), кандидат історичних наук, виконуюча обов'язки доцента кафедри історії і правознавства Євпаторійського інституту соціальних наук (Україна)

E-mail: karalera1@gmail.com

РЕЗЮМЕ

На основі матеріалів фондів Державного Архіву в Автономній Республіці Крим, Архіву Нікітського ботанічного саду – Національного наукового центру та інших джерел досліджується розвиток виноробної справи Криму другої половини XIX – початку XX ст.

Ключові слова: виноробство, Крим, економіка.

РЕЗЮМЕ

На основе материалов фондов Государственного архива в Автономной Республике Крым, Архива Никитского ботанического сада – Национального научного центра и других источников исследуется развитие виноделия Крыма второй половины XIX – начала XX.

Ключевые слова: виноделие, Крым, экономика.

ABSTRACT

Based on materials from funds of the State archives in the Autonomous Republic of Crimea, of the Archive of the Nikitsky botanical garden – National Scientific Center and other sources the development of wine-making of Crimea in the second half of the XIX – in the beginning of the XX century is examined.

Key words: wine-making, Crimea, economics.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Друга половина XIX – початок XX ст. ознаменувалися для Криму становленням й утвердженням капіталістичних відносин. Ці процеси віднайшли відображення в успішному розвитку сільського господарства півострова, яке завдяки розмаїтості рельєфу, ґрунтових, кліматичних і інших природничо-історичних умов відрізнялося значною кількістю галузей і займало головне місце в економіці регіону. Розвивалася виноробна справа: протягом досліджуваного часу вона встала на промислові рейки, обсяги виробництва вина зросли більш, ніж у 4,5 рази; галузь стала дохідною статтею економіки Криму. Незважаючи на важливе значення виноробства, історичний аспект його розвитку досі є маловивченим у вітчизняній науці. Радянські історики [21; 26; 30] досліджували окремі питання цієї проблеми. В сучасній українській історіографії ця проблема, за виключенням кількох досліджень, присвячених значенню наукових досліджень у розвитку сільського господарства Криму, становленню і розвитку природознавчих досліджень на півострові, ролі регіону у політиці Російської імперії [9], майже не розглядалася. Таким чином, необхідно провести комплексне дослідження розвитку виноробної справи Криму другої половини XIX – початку XX ст.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

У світових вимірах у досліджуваний час найуспішніше виноробство розвивалося у Франції. У XIX ст. площі під виноградниками тут досягли 2,3 млн. га, а обсяги виробленого вина – майже 404,5 млн. цегер. У виробництві вина їй поступалися: Італія – майже у 2 рази, Іспанія – 2,5 рази, Росія – 25 разів [29, с. 111]. Французькі вина були неперевершені за якістю. Майстри-винороби розробили класифікацію вин, способи дегустації. Постійне збільшення імпорту вина спонукало владу Російської імперії сприяти розвитку галузі у країні.

Східна війна стала серйозним випробуванням для соціально-економічного розвитку Криму. Майже повністю був зруйнований Севастополь, матеріально розорені приморські міста й порти (Євпаторія, Керч, Ялта), головне губернське місто Сімферополь й інші населені пункти, садиби великих землевласників, селянські господарства тощо. За часи війни галузі сільського господарства занепадали: значна частина садів, виноградників і лісових угідь були вирубані військовими і місцевим населенням, суттєво скоротилося поголів'я худоби; десятки тисяч селян змінили традиційний вид діяльності і працювали на будівництві доріг, мостів, захисних споруд, займалися військовими заготівлями тощо [25, с. 10]. Якщо на початок війни у 1853 р. у Таврійській губернії вироблялося 429,7 тис. цебер вина, то у 1857 р. рівень виробництва знизився майже втричі до 149,83 тис. [11, с. 27].

На межі 1850–1860-х років територія Криму залишалася багато в чому господарськи неосвоєною й економічно нерозвинутою. Селянські господарства у своїй більшості працювали на основі патріархальних традицій. Переважало тваринництво. Товарних ознак лише почали набувати виноградарство, виноробство, садівництво. Відставало землеробство. Вирощена продукція залишалася неконкурентною на загальноросійському аграрному ринку. Через відсутність транспортних шляхів значна частина її псувалася. У країні вівся пошук раціональних форм господарювання, освоєння нових сільськогосподарських угідь. Виноробна галузь, поширена, головним чином, у Ялтинському, Євпаторійському, Сімферопольському і Феодосійському повітах, потребувала відродження. Винороби Криму користувалися чималою кількістю сортів винограду. Після виокремлення провідним фахівцем Департаменту землеробства Ф. Гаске з них найпродуктивніших, справа виноробів півострова була суттєво полегшена [5, арк. 15]. У 1867 р. вдалося досягти 88,2 % довоєнного рівня розвитку виноробства. Нові та відновлені плантації почали з'являтися на околицях Сімферополя, Севастополя і Балаклави, по долинах Бельбеку, Качі, Альми, Чорної, Булгануку [11, с. 35]. Найпоширенішими сортами були різні мускати, мадера, рислінг, шасла, кокур, шабаш.

У 1860–1870-ті роки в Криму набуло певної уніфікації будівництво погребів, що значно покращило умови зберігання вина. Розроблялися технології, які сприяли збереженню температурного режиму. Погреби вбудовували якомога глибше в землю, використовуючи при цьому термоізоляцію. Найбільш універсальним вважався цегляний склепінчастий погреб, у якому була кам'яна підлога. Як правило, аби попередити проникнення теплого повітря, вхід у погреб розміщувався з півночі. Відповідно в таких погребах була вдосконалена система вентиляції: вони піддавалися провітрюванню, окурюванню. В таких погребах витримувалися правильні прийоми розміщення діжок, пляшок. Пляшки з вином викладалися на полицях і перекладалися дранкою. Погреби будувалися на віддалі від вулиць, оскільки наукою було доведено, що самим якісним вино ставало тоді, коли воно дозрівало за ідеальних кліматичних умов і не піддавалося механічним впливам. Проте, устрій підвалів вимагав вкладання значних коштів, що було не по кишені дрібним господарствам.

Факторами, що стримували розвиток кримського виноробства, залишалися застарілі прийоми вироблення вина у дрібних господарствах, відсутність раціонального господарювання, ненормоване зрошення, відсутність інтересу, брак капіталів, недостатня кількість складів, труднощі із транспортуванням, адже використання нових технологій й реманенту було по кишені великим підприємствам [12, с. 125–135, 142]. Поставали проблеми з маркуванням вин. Винороби, часто користуючись комерційним інтересом, надавали винам іноземні назви, що суперечило договірним нормативам торгівлі [7, арк. 15–18]. У той же час удосконалювався збут вин. Реалізація їх у пляшках значно посилила конкуренцію продукції, покращила способи зберігання, транспортування, реалізацію. Розроблялися нові технології виготовлення пляшок. Машинний спосіб значно здешевив випуск і сприяв збільшенню об'єму пляшок, поліпшенню геометричних форм. Кримські вина почали розливатися у пляшки певних форм і кольору. Були встановлені правила, за яких у прозорі пляшки розливалися менш якісні вина, а в затемнені – якісніші.

Справі розвитку виноробства сприяла поява вузькогалузових товариств. У 1869 р. було засновано Ялтинське товариство садівників й виноробів на чолі із М. Цабелєм, яке протягом 1869–1884 рр. організувало шість власних виставок з метою популяризації кримських вин [32, с. 13]. У 1870-х роках виноградарство й виноробна справа постали перед загрозою занепаду через епідемію філоксери. Починаючи із 1880 р. очолюваний І. Порчинським й М. Данилевським Кримський філоксерний комітет вів боротьбу щодо зупинення шкідника. У регіоні діяв створений у 1883 р. Сімферопольський відділ Російського товариства садівників на чолі із бароном А. Корфом, що розробляв питання розвитку провідних галузей сільського господарства півострова, у тому числі виноградарства й виноробства [1, арк. 11; 4, арк. 3]. У квітні 1912 р. за клопотанням Ялтинського земства розпочав боротьбу із шкідниками сільського господарства на Південному узбережжі Ялтинський комітет виноградарства і виноробства [2, арк. 1; 3, арк. 2].

Фахівці Департаменту землеробства в Криму (статський радник А. Княжевич у 1860-х роках, інспектор сільського господарства С. Щепкін у 1870-х роках) проводили систематичний контроль щодо розвитку виноробства й досліджень у цій сфері, розробляли пропозиції щодо створення ринків збуту винограду і вин, налагодження проведення аналізів хімічного складу вин тощо [8, арк. 17; 15, с. 33; 18, с. 1–2]. Розглядалися способи реалізації вин на споживчому ринку, протидії конкуренції. Іноземні вина були дешевші, а тому користувалися кращим попитом у споживачів. Департамент землеробства неодноразово звертався до виробників вин, аби вони враховували ринкову кон'юнктуру і складали раціональну ціну на власну продукцію [6, арк. 21; 8, арк. 1–2].

На півострові упроваджували передові технології виробництва вин: на основі винограду сортів Семільон, Совініон, Серсіаль, Ерімітаж, Неббіоло-біанно, Руссап, Вердо білий, Каберне, Сапераві, Мальвазія, Зантський білий, Пино чорний було створено та налагоджено виробництво міцних типу мадера, лікерних, десертних, столових, шампанських вин [27, с. 34]. Крупним постачальником кримського вина у 1860-ті роки став підвал “Магарач”, який у 1868 р. отримав від Департаменту землеробства право комерційної діяльності з одночасним збереженням наукової і навчально-дослідної роботи [31, с. 32–33; 7, арк. 36]. Тут були створені якісні вина з гарними стабільними смаковими властивостями: “Нікітське міцне”, “Біле з мадерських лоз”, “Червоне міцне з мадерських лоз”, “Столове біле Магарацьке”, “Столове біле Нікітське” тощо. У Магарацькому підвалі налагодили й посилили комерційну діяльність, яка згодом розповсюдилася на весь Південний берег, міста Криму, України й Російської імперії.

Із прокладанням у 1874 р. залізничних шляхів, що протяглися спочатку до Сімферополя, а роком пізніше до Севастополя, поживилася торгівля, збільшилися обсяги експорту вина на внутрішні ринки імперії (центральної частини, на Волгу, у Сибір). Тут проглядалися стратегічні інтереси Російської держави, яка прагнула виграти торгівлю конкуренцію з Туреччиною, отже, зміцнити свої економічні позиції на Чорному морі. Лозово-Севастопольська залізниця стала найважливішим фактором господарського розвитку, який дозволив прискорити на півострові об'єктивні процеси еволюції ринку [32, с. 59]. Залізнична мережа “дала потужний поштовх зростанню промислового капіталізму, консолідувала економічно розрізнені регіони в єдиний економічний простір [20, с. 7]”, енергійно втягнула в ринковий процес віддалений від імперії півострів.

На середину 1870-х років на півострові обсяги щорічного виробництва вина були доведені до 600 тис. цебер [12, с. 89], з яких близько 250 тис. припадали на Південний берег Криму [24, с. 65]. Тут дозрівали найпізніші сорти, інші ж досягали особливого солодкого смаку і давали можливість виробляти лікерні вина, що не поступалися відомим мускатам французьких містечок Люнеля і Ривзальта.

Збільшення площ під виноградниками на півострові зробило можливим ведення промислового виноробства. Центрами його стали Масандра і “Магарач”, великі виноробні підприємства, торгові фірми, винні підвали: Губоніна (у Гурзуфі), Томакова-Молоткова (в Алушті), Таюрського (у Кастелі), С. Воронцова, Келлера (у Партеніті), Бекетова (поблизу Алушти), які набували всеросійської слави, отримали світове визнання [30, с. 27–28]. Частка вин “Магарача” на внутрішньому ринку постійно зростала. М. Баллас у 1877 р. писав: “Крымское виноделие поставлено ныне на чисто европейский лад: отличные погреба и склады для выдержки вина, превосходные сорта винограда, отличные и усовершенствованные орудия труда для выделки вина... [12, с. 88]”. Окрім цих головних фірм південноузбережні вина закупляли санкт-петербурзькі, московські, харківські, варшавські купці тощо.

У 1870–1890-х роках ринковий попит на вино спонукав власників виноградників розширювати площі. За вказані роки вони зросли на 26 % [34, с. 405] (в більшості у великих землевласників), а обсяги виробництва вина зросли з 1 до 1,3 млн. цебер. Це складало 8 % загального російського виробництва [10, с. 77; 29, с. 111].

Почали з'являтися фірми, які займалися реалізацією саме вин, наприклад, князя С. Воронцова. Подібні посередники своєю діяльністю спричиняли зростання цін на вино. Якщо у 1869 р. воно коштувало від 3 крб. за цебро в залежності від сорту [17, с. 41], то протягом 1884–1890 рр. ціни зросли на 42 %: цебро вина коштувало 5,82 крб., пуд винограду – 3,07 крб. Невдовзі з метою стримування росту цін, Надільне відомство за указом Олександра III викупило ряд виноробних маєтків і торгівельну фірму С. Воронцова. У власності царської родини і Надільного відомства знаходилися виноградники Південного берега – у Ореанді, Лівадії, Місхорі, Кореїзі, Масандрі, Ай-Данилі. Наприкінці XIX ст. у Масандрі були споруджені великі підвали кримських надільних маєтків [36, с. 45]. У 1890-х роках Надільне відомство, збільшуючи площі власних виноградників, штучно обмежувало закупівлю сировини в інших виробників.

У 1893 р. було продано вина на загальну суму майже в 3,3 млн. крб. [28, с. 1], а експорт кримського вина закордон у 1899 р. становив 200 тис. цебер [36, с. 45]. У наступні роки робилися спроби модернізації виноробної справи. Внаслідок зменшення закупівлі виноматеріалу і вина Надільним відомством, населення вимушене було дешево збувати сировину іншим фірмам. На початку XX ст. ситуація загострилася кризою

через неврожайні роки, слабкий попит, монополізацію виробництва і повсюдну фальсифікацію вина [19, с. 66–67; 16, с. 53].

У 1901 р. були проведені надзвичайні земські збори (у травні) й з'їзд виноробів у Сімферополі (у листопаді), на яких обговорювалися питання усунення монополізму у виробництві і збуті, введення ринкових регуляторів цін, механізми надання місцевим землевласникам позик для організації виноробної справи [37, с. 3], шляхи посилення конкурентоспроможності кримського виноробства. У результаті органи влади були зобов'язані регулярно проводити заходи, пов'язані зі зниженням податкового тягаря, відкриттям ринків збуту тощо [33, с. 1–2]. За даними повітового агронома Таврійської губернії М. Неручева, вітчизняні вина на внутрішньому ринку були неконкурентоспроможними, тому у 1886–1900 рр. обсяги імпорту вина на внутрішній ринок зросли з 7,69 млн. крб. до 9,61 млн. крб. [22, с. 7]. Агроном вважав темпи розвитку виноробної галузі кризовими, пропонував уряду ввести урядову монополію, механізми запобігання фальсифікації вина та здешевлення процесу виробництва вин, розширення ринків збуту тощо [22, с. 13–15].

На початку ХХ ст., із похваленням торговельних шляхів, економічне положення краю покращилось. Але неузгодженість у діях Міністерства землеробства і Міністерства фінансів гальмувало розвиток виноробної справи. Так, перша установа усіяко заохочувала розвиток галузі, а друга – накладала вето на продаж вина власного виробництва [14, с. 3]. Вино подорожчало до 7 крб. за цебро [35, с. 336]. У 1903–1914 рр. виробництво вина зросло у 1,5 рази і досягло 2 млн. цебер вина на загальну суму 3 млн. крб. [23, с. 1; 13, с. 16; 21, с. 152–153].

ВИСНОВОК

Отже, в Криму протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. утвердилось промислове виноробство. Являючи собою переважно аграрний район, півострів став одним з найбільш розвинених капіталістичних регіонів України і півдня царської Росії. Тут переплелися процеси модернізації в галузі економіки і докапіталістичні, традиційні форми господарювання. Впровадження результатів передової наукової думки у виробництво, сприяло покращенню якості виноробної продукції, її визнанню в Європі і світі, зміцненню авторитету півострова як центра виноробної справи. Кримські вина, особливо десертні й шампанські, вважались кращими і удостоювались найвищих нагород на міжнародних виставках.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Державний архів в Автономній Республіці Крим (далі ДААРК). Ф. 26. Оп. 1. Спр. 27877. 1883 г., 12 арк.
2. ДААРК. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 300. 1912 г., 11 арк.
3. ДААРК. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 380. 1912 г., 17 арк.
4. ДААРК. Ф. 125. Оп. 2. Спр. 4. 3 арк.
5. Архів Нікітського ботанічного саду – Національного Наукового Центру (далі АНБС – ННЦ). Ф. 1. Оп. 1. Спр. 291. 1866–1867 г., 136 арк.
6. АНБС – ННЦ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 296. 1867 г., 179 арк.
7. АНБС – ННЦ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 303. 1868 р., 153 арк.
8. АНБС – ННЦ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 304. 1868 г., 103 арк.
9. Аджиева Л. С. Крим : влада – економіка – довкілля (науковий аспект (1861–1917 рр.) : Монографія / Л. С. Аджиева. – Сакі : Фенікс, 2013. – 156 с.; Короленко Б. А. Інкорпорація Криму Російською імперією у 1783–1796 рр. : політичний та етносоціальний аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / Б. А. Короленко. – К., 2005. – 18 с.; Черненко К. О. Становлення і розвиток природознавчих досліджень в Криму (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття) : дис. ... кандидата іст. наук : спец. 07.00.07 / Карина Олексіївна Черненко. – К., 1998. – 209 с.
10. Базаров А. Виноделие / Отдел ІХ. Фабрично-заводские производства / Производительные силы России / А. Базаров // [под ред. В. И. Ковалевского]. – СПб. : типографии : А. Леиферта, Исидора Гольдберга, "Экономическая", 1896. – С. 76–94.
11. Баллас М. Виноделие в России. Ч. 1 : Крым, степная часть Таврической губернии, Дон и Астрахань / М. Баллас. – СПб. : Департамент Земледелия, 1895. – XII, 213, [4] с.
12. Баллас М. Историко-статистический очерк виноделия в России (Кавказ и Крым) / М. Баллас. – СПб. : Типография Товарищества "Общественная польза", 1877. – ХVІІІ, 143 с.
13. Болгарев П. Т. Виноградарство / П. Т. Болгарев. – Симферополь : Крымиздат, 1960. – 574 с.

14. Виноградари и акцизное ведомство // Южная почта. – 1914. – №31. – С. 3.
15. Виноградарство и виноделие в долинах Крыма. Инспектора сельского хозяйства Щепкина С. П. (Из отчета г. министру государственных имуществ) / С. П. Щепкин. – СПб. : Типография К. Сорванова и Ко, 1870. – 34 с.
16. Ганкевич В. Ю. Наука. Культура / В. Ю. Ганкевич // Крым сквозь тысячелетия. – Симферополь : ЛИРА, 2004. – С. 405–421.
17. Железнов Н. Поездка в Крым / Н. Железнов // Сельское хозяйство и лесоводство. – 1871. – Часть 107. – С. 13–43.
18. Княжевич А. О состоянии виноградарства и виноделия на Южном берегу Крыма / А. Княжевич. – СПб. : Типография Ф. Стелловского, 1868. – 72 с.
19. Крымское виноградарство в 1902 г. // Вестник Таврического земства. – 1903. – № 1. – С. 66–67.
20. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.) / Т. Лазанська. – К. : Інститут історії України НАН України, 1999. – 282 с.
21. Надинский П. Н. Очерки по истории Крыма. В 3 частях / П. Н. Надинский. – Симферополь : Крымиздат, 1951. – Ч. 1. – 232 с.
22. Неручев М. Ввоз в Россию иностранных вин и положение их на рынке, сравнительно с русскими / М. Неручев. – Симферополь : Типография Спира, 1901. – 19 с.
23. Орленко М. Из практики виноградаря на ЮБК / М. Орленко. – Отт. : Записки общества сельского хозяйства южной России. – Одесса. – 1903. – № 5–6. – 7 с.
24. Очерк положения виноградарства и виноделия в России // Очерк современного состояния плодоводства, огородничества и виноградарства с виноделием в России и правительственных мероприятий к их развитию. – СПб. : Типография В. Киршбаума, 1899. – С. 61–74.
25. Поспелов С. Зарождение капитализма в Крыму / С. Поспелов, М. Максименко. – б. м. – 1995. – 28 с.
26. Потехин В. Е. Никитский ботанический сад в развитии сельского хозяйства юга России (1812–1861 гг.) : дисс. ... кандидата ист. наук : спец. 07.00.02 / Василий Евгеньевич Потехин. – М., 1978. – 168 с.
27. Русские виноделы / Сост. Н. С. Охременко. – Симферополь : Издательство “Крым”, 1965. – 176 с.
28. Рыбицкий В. Виноградное хозяйство в Таврической губернии / В. Рыбицкий. – Ялта : Типография Петрова, 1893. – 3 с.
29. Саломон А. Виноделие и погребное хозяйство / А. Саломон. – СПб. : Типография А. Ф. Девриена, 1888. – VI, 117 с.
30. Секиринский С. А. Сельское хозяйство и крестьянство Крыма и Северной Таврии в конце XVIII – начале XX в. (1783–1917 гг.) : автореф. на соиск. науч. степени докт. ист. наук : спец. 07.00.02 “История СССР” / С. А. Секиринский. – Львов, 1974. – 34 с.
31. Скворцов Н. Императорский Никитский сад и Магарачское училище виноделия / Н. Скворцов // Сельское хозяйство и лесоводство. – СПб. – 1868. – Ч. 97. – Отд. 2. – С. 1–34.
32. Специальные культуры // Памятная книжка Таврической губернии. Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Т. IX. Отдел V. / [Сост. Статистическим бюро Таврического губернского земства под ред. К. А. Вернера]. – Симферополь : Издание Таврической губернской земской управы, Типография газеты “Крым”, 1889. – 73 с.
33. Съезд виноделов // Крымский вестник. – 1901. – № 296. – С. 1–2.
34. Сытин В. Очерк экономического положения виноградарства и виноделия на Южном берегу Крыма / В. Сытин // Вестник виноделия. – 1914. – № 7–8. – С. 404–408.
35. Сытин В. Очерк экономического положения виноградарства и виноделия на Южном берегу Крыма / В. Сытин // Вестник виноделия. – 1915. – № 7–8. – С. 321–337.
36. Шамко Е. Из истории виноградарства и садоводства / Е. Шамко // Виноградарство и садоводство Крыма. – 1963. – № 1 (63). – С. 41–45.
37. Ялтинское чрезвычайное земское собрание // Крымский вестник. – 1901. – № 126. – С. 3.

РОЗВИТОК ФОРМ І НАПРЯМКІВ ДІЯЛЬНОСТІ НУО У СИСТЕМІ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ (1990-ті–2000-ні роки)

Тищенко Владислав Григорович

Інститут історії України Національної академії наук України, аспірант відділу новітньої історії та політики (Україна)

E-mail: vladche@ukr.net

РЕЗЮМЕ

На основі тематичної наукової літератури, статистичних даних та нормативно-правової бази проаналізовано розвиток основних форм і напрямків діяльності правозахисних неурядових організацій в Україні на початку 1990-х – у середині 2000-х років.

Ключові слова: неурядові організації, правозахист, права людини.

РЕЗЮМЕ

На основе тематической научной литературы, статистических данных и нормативно-правовой базы проанализировано развитие основных форм и направлений деятельности неправительственных организаций в Украине в начале 1990-х – середине 2000-х годов.

Ключевые слова: неправительственные организации, правозащита, права человека.

ABSTRACT

On the basis of thematic scientific literature, statistics and legal documents evolution of forms and activities of human rights organizations in the protection of human rights in the 1990s – early 2000s in Ukraine are analyzed.

Key words: nongovernmental organization, advocacy, human rights.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

З набуттям Україною державної незалежності у 1991 р. та загальним процесом демократизації, права людини в Україні були визначені вищою соціальною цінністю. Життя людини, її здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека були закріплені Конституцією [1]. Відтак, розпочалася нова хвиля вже легального правозахисного руху, представленого діяльністю неурядових організацій (далі НУО). В Україні, як і у світі, сформувалися три основних напрямки роботи такого виду об'єднань, серед яких: захист прав громадян; правове виховання населення; аналіз стану дотримання прав людини.

Проблема вивчення діяльності правозахисних організацій у Радянському Союзі була предметом вивчення низки істориків, правників, соціологів. Проте у сучасній історичній науці майже відсутні ґрунтовні дослідження проблеми діяльності правозахисних НУО, які сформувалися у період незалежності України. Відтак, постає потреба у проведенні комплексного аналізу розвитку форм і напрямків діяльності правозахисних НУО в умовах державної незалежності України.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Процес становлення третього сектору в Україні відбувався вкрай повільно, оскільки традиції громадянського суспільства зі здобуттям незалежності лише починали зароджуватися. У суспільній свідомості на той час не відбулося належного зламу: часто НУО сприймалися не як форма громадського самовияву особи, а у якості формальних структур, що виступали посередником від імені держави за аналогією з радянськими псевдо громадянськими рухами. Іншим вагомим чинником, що гальмував розвиток системи третього сектору, був низький рівень поінформованості щодо суті роботи, яку вони виконували. Відсутність упорядкованого довгого часу належного нормативно-правового забезпечення діяльності НУО також наклало свій відбиток на гармонійний розвиток третього сектору. Однією із особливостей, притаманної НУО на початку 1990-х років, була відсутність між ними злагоджених партнерських відносин і чітко виробленої стратегії координації спільних дій навколо тих чи інших суспільних потреб.

Незважаючи на зазначені фактори, статистичні дані свідчать, що кількість офіційно зареєстрованих НУО в Україні стабільно зростала. Так, на 1 січня 1991 р. в Україні офіційно діяли 319 організацій, тоді як вже

на 1992 р. їхня кількість становила – 1356, на початок 1993 р. – 3250. З прийняттям Конституції від 1996 р., спостерігається різке зростання кількості НУО та розгалуження їхньої мережі, так Міністерством Юстиції України лише у період 1996–1997 років було зареєстровано 3650 організацій [2, с. 10–11]. Якщо взяти до уваги всі регіональні та місцеві осередки та підрозділи, то станом на початок 1998 р. їх кількість становила 17781, на кінець 1999 р. – 26 тис. на кінець 2000 р. – понад 30 тис. У 2005 р. в Україні діяли вже понад 50 тис. різних за статусом, формою реєстрації, напрямками та видами діяльності НУО [3, с. 34].

Втім, на думку більшості фахівців, переважна частина НУО існували лише формально, або ж діяли періодично, відповідно до наявності матеріального ресурсу чи під час виникнення значної суспільної потреби. Так, за даними НУО «Творчий центр Каунтерпарт», активnodіючими в Україні на 2005 р. були лише 4–5 тис. організацій. Відповідно до визначених критеріїв, активnodіючими можна було вважати організації, які діяли не менше 2 років, мали постійний персонал, та реалізували за цей період не менш, як 2 проекти, а також були відомими у своєму регіоні [3, с. 4].

Тенденція формування НУО в Україні за територіальним масштабом діяльності була нерівномірною. Так, на 2000 р. 8% НУО мали статус всеукраїнських і міжнародних; 14% – обласних; 39% – міських; 33% – районних; 6% – інших. На 2005 р. суттєві кількісні зміни відбулися на рівні міст та областей. Так, кількість обласних та міських НУО почала суттєво переважати і у загальному вираженні становила понад 80%. Таким чином, переважна кількість НУО на 2005 р. діяли на місцевому та обласному рівнях, тоді як загальна кількість всеукраїнських і міжнародних організацій становила лише 7%.

За оцінками дослідника О. Сидоренка, за винятком м. Київ та київського регіону, на 2000 р. лідерами за кількістю діючих організацій були: Донецька, Дніпропетровська, Львівська, Харківська, Луганська, Полтавська і Запорізька області та АР Крим [5, с. 11]. Взагалі, зростання кількості НУО по регіонах України відбувалося також досить нерівномірно. Причинами цього, на нашу думку, були різний рівень громадської свідомості, матеріального ресурсу тощо.

Найбільш активними НУО були у сферах: забезпеченні правової захищеності населення, наданні соціальних послуг, охороні навколишнього середовища, забезпеченні потреб молодого покоління та ін.

Сплеск активності правозахисних організацій в Україні припадає на середину 1990-х років. Причиною цьому можна вважати прийняття України у 1995 р. до Ради Європи. Оскільки умовами прийняття до цієї організації було підписання Україною низки європейських договорів у галузі прав людини, а також зобов'язання приведення законодавства у відповідності до європейських норм. Поряд із цим відбулося й ухвалення Конституції України, яка закріпила основні права людини, що також відіграло важливу роль у розширенні правозахисної діяльності НУО. Безумовно, ще одним вагомим фактором, який вплинув на активізацію діяльності зазначеного виду НУО, було розширення роботи Міжнародних благодійних фондів, які надавали кошти на реалізацію правозахисних проектів.

Згідно досліджень фонду «Демократичні ініціативи» та соціологічної служби Центру Разумкова, найважливішими для українців було дотримання базових прав (право на життя, свободу слова, пересування, недоторканість тощо). Причому цей показник був приблизно однаковим як у 1990-х так і у 2000-х роках і становив трохи більше 50%. На другому за важливістю місці для українців було дотримання соціальних та економічних прав. У 2005 р. цей показник становив 30,5%, тоді як у 1996 р. – 35,6%. Порівнюючи дані щодо права на свободу слова в Україні, то респонденти у 2005 р. поставили оцінку 4 із максимальних 5, тоді як у 1996 р. цей показник становив 2,8 [6].

Основними напрямками роботи правозахисних НУО були: моніторинг становища дотримання прав людини і основних свобод; інформування громадськості й відповідних правоохоронних структур, щодо фактів порушення зазначених прав; відстоювання прав людини і основних свобод в державних органах та судових інстанціях; дослідження та аналіз нормативно-правової бази, що стосувалася питань правозахисту; організація тренінгів і семінарів з питань правозахисту для громадськості; захист прав неповнолітніх; участь у громадських радах при органах виконавчої влади; захист прав жінок.

За різними даними, на 1995 р. правозахисною діяльністю займалися 20 % усіх НУО в Україні, на 2002 р. їхня кількість становила 25 %, у 2005 р. – 31 % [3, с. 18]. Пересічні особи на початку 1990-х років були ознайомлені із роботою значно меншої кількості правозахисних організацій. На наш погляд, це вказувало не лише на низький рівень активності таких об'єднань, а було зумовлене, скоріше, пасивністю суспільства та усталеною звичкою самотужки вирішувати свої проблеми. Безумовно, ще одним вагомим фактором, що впливав на таку тенденцію, була недовіра і боязнь бути введеним в оману, що свідчило про стереотипність мислення пересічного громадянина новоствореної держави.

Зазначені фактори впливали, також, і на рівень залучення громадян до роботи у таких об'єднаннях, особливо якщо мова йшла про волонтерську (безоплатну) працю. Переважна частина правозахисних НУО у

своєму штаті мала від 3-х до 5-ти найманих працівників. Загальна кількість активістів постійно варіювалася й була зумовлена скоріше резонансними подіями, коли люди виходили з прямим протестом проти тих чи інших законодавчих ініціатив, або ж мали місце конкретні випадки брутального порушення прав окремих осіб з боку державних органів тощо.

Правозахисна функція НУО полягала у наданні правової допомоги, проведенні розслідування фактів порушень прав людини з боку державних органів; проведенні просвітницьких заходів, щодо прав людини і громадянина. При цьому така допомога повинна була бути безкоштовною для громадян, що зверталися за нею [7].

З прийняттям України до Ради Європи у 1995 р. та ухваленням Конституції України у 1996 р., яка закріпила основоположні права людини в Україні, правозахисна діяльність НУО значно активізувалася, а їхня кількість почала зростати. У цей період Україна підписала низку європейських договорів у галузі прав людини і зобов'язалася привести законодавство у відповідність до європейських норм. Ці фактори, на наш погляд, стали поштовхом для подальшого розвитку правозахисного руху в Україні.

Характерною особливістю вітчизняних правозахисних НУО, які з'явилися ще на початку 1990-х років, було дублювання цілей, мети та завдань, тобто здійснюючи реєстрацію організації у відповідних органах, керівники не до кінця уявляли, якими конкретно проблемами вони будуть займатися. Окрім того, звичним явищем на початку 1990-х років була відсутність консолідуючої складової між різними правозахисними НУО. Більшість організацій самотужки займалася накопиченням досвіду і, як правило, декларативно (у публікаціях) висловлювала свої вимоги щодо тих чи інших проблем з правами людини чи недоліками законодавства. На наш погляд, така особливість їхньої роботи знижувала і нівелювала всю сутність правозахисного руху, який був важливою умовою для розвитку громадянського суспільства в Україні. Наслідком таких явищ стала майже повна відсутність вагомого впливу на лобювання суспільно-значимих проектів та прийняття відповідних нормативно-правових рішень.

Найбільш масштабними і впливовими у період, що нами досліджується були Харківська правозахисна група, Українська Гельсінська спілка захисту прав людини, Комітет захисту прав людини, Вінницька правозахисна група, Українське представництво Міжнародного товариства прав людини, Міжнародна Ліга захисту прав громадян України тощо [8]. Зазначені організації за період своєї діяльності накопичили тривалий досвід, а їхня діяльність принесла значні результати.

З середини 1990-х років спостерігається структурування завдань та напрямків роботи правозахисних НУО в Україні. Так, їхніми основними завданнями визначалися: моніторинг становища дотримання прав людини і основних свобод в Україні; інформування громадськості й відповідних правоохоронних структур, щодо фактів порушення зазначених прав; відстоювання прав людини і основних свобод в державних органах та судових інстанціях; дослідження та аналіз нормативно-правової бази, що стосувалася питань правозахисту; організація тренінгів і семінарів з питань правозахисту для громадськості; захист прав неповнолітніх; участь у громадських радах при органах виконавчої влади; захист гендерних прав. Варто зазначити, що наведені напрямки були тісно взаємопов'язані і, як правило, окрема правозахисна НУО не займалася в суто одному з них, а здійснювала роботу відразу за різними напрямками. Так, аналізуючи становище дотримання прав та свобод громадян, відстоювання їх у міжнародних судових інстанціях, ініціювання запровадження необхідних змін, які б відповідали міжнародним стандартам, правозахисні НУО були просто зобов'язані мати компетентні кадри, які б розумілися у найдрібніших особливостях не тільки вітчизняного, але й міжнародного законодавства у галузі прав людини.

Правозахисні НУО, усвідомлюючи важливість налагодження координації та об'єднання зусиль навколо тих чи інших проблем, щодо прав людини, об'єднувалися у коаліції. Форми та методи їхньої роботи могли бути різними. Так, правозахисні НУО в Україні, незважаючи на свій територіальний статус, приймали участь у мітингах, демонстраціях, протестних акціях у масштабах усєї України. Зважаючи на те, що гарантування та забезпечення прав людини у державі упродовж періоду, що нами досліджується, традиційно був недостатнім, значна кількість правозахисних НУО висувала політичні вимоги, таким чином, мотивуючи правоохоронну систему до винесення правомірних рішень. Як зазначають деякі експерти, зокрема соціологи, НУО іноді й шкодили своїми діями суспільству та його інтересам. Зокрема, відзначається, що перенасиченість контенту на кримінальну тематику у ЗМІ, негативно впливало на стабільність та спокій у суспільстві, створюючи напругу у ньому. При цьому, недостатнім залишався рівень висвітлення інформації, щодо шляхів вирішення проблем, пов'язаних із порушенням прав людини, та інформування суспільства щодо успішних практик у діяльності правозахисних НУО.

З року в рік в Україні погіршувалася ситуація в кримінально-процесуальних правовідносинах. Так, частішими ставали випадки жорстокого поводження із особами під час проведення слідчих дій. Майже нормою було застосування насильства як інструменту отримання необхідних слідству свідчень. НУО чимало зробили у напрямку протидії насильству та катування у слідчих ізоляторах та закладах позбавлення волі. У цьому напрямку працювали Харківська правозахисна група (ХПГ), Amnesty international, Севастопольська правозахисна група тощо.

ХПГ розпочала роботу у цьому напрямку на початку 1995 р. розслідуванням фактів катувань та оприлюднення заяв, що надходили до організації. Оприлюднення фактів насильства відбувалося через власні друковані періодичні видання, радіо та телебачення. ХПГ, традиційно, починаючи з 1997 р., видавала щорічні збірники щодо цієї проблеми. Організацією друкувалися лише ті факти, які мали незаперечні докази, оскільки дуже часто зловживання з боку правоохоронних органів замовчувалися і приховувалися [9]. ХПГ, традиційно, починаючи з 1998 р., готувала звернення до різних державних відомств з метою отримання інформації про скарги потерпілих на дії працівників міліції, СБУ тощо. За висновками організації, ситуація була критичною. Так, залежно від регіону, кількість таких скарг коливалася від 1300 до 2000 на рік на кожну з областей. Стабільно складна ситуація спостерігалася у східному регіоні. Лише у Луганській області – 1800 скарг на рік., у Київській області – 1300. Розуміючи різні обставини, переважна більшість осіб не зверталася зі скаргами у відповідні органи, тому реальна картина була значно гіршою. Згідно соціологічного опитування, проведеного Інститутом соціальних досліджень серед осіб, які перебували під вартою в міліції, більше 60% піддавалися жорстокому поводженню при затриманні: 45% затриманих осіб викручували руки, ноги, шиї; 33% зазнали побиття руками і ногами з боку представників правоохоронних органів; 4% опитаних заявили, що піддавалися катуванню із застосуванням спеціального обладнання (гумові кийки, електро-шокери тощо) [10].

На думку представників Міжнародної правозахисної організації «Amnesty international», особи, які стикалися із застосуванням по відношенню до них насилля з боку правоохоронних органів, рідко мали змогу отримати компенсацію. Цей факт засвідчує, що у середовищі представників правоохоронної системи України побутував високий рівень безкарності та свавілля. З іншого боку, мали місце низький рівень правової освіченості громадян; побоювання, під впливом залякувань, звертатися за допомогою до омбудсмена, неурядових правозахисних структур, європейського суду; недовіра до вітчизняної судової системи та прокуратури загалом [11, с. 29].

Упродовж 2000–2005 років з понад 400 осіб залучилися підтримкою ХПГ й отримали необхідну правову допомогу. Так, за сприяння ХПГ отримали змогу подати більше 200 позовних заяв до Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), із яких понад 90 – виграні, а потерпілі отримали матеріальну компенсацію від українського уряду.

Хоча і можна говорити про певні успіхи правозахисних організацій у цьому напрямку, проте ситуація залишалася гострою. У зв'язку з цим, у співпраці з «Amnesty international», ХПГ підготували спеціальну доповідь до Комітету ООН з протидії катуванням. Документ був своєрідним тіншовим додатком до третього звіту Кабінету Міністрів України на виконання Конвенції ООН проти катувань. Рекомендації, які були надані Комітетом ООН переважно ґрунтувалися на звіті ХПГ і вже на початку 2000-х років формально були виконані українським урядом, через внесення відповідних поправок до постанов КМУ та законодавства, а також через реалізації просвітніх заходів. Так, за сприянням правозахисних НУО, починаючи з 1998 р., спільно із інформаційним підрозділом Ради Європи в Україні було проведено 17 спеціальних семінарів у найбільших містах України для працівників правоохоронних органів, зокрема, прокуратури, СБУ, МВС. Мета семінарів полягала у роз'ясненні і ознайомленні із міжнародними стандартами утримання під вартою та засуджених у місцях позбавлення волі.

Проблема почала набувати ще більшого розголосу у ЗМІ після проведення її публічного обговорення у Харкові на базі Національної юридичної академії за участю співробітників правоохоронних органів, журналістів, науковці тощо. У 1999 р. на державному рівні було визнано існування гострої проблеми, щодо катувань. Втім, як засвідчив час, проблема не зникла. Тому вже у 2001 р. групою активних правозахисних НУО було підготовлено четверту доповідь до Комітету ООН проти катувань. За даними звіту «World free» (2002 р.), підготовленого міжнародною правозахисною НУО «Freedom House», Україна була державою, у якій зростав політичний авторитаризм, що безумовно призводило до порушень у сфері прав людини [12].

На початку 2000-х років ситуація зі свободою слова також залишалася поганою. За даними «Freedom House», Україна у 2002 р. посіла 142 місце із понад 180 у рейтингу країн за рівнем свободи слова і увійшла до категорії «частково вільних» [13]. Причиною такої низької оцінки було підвищення рівня контролю ЗМІ з боку держави, зокрема, на редакції журналів, газет, окремих журналістів, зростав тиск на електронні ЗМІ. Одним із поширених видів тиску на українські ЗМІ було застосування так званих «темників». Так, «Human Rights Watch»

за участю деяких правозахисних НУО у 2002 р. підготував спеціальний звіт присвячений механізму розповсюдження «темників» серед керівників ЗМІ. Згідно матеріалів звіту, «темниками» представляли собою письмові вимоги щодо висвітлення новин під необхідним для влади кутом. При цьому негативна інформація щодо провладних фігур замовчувалася, або ж її висвітлення зводилося до мінімуму. Тоді як дійсність інформації щодо опозиційних політиків часто зазнавала викривлення [14].

Важливим здобутком правозахисних НУО в Україні було відстоювання ідеї про вилучення Кримінального кодексу норми про кримінальну відповідальність за образу або наклеп, перевівши вирішення цих питань у цивільно-правову площину, тому не без зусиль правозахисних організацій, вже у 2001 р. набрав силу новий кримінальний кодекс. Втім, про появу незалежної і неупередженої журналістики з цього часу говорити було зарано. Так, у 2004 р. з наближенням президентських виборів зазначені тенденції щодо громадянських прав і свобод загострилися. Лише після «Помаранчевої революції», у якій важливу роль відіграли саме правозахисні НУО, спостерігалось певне покращення ситуації, про що свідчать звіти вітчизняних і міжнародних правозахисних організацій. За даними звіту «Freedom House», ситуація значно покращилася буквально за один рік після зміни влади в Україні [15]. За даними звіту «про дотримання прав людини у 2005 р.», опублікованого Бюро демократії, прав людини і праці Держдепу США, рівень підзвітності правоохоронних органів в Україні значно зріс. Також поліпшилася ситуація щодо умов перебування осіб у місцях позбавлення волі; практично відсутніми стали обмеження щодо проведення мітингів та демонстрацій; значно знизився рівень втручання держави у релігійні справи. Окрім цього, уряд став ініціатором реформування системи розслідування випадків щодо торгівлі людьми, залучивши до співпраці низку міжнародних та вітчизняних правозахисних НУО [16].

Варто зазначити, що правозахисні НУО вже у 2000-х років значно розширили сфери своєї діяльності і зайняли достойну нішу у загальній системі третього сектору в Україні. Сприяючи захисту прав людини, НУО проводилися інформаційно-просвітницькі заходи широкого спектру, здійснювалися розслідування та моніторингові заходи. З середини 2000-х років вони все активніше почали виконувати функції консультативно-дорадчих органів при місцевих чи державних органах влади. Незважаючи на існування офіційної статистики, найбільш об'єктивно висвітлювали інформацію, щодо становища дотримання прав людини, поширення небезпечних тенденцій в правоохоронних органах, саме правозахисні НУО. Низький рівень об'єктивності даних, що надавалися офіційною статистикою, пояснюється зацікавленістю правоохоронних органів у заниженні показників, щодо тих чи інших проблем, пов'язаних із дотриманням прав і свобод людини. Як результат, картина щодо загального становища зі злочинністю, порушеннями прав людини з боку правоохоронних органів, виходячи із офіційних даних, залишалася неповною. Уповноваженим Верховної Ради з прав людини (омбудсменом), традиційно, щороку, формувалися звіти, щодо дотримання прав людини, ці звіти також переважно формувалися на основі офіційної статистики, що накладало відбиток на повноту та об'єктивність оцінок становища у зазначеній сфері.

Певного успіху у проведенні моніторингу у сфері дотримання прав людини, дали спільні заходи правоохоронців з представниками громадськості та представниками органів державної влади. Так, не рідкою стала практика організації мобільних груп із проведення спільного моніторингу забезпечення прав людини, зокрема у закладах позбавлення волі [17, с. 8]

Випадки брутального порушення прав людини, набуваючи розголосу у ЗМІ завдяки діям правозахисних організацій чи груп окремих активістів, стимулювали правоохоронні органи до поліпшення становища із забезпечення та захисту прав людини. Втім, фіксуючи випадки порушення прав людини та викриття злочинних дій посадових осіб, представники правозахисних НУО самі часто піддавалися ризикам. Серед яких: залякування, погрози, побиття, убивства тощо [18].

ВИСНОВОК

Узагальнюючи викладені вище твердження щодо правозахисної діяльності НУО в Україні, варто погодитися, що правовий захист, який надавався НУО, відіграв важливу роль у житті суспільства. У сфері правозахисту отримали змогу реалізувати свої статутні завдання значна кількість міжнародних і вітчизняних НУО. Зокрема, за підтримки міжнародних правозахисних НУО, представники вітчизняного третього сектору змогли оволодіти новим інструментарієм впливу на державу у забезпеченні дотримання основних прав і свобод людини. Правозахисні НУО здійснили вагомий внесок на шляху до прийняття відповідних нормативно-правових рішень органами державної влади.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Сидоренко О. Громадські організації в Україні / О. Сидоренко // Перехрестя. – 1998. – № 1. – 11 с.
3. Довідник неурядових організацій України. – Київ : Творчий центр КАУНТЕРПАРТ, Управління Верховного Комісара ООН у справах біженців, 1999. – 358 с.
4. Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України 2002–2011 роки : Звіт за даними дослідження / Автори-упорядники : Любов Паливода, Софія Голота. – К. : БФ «Творчий центр ТЦК», 2012. – 118 с.
5. Сидоренко О. Громадські організації в Україні мовою офіційної статистики / О. Сидоренко // Перехрестя. – 2000. – № 5 (10). – 24 с.
6. Громадський сектор і політика : взаємодія, нейтралітет чи боротьба? – загальнонаціональне та експертне опитування [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.dif.org.ua/ua/polls/2013-year/gromadskii-sektor-i-politika-vzaemodija_-neitralitet-chi-borotba_---zagalnonacionalne-ta-ekspertne-opituvannja.htm
7. Криворучко Л. Правозахисні організації у системі захисту прав людини в Україні / Л. Криворучко // Європейські перспективи. Адміністративне право. – 2001. – № 3. – С. 46–56.
8. Рейтинг правозахисних організацій і правозахисників України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://galinfo.com.ua/news/99573.html>
9. Special issue No. 35(76) Against torture. Review of messages on torture and cruel treatment in Ukraine (June 2001 – December 2002). – Kharkiv : Folio, 2004. – 112 p.
10. Human rights on Ukraine – 2000. Human rights organizations' report. – Kharkiv : Folio, 2001. – 235 p.
11. Доповідь Міжнародної Амністії (Україна) Каткування та жорстоке поводження з затриманими в міліції. – 2005. – Вересень. – 34 с.
12. Freedom in the World 2001. – Звіт за 2001 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2002>
13. «A global Survey of Media independence». Freedom of the press 2005 – [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/FOTP%202002%20Global%20Press%20Freedom%20Scores_0.pdf
14. Князь тьми та «темників» / В. Кіпіані // Українська правда. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2002/10/8/2990971/>
15. Freedom of the press 2005 «A global Survey of Media independence» [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/FOTP%202005%20Full%20Report.pdf>
16. Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor 2005. March 8, 2006 [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.state.gov/j/drl/rls/hrrpt/2005/61682.htm>
17. Мобільні групи з моніторингу забезпечення прав і свобод людини і громадянина в діяльності органів внутрішніх справ: наук.-метод. посіб. / [Ю. Л. Белоусов, Д. О. Кобзін, К. Б. Левченко, О. А. Мартиненко, А. М. Черноусов]; Харків. ін-т соц. дослідж. – К. : Студія Колаж, 2009. – 546 с.
18. Amnesty International. Звіт за даними Моніторингу. – [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.amnesty.org.ua/node/530>

НАУКОВА ШКОЛА АКАДЕМІКА АН УРСР А. М. ГРОДЗИНСЬКОГО

Давиденко Марина Миколаївна

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної академії аграрних наук України (м. Київ, Україна), аспірантка.

E-mail: m.m.davidenko@ gmail.com

РЕЗЮМЕ

На основі наукових робіт, спогадів сучасників академіка АН УРСР А. М. Гродзинського та матеріалів його особистого архіву досліджено передумови становлення його наукової школи, а також основні напрями діяльності вченого, його учнів і послідовників та їх внесок у розвиток ботанічної науки в Україні та світі.

Ключові слова: А. М. Гродзинський, наукова школа, алелопатія.

РЕЗЮМЕ

На основе научных работ, воспоминаний современников академика АН УССР А. М. Гродзинского и материалов его личного архива исследованы предпосылки становления его научной школы, а также основные направления деятельности ученого, его учеников и последователей и вклад в развитие ботанической науки в Украине и мире.

Ключевые слова: А. М. Гродзинский, научная школа, аллелопатия.

ABSTRACT

Based on the scientific works and memoirs of contemporaries of academician of USSR AS A. M. Hrodzynski and on materials of his personal archive, the background for the development of his scientific school and the main areas of his activity, as well as that of his students and followers and their contribution to the development of botanic science in Ukraine and world were studied. A. M. Hrodzynski substantiated a number of new scientific areas in allelopathic science, laying foundation for further studies in this field: explaining the mechanism of soil fatigue, choosing components in mixed crops, biofield and allelopathy, biosampling skills, phytosanitation, allelopathic tension and activity, soil biochemical activity, plant absorption of biologically active substances, plant residues, forest floor, stimulating properties of weeds, confinedness of weeds to cultivated plants etc. It did not only lay foundation for native allelopathic school, which developed its activity after grounding of Specialized Commission for defence of theses in specialities «Botany» and «Plant physiology» in Central republican botanic garden of AS of USSR, initiated by A. M. Hrodzynski. Under scientific supervision of A. M. Hrodzynski and his students over 50 Candidate's and 5 Doctor's dissertations were defended. Fruitful cooperation of the scientist and his students with foreign colleagues stimulated further overseas studies of this area. In 1994, with the assistance of one of the devoted followers of academician A. M. Hrodzynski's ideas – E. A. Holovko, International allelopathic society was founded, which united experts from about 50 countries of the world, and results of allelopathy studies, which found the most intensive development in Ukraine in 1970–1980 and were connected with A. M. Hrodzynski's name, are widely performed in different countries, especially those having export oriented agriculture and forestry.

Keywords: A. M. Hrodzynski, scientific school, allelopathy.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Академік АН УРСР Андрій Михайлович Гродзинський (1926–1988 рр.) не лише збагатив вітчизняну та світову ботанічну науку новими ідеями, напрямками, методами, а й створив на теренах СРСР першу в світі потужну алелопатичну школу. Однак її діяльність залишається маловивченою, і висвітлена окремими згадками в працях колег вченого (Л. Д. Юрчак [1], Т. М. Черевченко [2], А. П. Травлєєва [3], Е. А. Головка [4]). Значення для наукової спільноти результатів дослідження А. М. Гродзинського та його послідовників вимагає проведення комплексного вивчення та аналізу діяльності першої наукової алелопатичної школи.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Наукова школа як професійна добровільна спілка людей, що сформувалася під егідою особистості – вченого-лідера – та займається активною дослідною роботою в новому актуальному напрямку, може бути створена лише вченим-особистістю, ученим з новими думками, генератором гіпотез та ідей, здатним критично аналізувати і синтезувати результати дослідження [5]. Володіння творчою фантазією для визначення теми пошуків, вимогливість до себе та до інших, працелюбність, організаторські здібності та глибокі знання дозволили А. М. Гродзинському очолити потужній науковий колектив.

Ще навчаючись в університеті, Андрій Михайлович згуртував навколо себе прогресивну молодь, організувавши наукове студентське товариство. Більш яскраво свої організаційні здібності А. М. Гродзинський проявив, працюючи в Інституті ботаніки АН УРСР. Він продукував надзвичайно багато ідей, розробка яких потребувала надійних помічників. Зіштовхнувшись з явищем алелопатії, Андрій Михайлович почав детально його вивчати. А. М. Гродзинський разом з помічниками збирав матеріал про алелопатичні властивості рослин з різних типів фітоценозів: лісових, польових, штучних тощо; обходив усі околиці Києва і області, багато часу присвячував експедиціям у заповідники та проведенню дослідів.

А. М. Гродзинський обґрунтував цілу низку нових наукових напрямів у алелопатичній науці, заклавши основу для наступних досліджень у своїй спеціальності: розкриття механізму ґрунтовтоми, підбір компонентів у змішаних посівах, біополе і алелопатія, вміння відбирати біопроби, фітосанітарія, алелопатична напруга і активність, біохімічна активність ґрунтів, поглинання рослинами біологічно активних речовин, рослинні залишки, лісова підстилка, стимулюючі властивості бур'янів, приуроченість бур'янистих рослин до культурних тощо. Ця невелика частина програми забезпечує успішну роботу алелопатичної школи А. М. Гродзинського на багато десятків прийдешніх років [3, с. 37].

З'ясування ролі і механізмів дії колінів А. М. Гродзинський сміливо доручив своїм учням. Так, Н. І. Прутенська дослідила вплив фітонцидів, тобто летких сполук, що утворюються при подрібненні рослинної маси, на інтенсивність фотосинтезу та встановила специфічну дію: чим вище концентрація або час впливу, тим сильніше пригнічувався фотосинтез. В аспірантській роботі Т. Н. Філіпович вивчений вплив корневих виділень на процес поглинання рослинами поживних речовин. Виявилось, що надходження фосфору, сірки, кальцію залежить від присутності корневих виділень, і цей вплив також має неспецифічний характер. Цікаво, що дія корневих виділень на процес поглинання поживних речовин не брала до уваги при дослідженні кореневого живлення рослин. Роботи схожого напрямку з'явилися у зарубіжній літературі лише 15 років потому. Л. Д. Юрчак довела, що перегниваючі в землі рештки люпину та інших рослин діють спочатку токсично, а потім поступово виділяють вже стимулюючі речовини. Пізніше, в дисертаційній роботі В. М. Гайдамака були проаналізовані дані про накопичення колінів у поживних розчинах і субстраті при гідропонному вирощуванні огірків і помідорів. Це допомогло пояснити факти гальмування росту овочевих культур і розробити схему зміни поживних розчинів і субстрату при вирощуванні овочевих культур на гідропоніці [4, с. 314].

Так поступово було накопичено експериментальний матеріал, який дозволив розробити загальну схему алелопатії з основними типами рослинних виділень, напрямками та шляхами їх впливу, та підкреслити роль гетеротрофних організмів з урахуванням дії зовнішніх факторів. Підсумком цієї плідної співпраці стала монографія «Алелопатія в житті растений и их сообществ» [6], де наведено результати аналізів 27 тис. зразків із рослин більш ніж 820 видів. Саме в цей період закладено міцний фундамент, який забезпечив успішну роботу алелопатичної школи А. М. Гродзинського, дослідження якої широко розгорнулися після призначення Андрія Михайловича директором Центрального республіканського ботанічного саду (ЦРБС, нині національний ботанічний сад імені М.М. Гришка) АН УРСР.

З цього часу алелопатичні особливості починають вивчати на різних типах рослинності, в різноманітних біогеоценозах. Так, П. А. Мороз вивчав алелопатичні особливості і ґрунтовому під плодовими культурами. Н. І. Прутенська досліджувала алелопатичні особливості ряду квітково-декоративних рослин, Л. Д. Юрчак було доручено вивчення властивостей сидератів, Н. Н. Дзюбенко з'ясувала взаємодію культурних рослин та бур'янів у фітоценозах, а Г. Г. Баранецький визначив алелопатичні властивості деревних лісоутворюючих порід України, зокрема, липи [4, с. 319].

Поступово Андрій Михайлович збільшував роботу з підготовки наукових кадрів. За його ініціативи у 1976 р. в ЦРБС АН УРСР було створено спеціалізовану раду із захисту дисертацій за спеціальністю «ботаніка», а у 1982 р. – «фізіологія рослин» [7, с. 13]. За весь період роботи ради було захищено 118 дисертаційних робіт з усього Радянського Союзу – з Литви (дисертанти направлені ВАК СРСР), Латвії, Вірменії, Казахстану, Узбекистану, Дагестану. На засіданнях виступали такі відомі як в СРСР, так і за

кордоном вчені, як С. Г. Сааков, А. М. Семенова-Тян-Шанська, В. І. Кефелі, В. Г. Хржановський, Є. М. Кондратюк, С. С. Харкевич, В. І. Прокудін, Л. І. Галушко, Ю. Р. Шеляг-Сосонко, М. І. Котов, М. В. Клоков, Є. Л. Кордюм, Д. М. Доброчаєва та інші [8, с. 52]. Як наслідок цієї роботи ЦРБС АН УРСР набув статусу науково-дослідної установи міжнародного рівня. У період з 1977 по 1984 рр. А. М. Гродзинський був членом експертної ради з біологічних наук ВАК СРСР.

Паралельно розвивається і наукова школа А. М. Гродзинського, про що свідчить список вчених, які під його керівництвом написали і захистили кандидатські дисертації. Умовно роботи з вивчення фізіологічно активних речовин можна поділити на кілька напрямів: 1) вивчення ґрунтової та субстратової (Т. М. Філіпович, Л. Д. Юрчак, П. А. Мороз, С. Г. Лешенко, Л. І. Крупа, Т. П. Буколова, С. А. Горобець, Т. М. Біляновська, Е. А. Головка, В. М. Гайдамак та інші); 2) вивчення впливу фітонцидів на інші рослини та людей (Н. І. Прутенська, Ю. Г. Ковальчук, В. В. Сніжко); 3) алелопатичні особливості окремих видів рослин (Л. П. Степанова, І. І. Попівчий, П. А. Мороз, Н. І. Прутенська, Т. М. Черевченко, В. Я. Мар'юшкіна, Г. Г. Баранецький, А. Д. Боброва та інші); 4) фізіолого-біохімічні основи взаємодії різних типів рослин між собою та з мікроорганізмами (Е. А. Головка, Н. Н. Дзюбенко) [9, с. 177–180].

Про значимість та пріоритетність наукової школи свідчить наявність публікацій у провідних наукових виданнях, тобто індекс цитування. За період найбільшого розквіту алелопатії в Україні академіком А. М. Гродзинським та послідовниками його школи видано 16 монографій та 17 збірників з алелопатії [1, с. 22]. У 1974 р. Андрій Михайлович ініціював публікацію збірників наукових праць журнального типу під назвою «Физиолого-биохимические основы взаимодействия растений в фитоценозах», де окрім відомих учених публікували результати досліджень учні А. М. Гродзинського, які працювали під його керівництвом і розробляли його ідеї – першого покоління аспірантів: Н. І. Прутенська (1967 р.); В. В. Мітін (1967 р.); П. А. Мороз (1968 р.); В. М. Гайдамак (1967 р.); В. М. Олексевич (1971 р.); Л. Д. Юрчак (1971 р.); Т. М. Філіпович (1967 р.); Т. П. Буколова (1973 р.); Ю. Г. Ковальчук (1973 р.) [7, с. 15].

Наступним критерієм потужності школи вважається її державне та міжнародне визнання. Наукова школа академіка А. М. Гродзинського плідно співпрацювала з навчальними та науковими закладами всього Радянського Союзу та світу. А. М. Гродзинський мав безпосередній вплив на розвиток алелопатії в Дніпропетровському державному університеті (нині – Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара). У цьому навчальному закладі професор О. Л. Бельгард створив лабораторію з проблем алелопатії, яка функціонує і дотепер. Один з найвідоміших випускників кафедри геоботаніки, ґрунтознавства та екології Дніпропетровського університету академік Російської екологічної академії М. М. Матвєєв, якого називають учнем О. Л. Бельгарда та А. М. Гродзинського (Микола Михайлович проходив стажування в ЦРБС АН УРСР), розвиває цю наукову проблему в Самарському державному університеті (Російська Федерація). М. М. Матвєєв сформулював уявлення про алелопатичну чутливість рослин і її кількісну міру – алелопатичний поріг чутливості, розробив методи їх вивчення і опублікував перші експериментальні дані з цього питання. Разом з педагогічною діяльністю Микола Михайлович здійснює наукове керівництво діяльності ботанічного саду Самарського університету. Під його керівництвом захистились 4 доктори та 10 кандидатів наук [10, с. 818].

Найвідданіший послідовник ідей академіка А. М. Гродзинського – Е. А. Головка у 1994 р. взяв участь у створенні Міжнародного алелопатичного товариства, яке об'єднало фахівців з майже 50 країн світу [11, с. 15].

Андрій Михайлович забезпечував науковими кадрами установи, які підпорядковувалися ЦРБС АН УРСР. Зокрема, після створення на базі дендропарку «Софіївка», де на той час не було жодного кандидата чи доктора наук, у 1973 р. до наукового відділу репродуктивної біології декоративних рослин А. М. Гродзинський направив туди своїх учнів, висококваліфікованих спеціалістів у галузі паркобудівництва В. М. Олексевич та В. В. Мітіна, та керував підготовкою кандидатських робіт директора «Софіївки» І. С. Косенка та співробітника новоствореного відділу – А. Ф. Балабака.

С. І. Галкін на посаді директора дендропарку «Олександрія» (м. Біла Церква) втілює в життя ідеї Андрія Михайловича з організації діяльності заповідних територій, інтродукції та акліматизації рослин, а також проводить культурно-просвітницьку роботу з поширення ботанічних знань серед населення; здійснює науково-дослідні роботи з наявності і ступеня забруднення ґрунтових вод нафтопродуктами і важкими металами згідно з державними програмами і проектами; аналізує вплив техногенного забруднення на рослинний світ. У цьому дендропарку займається дослідженням вікової діброви дендропарку (яка має статус Національного надбаня України) й працює ще один учень А. М. Гродзинського – В. М. Гайдамак.

Як згадує про свого наставника директор Державного дендрологічного парку «Трастянець» О. О. Ільєнко: «Будучи людиною енциклопедичних знань, феноменальної пам'яті та виняткової

працездатності, мудрим і досвідченим наставником, Андрій Михайлович надавав можливість самостійно працювати і завжди сприяв самореалізації працівника та всебічному розкриттю його здібностей. Він уважно спостерігав за роботою підлеглих, все бачив, все пам'ятав та розумів і, в разі потреби, ненав'язливо спрямовував процес у потрібне русло, при цьому ніколи не допускав дріб'язкової опіки. Проте, якщо цього вимагали обставини, він міг проявити надзвичайну сміливість, твердість, наполегливість і рішучість» [12, с. 72].

Однак, все ж таки більшість послідовників А. М. Гродзинського продовжили свої дослідження на базі ЦРБС АН УРСР: В. П. Гринь працював провідним науковим співробітником відділу нових культур та створив 7 сортів малопоширених овочевих культур; В. Ф. Горобець досяг успіхів як провідний науковий співробітник відділу квітництва та автор найбільшої в Україні колекції трав'янистої півонії, що отримала статус Національного надбання; А. Д. Кодинець (Боброва) керувала біохімічною лабораторією відділу нових культур та зробила значний вклад у розробку технологій використання пряно-смакових рослин у консервній промисловості та впровадження їх у виробництво замість імпортованих прянощів.

Разом з тим учні Андрія Михайловича сприяли розвитку відділу алелопатії. Зокрема, Н. І. Прутенська – кваліфікований науковець у галузі хімічної взаємодії рослин, добре володіла інформацією про стан досліджень як у Радянському Союзі, так і за кордоном. Це давало їй можливість застосовувати нові оригінальні методичні підходи в алелопатичних дослідженнях. Вона розробила новий метод діагностики, в основу якого був покладений основний екологічний механізм алелопатії, описаний А. М. Гродзинським. Здійснювала велику науково-організаційну роботу у відділі алелопатії. За її безпосередньої участі готувалися збірки наукових праць з алелопатії. Заклала основи меморіального кабінету академіка А. М. Гродзинського.

Л. Д. Юрчак науково обґрунтувала комплексний підхід у вирішенні актуальних питань сьогодення у сільському господарстві: ґрунтово-тотома, формування сівозмін, підборі толерантних культур у сумісних посівах, керуванні структурою та функціями ґрунтового мікробіоценозу тощо. Нею розроблена нова технологія вирощування шавлії мускатної в умовах Лісостепу України з урахуванням алелопатичного фактору з метою отримання екологічно чистої сировини. Разом з тим, Лариса Дем'янівна працювала над питанням створення композицій ароматичних рослин у зеленому будівництві, їх використання у сільському господарстві. Отримані нею результати є перспективним напрямком для розвитку прикладної алелопатії, пошуку напрямків альтернативного землеробства, розширення біорізноманіття у штучних екосистемах [13, с. 122].

П. А. Мороз досліджував алелопатію в плодкових садах, особливості їх післядії та взаємодії традиційних та нових і малопоширених плодкових культур при сумісному зростанні з метою збільшення видової різноманітності та підвищення продуктивності садових фітоценозів. Ним запропоновані шляхи подолання ґрунтово-тотоми в плодкових садах, рекомендовані схеми раціонального чергування культур у садозміні та у сівозміні розсадника, розроблена концепція екологізації садівництва, в основу якої покладено власні результати вивчення особливостей взаємодії та післядії плодкових рослин і сучасні уявлення про значення біорізноманіття у формуванні екосистем. Монографія П. А. Мороза «Алелопатія в плодкових садах» (1990 р.) відзначена премією імені Л. П. Симиренка.

С. О. Горобець – висококваліфікований фахівець з ідентифікації рухомих фізіологічно-активних сполук, розробляла методи виділення алелопатично-активних речовин та алелопатичні прийоми регулювання ґрунтових процесів за тривалої монокультури рослин; разом з тим здійснювала велику роботу з підготовки наукових кадрів, керувала стажуванням фахівців інших установ та співробітників дендропарків «Тростянець» та «Олександрія». Л. І. Крупа досліджувала фізіологічно-активні речовини і фактори, які впливають на рухливість і трансформацію органічних речовин в ґрунті, виділення алелопатично активних речовин і розподіл їх за хімічним складом, вивчала вплив негуміфікованої органічної речовини рослин-донорів на біохімічні процеси ґрунту, а також ріст, розвиток і продуктивність рослин-акцепторів [13, с. 145]. Г. А. Побірченко досліджувала алелопатичні властивості ароматичних рослин та їх біохімію, використовуючи сучасні методи фізіологічних, біохімічних і мікробіологічних досліджень. Н. Н. Дзюбенко працювала над дослідженням кореневих виділень основних сільськогосподарських культур, вивчала ґрунтово-тотому під цими культурами, алелопатичну активність основних сільськогосподарських культур в сумісних посівах, кореневі рештки зернових та їх вплив на родючість ґрунту. Також у відділі було досліджено алелопатичні якості підщепи вишні (В. І. Горінова), субстратовтотома, група дослідження впливу регуляторів росту на ріст і розвиток тропічних і субтропічних рослин (очолила Т. К. Майко), роль мікроорганізмів, механізми алелопатичної взаємодії у фітоценозі, методи діагностики, збірки наукових праць, технології вирощування культур з урахуванням алелопатичного фактору з метою отримання екологічно чистої сировини (шавлія), алелопатичні особливості основних сільськогосподарських культур зерно-бурякових сівозмін Лісостепу України *Ambrosia Artemisiifolia* L. сімейства Ранникові *Fabales* *Nakal* культур бавовняної сівозміни шавлії мускатної (*Salvia Sclarea* L.). Керівник лабораторії Г. П. Богдан займалася вивченням алелопатичної активності обліпихи.

Після смерті А. М. Гродзинського відділ алелопатії очолив Е. А. Головка, який продовжив роботу над експериментальною алелопатією. Ераст Анатолійович вивчав взаємодію вищих рослин і мікроорганізмів у природних екосистемах. Підготував 2 доктори та 13 кандидатів наук [13, с. 155].

А. М. Гродзинський був людиною широкого кола інтересів, тому в ЦРБС він розвивав не лише алелопатію. Він ініціював і сприяв дослідженням Т. М. Черевченко у галузі космічної ботаніки. Під керівництвом Андрія Михайловича було захищено першу в Радянському Союзі дисертацію з фітодизайну «Декоративные и биоэкологические особенности растений в фитодизайне» [14].

Усього під керівництвом А. М. Гродзинського та його учнів захищено понад 50 кандидатських та 5 докторських, офіційно Андрій Михайлович значиться керівником 31 кандидатської та 3 докторських дисертацій [9], але фактично він консулював значно більше пошукачів. Про це свідчить його нотатник, що зберігається в особистому архіві А. М. Гродзинського, в якому записано перелік тем дисертацій усіх аспірантів та докторантів академіка, а також примітки стосовно 22 спеціалістів, які через певні обставини залишили навчання або керівництво яких Андрій Михайлович передав своїм учням (колегам).

Нині дослідження у відділі алелопатії Національного ботанічного саду імені М.М. Гришка зосереджені на вивченні алелопатичних властивостей як цінних інтродукованих рослин: різних видів цибулі, рододендронів, бузків, чорнобривців, ароматичних рослин – шавлії і м'яти, а також злісних бур'янів – осоту та пирію.

Андрій Михайлович займався підготовкою не лише наукових кадрів, а ще самостійно розробляв спецкурси для студентів та викладачів, читав лекції під час закордонних поїздок. Вчений здійснював спеціальні відрядження для читання лекцій з курсу «Основи алелопатії» студентам та викладачам природничого факультету у Криворізькому педагогічному інституті, а також надавав консультації з питань методики та тематики науково-дослідної роботи.

У 1976–1977 роках на кафедрі фізіології і біохімії рослин Київського ордена Леніна державного університету імені Т. Г. Шевченка Андрій Михайлович вів спецкурси «Фізіолого-біохімічні основи взаємодії рослин у фітоценозах», «Фізіологія і біохімія нижчих рослин», «Природа ґрунтовтоми у зв'язку з мінеральним живленням» «Хімічна взаємодія рослин – алелопатія» для 3, 5 курсів біологічного факультету, лекції для підвищення кваліфікації викладачів фізіології рослин сільськогосподарських інститутів, курс для викладачів кафедри фізіології рослин КДУ «Основи алелопатії» [15, арк. 38].

У 1987–1988 роках Андрій Михайлович працював за сумісництвом в Українській сільськогосподарській академії (нині – Національний університет біоресурсів і природокористування), а у 1969 р. був призначений членом спеціалізованої ради цього закладу. На лекціях для підвищення кваліфікації викладачів фізіології рослин сільськогосподарських інститутів вивчалися питання історії, фізіолого-біохімічних механізмів, практичне значення алелопатії, методи її вивчення, механізми виділення та дії фізіологічно активних речовин та їх кругообіг у біоценозі.

Не байдужим залишався А. М. Гродзинський і до проблем викладання біології у вищій школі. Своє бачення цього питання він виклав у «Зауваженнях та пропозиціях на покращення роботи біологічного факультету Київського державного університету». Андрій Михайлович вказував на проблеми в організації навчального процесу та підготовці спеціалістів, які призводять до ускладнення адаптації та діяльності випускників у науково-дослідних установах. А. М. Гродзинський пропонував готувати біологів у класичному фундаментальному стилі і вимагати курсові проекти з ботаніки (II курс), зоології (III курс), мікробіології (IV курс), і дипломний проект – з вузької спеціальності. Крім того, вчений наголошував, що основні курси мають читати провідні вчені, голови проблемних рад, автори підручників і монографій, які можуть вплинути на спосіб міркування, та основні знання, отримані студентами. Таким чином, Андрій Михайлович втілював свою ідею єдності науки та освіти. Наводячи приклад зарубіжних вузів, він вказував на те, що підготовка майбутніх учених неможлива у відриві від науки. Якщо на кафедрі робиться наука, то там виростають учені. Ще один аспект, це надання більшої свободи студенту для самостійної роботи (те, що зараз запроваджується у вузах) [16, с. 272].

Андрій Михайлович зазначав, що існує ціла низка інших проблем, вирішення яких необхідне для підвищення якості освіти, що в майбутньому сприятиме розвитку науки. Він не лише вказував на помилки, а й самостійно шукав шляхи їх виправлення. Його ідеї, думки, висловлювання мали значний вплив на тогочасний педагогічний процес у вищій школі, доказом цього є нагородження А. М. Гродзинського у 1984 р. Ленінською Почесною Грамотою ЦК КПРС за багаторічну лекторську роботу [7, с. 17].

Викладацька діяльність захопила і декого з учнів Андрія Михайловича: С. Г. Коваленко стала доцентом кафедри ботаніки Одеського Національного Університету імені І. І. Мечникова, Г. Г. Баранецький нині професор кафедри анатомії та фізіології Львівського державного університету фізичної культури, А. Ф. Балабак завідував кафедрою генетики і ботаніки Пномпеньського сільськогосподарського інституту (Камбоджа), а з 1998 р. став завідувачем кафедри екології, декоративного садівництва та лісівництва (пізніше – кафедри садово-паркового господарства) та проректором з наукової роботи Уманського державного аграрного університету.

ВИСНОВОК

Дослідження з алелопатії, які найбільш інтенсивно розвивалися в Україні в 1970–1980 роки і були пов'язані з ім'ям А. М. Гродзинського, зараз у широких масштабах проводяться в різних країнах, особливо в тих, які мають експортоорієнтоване сільське господарство і лісівництво. Це свідчить про те, що завдяки особистим якостям, самовідданій праці, таланту організатора і невпинному прагненню направляти свої наукові дослідження на вирішення актуальних біологічних проблем, А. М. Гродзинському вдалося створити всесвітньо відому наукову школу, досягти високих результатів у своїй справі, наукового і суспільного визнання.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Юрчак Л. Д. Алелопатія : ретроспективний погляд, сучасний стан та перспективи досліджень / Л. Д. Юрчак // Інтродукція рослин. – 2006. – № 4. – С. 12–23.
2. Червченко Т. М. Вклад академіка А. М. Гродзинського у розвиток теорії та практики інтродукції рослин і созології / Т. М. Червченко // Інтродукція рослин. – 2006. – № 4. – С. 5–11.
3. Травлев А. П. 85 лет А. М. Гродзинскому / А. П. Травлев // Академік АН УРСР Гродзинський Андрій Михайлович (1926–1988) : біобібліогр. покажч. / Асоц. бібліотек України, Держ. наук. с.-г. б-ка НААН ; уклад. : М. М. Давиденко, Т. А. Бугаєнко, Г. А. Гродзинська, В. П. Грахов ; // [наук. ред. В. А. Вергунов]. – К., 2012. – С. 32–40.
4. Биопробы и биотесты (незаконченные рукописи академика А. М. Гродзинского / [сост. Л. Д. Юрчак, Е. А. Чудовская; под. ред. В. П. Грахова, Е. Н. Бойко, Н. В. Заименко]. – К. : Золотые ворота, 2011. – 364 с.
5. Зербино Д. Научная школа как феномен / Д. Зербино // Зеркало недели. – 2004. – № 15. – 17 апр.
6. Гродзинский А. М. Аллелопатия в жизни растений и их сообществ : основы химического взаимодействия растений / А. М. Гродзинский / [отв. ред. Д. К. Зеров]. – К. : Наук. думка, 1965. – 200 с.
7. Андрей Михайлович Гродзинский : библиография / [сост. : Э. А. Головки, В. П. Грахов, Е. Н. Бойко, Т. А. Бугаенко ; отв. редактор Н. В. Заименко]. – К., 2006. – 78 с.
8. Клименко С. В. Щастя було працювати з ним поруч / С. В. Клименко // Інтродукція рослин. – 2001. – № 1–2. – С. 51–53.
9. Академік АН УРСР Гродзинський Андрій Михайлович (1926–1988) : біобібліогр. покажч. / Асоц. бібліотек України, Держ. наук. с.-г. б-ка НААН ; уклад. : М. М. Давиденко, Т. А. Бугаєнко, Г. А. Гродзинська, В. П. Грахов / [наук. ред. В. А. Вергунов]. – К. : 2012. – 204 с. : портр. – (Сер. «Відомі вчені-природознавці та освітяни України» / НААН, ДНСГБ ; кн. 5).
10. Рытов Г. Л. Николай Михайлович Матвеев – эколог, педагог, организатор / Г. Л. Рытов, Л. М. Кавеленова, Т. И. Плаксина // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2009. – Т. 11. – № 1(4). – С. 816–819.
11. Головки Е. А. Историко-аналитичний погляд : від класичної фізіології рослин до сучасної алелопатії / Е. А. Головки // Інтродукція рослин. – 2001. – № 1–2. – С. 5–17.
12. Ільєнко О. О. Спогади / О. О. Ільєнко // Академік АН УРСР Гродзинський Андрій Михайлович (1926–1988) : біобібліогр. покажч. / Асоц. бібліотек України, Держ. наук. с.-г. б-ка НААН ; уклад. : М. М. Давиденко, Т. А. Бугаєнко, Г. А. Гродзинська, В. П. Грахов // [наук. ред. В. А. Вергунов]. – К. : 2012. – С. 32–40.
13. Чувікіна Н. В. Вони будували Сад : біогр. довід. / Н. В. Чувікіна. – К. : Цукор України, 2009. – С. 115–117.
14. Снежко В. В. Декоративные и биоэкологические особенности растений в фитодизайне : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. биол. наук : 03.00.05 «Ботаника» / В. В. Снежко / Акад. наук УССР, ЦРБС. – К., 1983. – 24 с.

15. Науковий архів Національного ботанічного саду імені М. М. Гришка НАН України, Особистий архів А. М. Гродзинського. Оп. 1. Спр. 97. 1979 р. 153 арк.
16. Давиденко М. М. Педагогічна діяльність академіка А. М. Гродзинського в Київському державному університеті імені Т. Г. Шевченка / М. М. Давиденко // Актуальні питання історії науки і техніки : матеріали 10-ї Всеукр. наук. конф., Київ, 6–8 жовт. 2011 р. / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2011. – С. 270–272.

ЕТАПИ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ МІСТА-КУОРТУ ЄВПАТОРІЯ (КЕРКІНІТІДА, ГЕЗЛЕВ)

Скрябіна Тетяна Олегівна

Республіканський вищий навчальний заклад «Кримський гуманітарний університет» (м. Ялта), кандидат педагогічних наук, доцент кафедри історії і правознавства Євпаторійського інституту соціальних наук (Україна)

E-mail: tartanen@yandex.ru

РЕЗЮМЕ

У роботі досліджуються етапи історичного розвитку міста-курорту Євпаторія (Керкінітіда, Гезлев), від стародавніх часів до сучасності.

Ключові слова: Керкінітіда, Тавріка, Каламітська затока, Гезлев, Мойнаки, етнос, грязелікування, оздоровниця, курорт, Євпаторія.

РЕЗЮМЕ

В работе исследуются этапы исторического развития города-курорта Евпатория (Керкинитиды, Гезлев), от древнейших времен до современности.

Ключевые слова: Керкинитиды, Таврика, Каламитский залив, Гезлев, Мойнаки, этнос, грязелечение, здравница, курорт, Евпатория.

ABSTRACT

We study the stages of the historical development of the resort town of Evpatoria (Kerkinitida, Chersonese), in particular the historical destiny and the development of the resort town of Evpatoria a considerable time period.

Key words: Kerkinitida, Tavrika, Kalamitsky bay, Gezlev, Moinaki, ethnos, the mud therapy, sanatorium, health resort, Evpatoria.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Крим ніколи не був обділений увагою істориків. Загальновідомо, що першими з них були арабські та античні автори, в тому числі такі відомі і авторитетні як Геродот та Страбон, Адріан, Гекатей Мілетський тощо. Історична доля населення невеликого по площі півострова являє собою в силу ряду специфічних причин чудове поле діяльності для спеціалістів з історії війн, економіки, дипломатії, а також для етнографів, філологів, мистецтвознавців. У цьому плані надзвичайно актуальним є розгляд історичної долі одного з найдавніших міст Криму – Євпаторії якій виповнилось в 2003 р. 2,5 тис. років з часу заснування.

З історії становлення та розвитку міста Євпаторії є багато письмових та археологічних джерел, матеріалів історичних досліджень, опублікованих в працях: С. Ю. Внукова, В. В. Груббе, Н. Н. Григорьєва, С. С. Северінова, В. С. Драчука, О. Д. Дашевської, В. М. Заскоки, А. Н. Карасьова, С. Д. Крижицького, В. А. Кутайсова, А. П. Лоевського, В. И. Павленкова, П. Д. Підгорецького, Г. Р. Саблукова, Н. В. Сакун, А. З. Соркіна, В. Л. Хрущева, И. В. Яценка та багатьох ін. проте не має жодної публікації в якій би аналізувався поетапний розвиток міста-курорту Євпаторія від стародавності до сучасності. Отже, є нагальним проведення саме такого дослідження.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Розташована на березі мілководної Каламітської затоки Євпаторія, отримала широку популярність завдяки першокласному, бальнеологічному курорту, дитячій оздоровниці. Прибережжя Каламітської затоки, там де зараз знаходиться місто Євпаторія несе свідчення багатьох культур, які залишили свої сліди ще V тисяч років тому назад. В третій чверті VI ст. до н.е. (550–525 pp. до н.е.) греками колоністами (вихідцями з Мілету) була заснована факторія (торгівельна база), а потім поліс Керкінітіда – самостійне рабовласницьке місто-держава, демократична республіка. Керкінітіда (або Керкінітіда) виникла, як припускають історики, від імені Каркіна – засновника міста. Це невелике навіть за тих часів місто (її територія складала близько 7 га), з населенням близько 2 тис. чоловік [9, с. 50].

Про Керкінітіду, як про інші поселення греків та скіфів на заході півострова відомо небагато, здебільшого дякуючи археологічним розкопкам. Жителі міста та навколишніх поселень вирощували зернові та виноград, давили вино, займалися скотарством та рибальством, а також різними ремеслами, добували сіль в численних соляних озерах, розташованих на околицях і вели торгівлю.

Невелике на той час місто було важливим торговельним центром, що здійснював торгіві та економічні зв'язки з містами Еллади та Малої Азії, з районами північного Причорномор'я. Керкінітіда вела жваву торгівлю практично з усім античним світом. В місто поступало дороге вино, оливкове й духмяні масла, посуд та предмети розкоші. З колонії вивозили зерно, сіль, солону рибу, звідси в Грецію поступали раби, куплені у скіфів. В місті з V ст. до н.е. чеканилась своя мідна монета [9, с. 52–53].

Наприкінці IV – II ст. до н.е. Керкінітіда потрапляє в залежність від Херсонесу. Після покорення Керкінітіда почала швидко розвиватися і приймати типові Херсонеські риси. Кінець III ст. до н.е. час найбільшого розквіту міста під владою Херсонеса. Для останнього він відіграв роль важливого стратегічного пункту для колонізації плодючих приморських земель всього північно-західного Криму [3, с. 7]. На території північного Причорномор'я жили і інші войовничі племена. В період III – II ст. до н.е. для Керкінітіди виник ряд ускладнень з навколишніми племенами, особливо зі скіфами.

Втративши незалежність, Керкінітіда в IV ст. до н.е., ввійшла в склад сільськогосподарського округу (хори) античного Херсонеса, для якої мала велике торговельне та стратегічне значення, місто було перетворене в фортецю. Удосконалюється торговельна справа, будуються багаті будинки, чеканиться власна монета. В політичному плані жителі Керкінітіди отримали повноправне громадянство в Херсонесі, в економічному плані місто втратило право вільної торгівлі. В той же час Керкінітіда була другим містом Таврики по величині та значенню після Херсонеса.

В кінці II ст. до н.е. Керкінітіда завойована скіфами, в подальшому Керкінітіда неодноразово була піддана нападам скіфів. В I – III ст. н.е. місто ввійшло в склад Римської держави. В III ст. н.е. відбувається вторгнення готів в Крим, Керкінітіда повністю зруйнована. Крим підлягав набігам гунів, печенігів, хазар, половців. На місці Керкінітіди в VIII – X ст. існувало невелике поселення яке в подальшому освоїли переселенці з Київської Русі [3, с. 15].

В XIII ст. на територію Таврики втручаються монголо-татари, зігравши певну роль в його подальшому історичному розвитку. Перший раз в 1223 р., потім похід хана Батия в 1239 р. В 1242 р. Таврика перетворилася в улус Золотої Орди з адміністративним центром в місті Крим. Кримське ханство не надовго залишається самостійним. В 1475 р. після погрому генуезців та захоплення Південного берега Криму турками півострів стає васалом Оттоманської Порти. Столиця Кримського ханства переноситься в Бахчисарай. Другим по значенню стає місто Гезлев – яскрава татарсько-турецька фортеця, яка знаходилась на місці старої частини Євпаторії. В той час там знаходилось невелике татарське поселення Гезльєв, що виникло в часи хана Тохтамиша. Назва татарського поселення була злегка видозмінена та перенесена турками на зведену ними фортецю.

Після завоювання Криму Туреччиною в 1475 р. султан Мехмед II аль-Фатих Завойовник (1432–1481 pp.) прийняв рішення заснувати фортецю Гезлев. Гезлев потрапляє під владу султанів та васальні відношення, тут проживають довірені паші султана що управляють містом. На початку XV – XVI ст. Гезлев був

культурним та релігійним центром Кримського ханства. Один із правителів Криму Ходжа Девлет-Гірей навіть бажав зробити Гезлев своєю столицею. Недалеко від головних воріт “Одун – базар” фортеці Гезлев на віддаленому пустирі від міста був збудований в XV – XVI ст. “Текіє дервіш” (монастир) – єдиний неповторний історичний шедевр епохи відродження кримського мусульманського творіння, що зберігся в первозданному вигляді та стані на півострові як ансамбль в якому сконцентровані мечеть текіє, медресе [2, с. 45].

Місто було багатонаціональним. Тут жили татари, турки, греки, вірмени, приморські цигани. Разом з турецькими мечетями стояв і християнський храм. Кожна етнічна група займала свій квартал, де знаходився її храм. Так в північній – східній частині Гезлева знаходився квартал вірмен – григоріанців з церквою святого Миколая, квартал караїмів та їх храм – кенаса [7, с. 17].

До наших днів збереглась унікальна побудова XVI–XVII ст. Джума- Джамі вона і зараз діюча. Рядом з нею розташувався самий красивий фонтан міста – хана Іслам-Гірея, та один із базарів. Місто славилось своїми турецькими лазнями, жалюгідні залишки однієї із них можна побачити і зараз [9, с. 58].

По мірі розвитку Гезлев перетворювався в велике торгове місто-фортецю. Всі прибутки від торгівлі йшли в скарбницю султана, а розпоряджався від його імені турецький паша. Під його керівництвом був і трьохтисячний турецький гарнізон. В гавань приходило десятки суден із Малої Азії, приїздили і російські купці. Через Гезлев Туреччина вела торгівлю по суті з усім Кримським ханством. Турки привозили сюди дорогі тонкі тканини, мило, тютюн, мед, прянощі, посуд. Вивозили вовну, шкіру, олію. Всією адміністративно-господарською діяльністю міста керували чиновники кримського хана, тому місто рахувалося ханським [4, с. 29].

Все вище сказане свідчить про високий розвиток і могутність середньовічного Гезлева. Але основною статтею доходів була работоргівля. Грабежі постійні набіги на землі України, Польщі, Московської держави, були введені в ранг зовнішньої політики Кримського ханства. Гезлев був великим центром работоргівлі поряд з Кафою (Феодосія), Бахчисараєм.

Століття відділили Гезлев від античної Керкінітіди, змінили весь вигляд Північно-Західного узбережжя Криму колишньої хори Херсонесу Таврійського. Більша частина територій півострова за часів Кримського ханства була поділена між знатними татарськими родами – Кипчакським, Яшлавським, Мансурським, Аргінським, Ширінським. Ці володіння – бейлики – називались по родовим іменам беїв (князів). По суті вони були феодальними князівствами наприклад Мансурам належали євпаторійські степи, Ширінам – район Перекопу та Азовське побережжя, Аргіни володіли районом Карасубазара (нині Білогірськ). Часто володарі князі відмовляли в покорі самому хану, траплялось скидали його, замінюючи на ханському престолі одного Гірея іншим [1, с. 68].

Сучасну назву Євпаторія отримала в 1784 р. при імператриці Катерині II (1729–1796 рр.). В період її правління Указом від 8 лютого 1784 р. затверджувалась Таврійська область і розподіл її на 7 повітів, в тому числі Євпаторійський. 24 квітня 1784 р. Євпаторія була назначена повітовим містом Таврійської області. З 1786 р. євпаторійська пристань звільнялась на 5 років від платежу мита. Але місто ще довго іменували Козловим, тому 28 березня 1826 р. було повелено: Євпаторію не йменувати більше Козловим, а завжди Євпаторією. Після приєднання Криму до Росії майже всі кримські міста наказом Катерини II були перейменовані на грецький лад. В 1844 р. разом з іншими містами Таврійської губернії був затверджений герб Євпаторії [7, с. 19].

Після закінчення Кримської війни 1856 р. Євпаторія залишилась повітовим містом Таврійської губернії. Її населення складало 6433 чоловік, в місті нараховувалось 1467 будинків [8, с. 35–36].

У 1874 р. військово-медичне відомство організувало в Євпаторії очну санітарну станцію – перший курортний заклад міста. Хворі офіцери та солдати надходили сюди після проходження курсу лікування грязьовими ваннами в Сакській військовій лікарні. На початку 80-х років XIX ст. кількість відпочиваючих в Євпаторії різко збільшилася.

В зв'язку з відкриттям лікувальних властивостей мойнакських грязей з середини XIX ст. (перші згадки датуються 1854 р.) Євпаторія розвивається як курорт, 20 травня 1887 р. на березі мойнакського озера була відкрита приватна оздоровниця грязелікарня лікарями С. Ходжашем, С. Цеценевським, побудована (по проекту архітектора Бернардаці), вона була взята в оренду на 40 років, що дала поштовх розвитку Євпаторії як курорту. Цей старовинний курортний заклад по сей час залишається лікувальним та науковим центром, навколо якого сконцентровані всі санаторно-курортні заклади міста [7, с. 23–24].

В ті роки Євпаторія була неупорядкованим містом: брудні вулиці, тісні двори, скупченість в бідних старих будинках, відсутня каналізація, завжди була нестача води. Було 2–3 свердловини артезіанської води. Більшість населення користувались не глибокими криницями 5–6 м. Над містом висіла загроза епідемії холери, тифу, дизентерії. Холерна епідемія застала міську Думу прийняти рішення про побудову лікарень, вже в 1898 р. Дума звела три лікувальних заклади.

Місто розвивалося: з'явилися пекарня, баня, численні торгівельні заклади. Міська Дума виділила кошти на карантинні потреби, на оплату медикаментів для бідного населення. По ініціативі Таврійського губернатора Думою було видано більше як 1500 крб. на обладнання амбулаторії [6, с. 30]. Був придбаний і переобладнаний будинок Вартанова в 1899 р. Євпаторійський повіт був розділений на шість лікарських дільниць. На чолі ділянок стояло шість лікарів, всі вони жили в Євпаторії, а також обслуговували села Донузлав, Ак-мечеть (тепер селище Чорноморське, Сакський район).

В кінці XIX – початку XX ст. Євпаторія поступово перетворюється на курорт. Уже в цей період історії місто Євпаторія було одним із провідних курортів Російської імперії, з приходом до влади більшовиків, всі зусилля були спрямовані на перетворення міста в дитячу оздоровницю. Будинки, побудовані в період Російської імперії, перетворювалися в санаторії для робітників, пансіонати, дитячі табори і т.д. У місті діяли 4 православні церкви, 14 мечетей, костел, 4 синагоги, 2 чоловічих і одна жіноча гімназії [1, с. 40].

Благодійні та природні фактори в Євпаторії сприяли відкриттю дитячих медичних пляжів “Санітар”, “Соляріум”, перша організована лікарня для жінок та дітей “Морський пляж”, дитячих санаторіїв подружжя Гелелович, (тепер санаторій “Чайка”), школи-санаторії для глухонімих дітей. Відкриваються санаторії для дорослих “Таласа”, “Геліос” (тепер імені 40 років Жовтня тощо) [6, с. 11].

Не випадково в 1914 р. Євпаторія була включена в число курортів що підлягають курортній охороні. В 1915 р. Всеросійський з'їзд з покращення лікувальних місцевих особливостей визнав Євпаторію курортом загальнодержавного значення [7, с. 29].

У зв'язку із розвитком курорту Євпаторія стала розширюватися та упорядковуватися. Була архітектурно оформлена сучасна Театральна площа: тут були побудовані в 1910 р. міський театр – найкращий після Одеського оперного, в 1913 р. – публічна бібліотека імені Олександра II (тепер імені О.С. Пушкіна). У 1913 р. в місті з'явився перший трамвай, а в 1915 р. в Євпаторії була підведена залізнична гілка Сарабуз-Євпаторія, яка з'єднала Євпаторію з магістраллю Севастополь-Москва [1, с. 44].

В 1911–1914 рр. в повіті Євпаторія проживало 27 тис. населення. Революція, громадянська війна, окупація в Євпаторії англо-французькими і німецькими військами не пройшли безслідно. Промисловість зруйнувалась, прийшло в занепад сільське господарство. Нестача води і посуха, прийшов голод. Населення зменшилося до 17 тис., не дивлячись на все в місті працювало 28 лікарень.

13 листопада 1920 р. Євпаторія була звільнена від окупації. При Євпаторійському виконкомі Ради робітників, селян та солдатських депутатів організували відділ народного здоров'я. У грудні 1920 р. підписується декрет Ради Народних Комісарів “Про використання Криму для лікування трудящих” [9, с. 110].

Червона Армія здобула перемогу над врангелівцями на Перекопі та Севаші та звільнила Крим. В історії Євпаторійського курорту розпочалась нова ера, курортні багатства стали надбанням народу. Створене в Євпаторії курортне управління вже в січні 1921 р. приступило до відновлення санаторіїв і інших лікувальних установ зруйнованих під час імперіалістичних і громадянських війн. Одночасно велись роботи по влаштуванню пляжу, велось будівництво нових санаторіїв, асфальтування доріг, відновлення зелених насаджень, безжалісно знищених білогвардійцями, розбивка нових скверів та парків.

В Євпаторію почали прибувати ешелони з хворими та раненими. Природні багатства скоро приводили цих людей до одужання. Створено центральне управління курортом і біокліматична станція, яка працює і сьогодні. Начальником цього управління назначений Д. І. Ульянов. Вводяться в дію санаторії “Таласа”, “Приморський”, “Геліос”, мойнакська грязелікарня [7, с. 26].

Курорт розширюється: в 1921 р. – має 1400 ліжок, в 1927 – 3500, в 1940 р. – 7020 ліжок, половина була для безкоштовного лікування дітей. В 1924 р. був заснований навчальний центр – рада, де працюють професори А. К. Шенк, С. Л. Трегубов, А. С. Соркін, видатні учені академіки М. Н. Чумаков, П. Т. Корінев, професори А. Н. Бойко, Н. П. Новаченко, І. С. Медовиков, М. М. Дітерих [6, с. 49]. Дякуючи науковій роботі котрих 20 січня 1936 р. Раднарком РСФСР прийняв постанову “Про організацію в Євпаторії дитячого курорту”.

В цей час земська лікарня була перейменована в Радянську і розширюється до 70 ліжок. При лікарні відкриваються дві аптеки, вони працюють до сьогодні.

В 1923 р. відділ народного здоров'я перейменовується в відділ охорони здоров'я. Велика увага приділяється дітям в дитячих будинках, проводяться вакцинації.

В 30-ті рр. проходить реорганізація медучилищ. Так в 1930 р. відкривається самостійна поліклініка для дорослих і дитячо-жіноча консультація. В Першій Радянській лікарні працюють видатні хірурги: М. Н. Кащенко, І. В. Буслаєв, Т. В. Сорокін. За ініціативою І. В. Буслаєва в вересні організується один із перших в Криму операційний пункт переливання крові, тоді з'являється Будинок санітарної культури [1, с. 80].

В 1941 р. в Євпаторії проживало 47 тис. чол. Населення обслуговували два лікарі, дві поліклініки, дитячо-жіноча консультація, Будинок санітарної культури, оздоровчі пункти на підприємствах, станція швидкої допомоги, відділ переливання крові, в них працювали біля 200 лікарів, 500 медсестер та нянь. 31 жовтня 1941 р. Євпаторія була окупована німецькими фашистами і румунськими військами [9, с. 113]. В роки війни багато санаторіїв були перетворені в госпіталі. 13 квітня 1944 р. Євпаторія остаточно перейшла під контроль радянських військ. За роки війни було розстріляно більше 12000 жителів Євпаторії. Після невдалого євпаторійського десанту 1942 р. було розстріляно більше 3000 місцевих жителів. Понад 5 тисяч євпаторійців було мобілізовано в регулярну армію та пішли в партизанські загони. Понад 400 чол. було викрадено на роботи до Німеччини. Та ще депортація – татари, греки, болгары, вірмени, німці, – зменшила кількість євпаторійців на 8–9 тис. чоловік. Сумна арифметика показує, що Євпаторія під час війни втратила близько 45–55% населення міста. В місті встановлені пам'ятники жертвам фашизму на Червоній горці, та на території експедиції глибокого буріння. На театральній площі міста споруджений пам'ятник гвардії генерал – майору авіації Герою Радянського Союзу Н. А. Токареву [2, с. 50].

Після німецько-радянської війни Євпаторія продовжувала розвиватися як місто-курорт. У 1953 р. зведено нову будівлю вокзалу, в 1965 р. споруджено морський вокзал, в 1966 р. здана в експлуатацію свердловина термальної мінеральної води «Мойнаки», у 1979 р. – побудована загальнокурортна водолікарня і створена філія Центрального науково-дослідного інституту курортології і фізіотерапії. У 1985 р. в місті проводиться перший дитячий музичний фестиваль.

В 1978 р. в Євпаторії було відкрито філіал Центрального – наукового дослідницького інституту курортології та фізіотерапії. Міністерства охорони здоров'я, на базі якого вивчали питання оптимального використання курортних факторів Євпаторії при захворюваннях опорно-рухового апарату в дітей та підлітків. З середини 80-х рр. на Євпаторійському курорті розгорнулася організація відпочинку та лікування батьків з дітьми. Для них були відкриті нові прекрасні санаторії: «Перемога», «Примор'є», ім. Островського (тепер санаторій «Орен-Крим»), перепрофільовані старі оздоровниці [7, с. 67].

Важливу роль відіграла Євпаторія у справі допомоги в реабілітації постраждалих від аварії на ЧАЕС. У 1986 р. курорт починає приймати на лікування хворих, що постраждали від аварії на Чорнобильській АЕС [9, с. 150].

На рубежі ХХ стала знову відроджуватись Євпаторія. В минулому залишився розпад СРСР, труднощі початку 1990-х років. Щорічно публікуються десятки науково-практичних робіт, виконаних лікарями санаторіїв. За період 1988–1997 рр. лікарями об'єднання «Євпаторія курорт» таких робіт було виконано та опубліковано 322. В 1994 р. був заснований журнал «Вісник фізіотерапії та курортології», та історично методичний журнал «Асклепій» [7, с. 52].

У 1996 р. був відкритий Міжнародний центр «Медики – Чорнобілю». В 1997 р. Євпаторія отримала статус Національної дитячої здравниці курорту, згідно наказу президента України «Про розвиток Всеукраїнської дитячої здравниці курорту Євпаторії від 2 жовтня 1997 р. 16 квітня 1998 р. на базі дитячого санаторно-оздоровчого центру «Дружба» відкритий міжнародний дитячий медичний центр «Євпаторія» для лікування дітей з Чорнобильської зони [9, с. 56].

В 1998 р. був побудований лікувально-діагностичний центр «Панацея», основна діяльність якого направлена на розвиток народної медицини і нетрадиційних методів діагностики і лікування. В цьому ж році була введена в дію лікарняна амбулаторія в селищі компактного проживання кримських татар Ісмаїл-Бей одна з кращих в Криму.

В 2001 р. Євпаторійський пологовий будинок одержував статус Всесвітньої організації охорони здоров'я "Лікарня доброзичлива до дитини" (одна з трьох на Україні). По підсумкам рейтингової оцінки діяльності органів і установ охорони здоров'я Автономної Республіки Крим за 2001 р. місто Євпаторія посідає перше рангове місто.

В 2003 р. Євпаторія (Гезлев, Керкінітіда) відзначила своє 2500-річчя. В місті працює близько 100 стаціонарних та сезонних санаторно-курортних установ. Зараз в Євпаторії проживає 120 тис. жителів, в літній період кількість людей, що проживають в місті, збільшується втричі за рахунок відпочиваючих.

В міську інфраструктуру входять село Заозерне, та смт. Мирний, Новоозерний. Євпаторія залишається інтернаціональним містом тут проживають росіяни, українці, євреї, караїми, кримчаки, татари, німці, греки, болгары, цигани та ін. Всього 92 національностей і народностей. В Євпаторії прекрасне майбутнє, це означає що пройде небагато часу з'являться нові історико-культурні заклади, центри пам'ятки охорони, нові сучасні будинки відпочинку, стане більш розвиненим туризм [7, с. 74].

27 квітня 2007 Євпаторійська міська рада прийняла рішення «Про затвердження стратегічного плану економічного і соціального розвитку міста Євпаторія на період до 2015 року» [5, с. 20].

Основні завдання стратегічного плану: формування стратегічного бачення майбутнього міста, визначення його місії; виявлення головних проблем і стратегічних цілей розвитку міста; визначення оперативних цілей і шляхів їх досягнення.

Ключова роль у цьому процесі належить інвесторам. Вкладаючи капітальні інвестиції в різні сфери, вони вносять свій внесок у добробут і подальший розвиток міста. Створена і в процесі роботи удосконалюється система взаємовідносин інвестора з органами місцевого самоврядування, при якій інвестору пропонується на етапі підготовки проектів підписати меморандум (протокол намірів) про співробітництво та координацію дій з головним управлінням інвестиційної політики і зовнішньоекономічних зв'язків міської ради [5, с. 21].

В Євпаторії розроблений інвестиційний паспорт, основна ідея якого полягає в тому, щоб представити весь набір інформації про регіональному інвестиційному кліматі, місті-курорті та його перспективи.

Обсяги інвестицій зовнішньоекономічної діяльності в економіку міста на 1 січня 2008 р. склали 26708,3 тис. дол. США. Темп зростання обсягів прямих іноземних інвестицій склав 129,5% до обсягу на початок року (3 місце в Криму).

ВИСНОВОК

Багата 2500-річна історія міста Євпаторія (Керкінітіда, Гезлев) починається ще з античних часів, коли переселенці із древньої Греції заснували місто з красивою назвою Керкінітіда. Вчені та археологи минулого і сучасного століття установили його місце знаходження, кордони, оборонні стіни, вежі, вулиці та будинки. В кінці XV ст. турками було засновано місто фортецю Гезлев один із великих причалів півострова. Його багатонаціональне населення: турки, татари, караїми, вірмени, росіяни, греки, українці, кримчаки залишили після себе чудові пам'ятники культури: мечеть, кенаса, турецькі лазні, унікальний середньо-столітній водопровід. В 1783 р. після приєднання Криму до Росії, Гезлев перейменовується в Євпаторію. Свого розквіту місто досягло в кінці XIX – на початку XX ст. Лікування грязями принесло місту особливу славу, явилось поштовхом в розвитку курорту. Уже більше 100 років він дарує зцілення людям. Історія Євпаторії – яскрава сторінка історії України та українського народу. Сьогодні Євпаторія нове, оновлене місто-курорт в якому приємно жити і відпочивати, курорт і туристичний центр з гідним рівнем і якістю життя, про яке знають як у нашій країні, так і у багатьох зарубіжних країнах.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Груббе В. В. По улицам Евпатории, путеводитель / В. В. Груббе. – Симферополь : Таврия, 1987. – 332 с.
2. Драчук В. С. Евпатория, Крым. Памятники славы и бессмертия / В. С. Драчук. – Симферополь : Таврия, 1980. – 130 с.
3. Кутайсов В. А. Античный город Керкинитида / В. А. Кутайсов. – К., 1990. – 242 с.
4. Лоевский А. П. Евпатория, Симферополь / А. П. Лоевский. – Симферополь : Таврия, 1982. – 400 с.
5. Дринеvский П. Н. К 75-летию образцового курорта Евпатория / П. Н. Дринеvский // Обзорение крымских дел. – 2011. – №11(403) 1–8 июня. – С. 20–21.

6. Заскока В. М. В трудные двадцатые: Первые шаги Евпаторийского курорта в советский период / В. М. Заскока. – Симферополь : Таврия, 2003. – 56 с.
7. Саун Н. В. Евпатория. Прошлое и настоящее / Н. В. Саун. – К. : Денеб, 2003. – 128 с.
8. «Евпатория 2500». – Симферополь. – Ялта : Мир информации, 2003. – 320 с.
9. Хрущев В. Л. Курорт-Евпатория / В. Л. Хрущев, Н. А. Агаджанян. – Симферополь, Таврия, 2003. – 784 с.

ДОНСЬКИЙ ПЕРІОД НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ ТА ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОФЕСОРА В. О. ПОГГЕНПОЛЯ (1907–1927 рр.)

Людмила Іванівна Страйгородська

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної академії аграрних наук (м. Київ),
аспірант (Україна)

E-mail: blonckajlyda@mail.ru

РЕЗЮМЕ

На основі дослідження та вивчення біографічних і наукових джерел висвітлюється Донський період науково-педагогічної та організаційної діяльності професора В. О. Поггенполя.

Ключові слова: В. О. Поггенполь, науково-педагогічна діяльність, освіта, Донське училище, Донський інститут сільського господарства та меліорації, метеорологія, кліматологія.

РЕЗЮМЕ

На основе исследования и изучения биографических и научных источников освещается Донской период научно-педагогической и организационной деятельности профессора В. А. Поггенполя.

Ключевые слова: В. А. Поггенполь, научно-педагогическая деятельность, образование, Донское училище, Донской институт сельского хозяйства и мелиорации, метеорология, климатология.

ABSTRACT

Based on research and study of biographical and scientific sources of the period covered Don scientific, educational and organizational activities W.O.Pohhenpolya.

Keywords: W. O. Pohhenpol, scientific and educational activities, education, school Don, Don Institute of Agriculture and Land Reclamation, meteorology, climatology.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Дослідження історії науки є дуже актуальним завданням в теперішніх умовах. Незаперечно важливим є визначення місця та ролі окремих науковців в розвиток сільськогосподарської дослідної справи. Такою творчою постаттю є особистість відомого вченого-метеоролога, фенолога, кліматолога Вільгельма Олександровича Поггенполя (1854–1938 рр.), який 50 років свого життя присвятив становленню та розвитку різних галузей науки та освіти. Отже, є необхідним проведення біографічних розвідок для більш повного відтворення історії науки і техніки.

Після 30-ти років активної, наполегливої, науково-педагогічної та дослідницької діяльності в Уманському училищі землеробства та садівництва В. О. Поггенполь змушений був покинути територію сучасної України. За наказом Головнокомандувача землеробства і землеустрою 6 вересня 1907 р., він був терміново відряджений до м. Новочеркаська (Російська Федерація), для того щоб відкрити і тимчасово виконувати обов'язки директора Донського середнього сільськогосподарського училища. Згодом вчений був призначений інспектором цього закладу. З 11 лютого 1908 р. і до липня 1909 р. поєднував обидві посади.

Донське середнє сільськогосподарське училище було відкрите 1 жовтня 1907 р. в с. Персіановці. Це був перший навчальний заклад такого типу на півдні Росії та одинадцятий – аграрного профілю за всю історію країни. Після остаточного переведення сюди на службу з Уманського училища, з січня 1908 р. до липня 1909 р. В. О. Поггенполь виконував обов'язки директора. З липня 1909 р. по 16 вересня 1917 р. вчений служив інспектором. Маючи чималий досвід науково-організаційної роботи, володіючи особистими якостями організатора й керівника, педагог вміло виконував доручені йому обов'язки [1].

Училище проіснувало до 1920 р., коли було перейменовано в технікум імені М. В. Кривошликова. Новостворений заклад став фундаментом для заснування сільськогосподарського вузу. Училище було організоване з метою підготовки агрономів середньої кваліфікації для Облaсті Війська Донського. Кошти на його утримання виділялися із військових капіталів. На перший курс було прийнято 54 слухачі.

На початку функціонування навчального закладу В. О. Поггенполь викладав у перших-третьох класах, окрімвищезазначених, ще і арифметику, хімію, географію, історію [6, с. 2]. Будучи високоосвіченою людиною, вчений вільно володів німецькою, французькою та польською мовами та проводив навіть заняття з вивченням мов із учнями.

У 1910 р. В. О. Поггенполь став частиною викладацького складу Донського середнього сільськогосподарського училища. Будучи талановитим педагогом, він завжди брав активну участь у наукових зібраннях та з'їздах. Так, вчений брав участь у Першому з'їзді зі сільськогосподарської дослідної справи Південно-Східної європейської частини Росії та Північного Кавказу 24–26 травня 1912 р. [11].

Згідно «Списка лиц, приймавших участие в сельскохозяйственном съезде Донской области 25–28 сентября 1913 года» зазначено, що інспектор училища брав участь в роботі скликаного Донським товариством сільського господарства Обласного сільськогосподарського з'їзду в м. Новочеркаську [10]. На ньому вирішувались, серед інших, питання про відкриття в Новочеркаську жіночого сільськогосподарського інституту і заснування Новочеркаської обласної дослідної сільськогосподарської станції. До складу проектної комісії, про заснування дослідної станції, був запрошений інспектор Донського училища В. О. Поггенполь, як спеціаліст при Обласному Управлінні Донського товариства сільського господарства [10, с. 7].

Згідно зі списком осіб, які брали участь у сільськогосподарському з'їзді Донської області 25–28 вересня 1913 р., зазначено, що інспектор ДССГУ брав участь в роботі скликаного Донським товариством сільського господарства Обласного сільськогосподарського з'їзду в м. Новочеркаську [8, с.7]. На з'їзді вирішувались, серед інших, питання про відкриття в Новочеркаську жіночого сільськогосподарського інституту і заснування Новочеркаської обласної дослідної сільськогосподарської станції. До складу проектної комісії щодо заснування дослідної станції інспектор ДССГУ В. О. Поггенполь був запрошений як спеціаліст при Обласному управлінні Донського товариства сільського господарства [10, с. 53]. Але даний проект не був здійснений.

Після 40 років наполегливої та самовідданої праці, у вересні 1917 р., Вільгельм Олександрович перервав педагогічну діяльність і зайнявся обробкою усього великого фенологічного і метеорологічного матеріалу 22-х річних спостережень в Умані. Через велику зайнятість: викладання дисциплін та проведення метеорологічних спостережень, – йому не вистачало часу для систематизації основної наукової роботи. Саме цей напрямок його роботи, як виявилось згодом, був великим досягненням та вагомим внеском у розвиток і становлення метеорології, кліматології, а також сільськогосподарської науки [2].

У 1918 р. на базі Донського середнього сільськогосподарського училища був сформований Донський інститут сільського господарства і меліорації у с. Персіановка з навчальною базою в м. Новочеркаську.

Як зазначалось вище, у 1917 р. В. О. Поггенполь прийняв рішення про завершення власної освітньої праці, проте, враховуючи реорганізацію та розширення структури Донського навчального закладу, вчений 20 вересня 1918 р. повернувся до педагогічної діяльності. З жовтня 1918 р. В. О. Поггенполь був затверджений на посаду доцента кафедри метеорології Донського інституту сільського господарства і меліорації. Невдовзі, враховуючи значні здобутки в педагогічній діяльності та науково-дослідній роботі, згідно з Декретом СНК у 1920 р., В. О. Поггенполю було присуджено звання професора цього закладу [7].

Новоорганізований Донський інститут сільського господарства і меліорації спочатку працював у складі двох факультетів: агрономічного та лісового. Проте, до кінця 1921–1922 навчального року лісовий факультет був ліквідований. Інститут продовжив свою діяльність у складі лише одного факультету, в якому на початок 1922–1923 навчального року нараховувалось 494 студенти. Ректором інституту був обраний професор В. М. Арциховський, заступником по навчальній частині – М. Т. Остоумов, по господарській – В. В. Седелщикова, згодом О. І. Островський. Секретарем ради інституту був О. І. Макаров. Окрім того, до складу ради Донського інституту сільського господарства і меліорації входили декан факультету та студентські представники [3, с. 5].

У червні 1919 р. професор В. О. Поггенполь був обраний членом Господарського комітету Донського інституту сільського господарства і меліорації.

Варто зазначити, що в звітах про стан і діяльність Донського інституту сільського господарства і меліорації за 1921–1922 рр. вказано, що професор В. О. Поггенполь згідно з навчальним планом агрономічного факультету викладав курс метеорології (лекції та практичні заняття) на агрономічному і лісовому факультетах [3, с. 7, 28].

Окрім навчального процесу в «Звітах про стан та діяльність Донського інституту сільського господарства і меліорації за 1921–1922 н. р.» [10] зазначена і наукова робота викладачів навчального закладу. Так, вказано, що професор В. О. Поггенполь здійснював обробку багатолітніх середніх даних метеорологічних станцій Донської області, а також сусідніх станцій. Накопичений вченим матеріал був використаний для

створення графіків та географічних мап по ймовірностях надходження посушливості декад. Графіки і кілька мап були виконані у фарбах. Окрім спостережень і виготовлення мап, професор В. О. Поггенполь підготував до друку працю з огляду погоди за даними метеорологічної станції Донського інституту в м. Новочеркаськ [3, с. 12–13].

Протягом всього свого творчого життя професору В. О. Поггенполю судилося бути організатором декількох метеорологічних станцій. Так, 1 грудня 1918 р. на території Донського інституту сільського господарства і меліорації вчений організував відкриття станції 1-го класу 2-го розряду. Згідно списку особового складу Донського інституту сільського господарства і меліорації, станом на 1 жовтня 1924 р. під чітким керівництвом В. О. Поггенполя працювали два метеорологи-спостерігачі, учні вченого, – А. І. Шкодін і А. М. Листопадов [3, с. 57]. До початку 1921–1922 навчального року на балансі метеорологічного кабінету і метеорологічної станції, якими завідував Вільгельм Олександрович, майна було на суму 900 золотих крб. [3, с. 14].

Слід зазначити, що матеріально-технічний стан Донського інституту сільського господарства і меліорації в 1921–1922 навчальному році був незадовільним. Майже повна відсутність фінансування призвела до того, що умов для науково-навчальної роботи практично не було. Будівлі інституту не отоплювалися, у лабораторіях були відсутні необхідні для занять матеріали і технічні засоби, траплялися навіть випадки смерті від голоду. Проте, не зважаючи на всі умови, навчальний і науковий процес тривав.

Важливою подією для функціонування Донського інституту сільського господарства і меліорації стало приєднання до нього, згідно постанови Головопрофвідбору від 25 травня 1922 р., сільськогосподарського факультету Донського політехнічного інституту з його професорсько-викладацьким складом та учбово-допоміжними установами, а також приєднання Донського сільськогосподарського технікуму (в с. Персіановка) з фермою, полем для дослідної роботи й іншими установами сільськогосподарського характеру. Об'єднання вищезгаданих факультетів з Донським інститутом сприяло покращенню матеріально-технічного забезпечення закладу і дало змогу підвищити викладацький рівень та значно покращити підготовку майбутніх фахівців сільськогосподарського профілю [3, с. 16–17].

У 1922–1923 навчальному році відбулися зміни у Правлінні Донського інституту сільського господарства і меліорації. Так, в грудні 1922 р., у зв'язку із переїздом і зміною місця служби професором В. М. Арциховським, ректором було обрано П. О. Кашинського. Заступниками – професорів В. П. Веселовського та О. В. Логвінова [3, с. 24]. Окрім того, інститут продовжував функціонувати у складі двох факультетів: агрономічного та меліоративного.

За розпорядженням Головопрофвідбору, від 18 вересня 1922 р., за № 16438 в Донському інституті сільського господарства і меліорації було організовано 6 предметних комісій: фізико-механічну, хіміко-геологічну, земельно-технічну, рослинно-водну, зоотехнічну та економічну. Головою фізико-механічної комісії був призначений професор В. О. Поггенполь. Окрім нього, в склад бюро увійшов заступник голови – професор С. Ф. Зимін та секретар В. І. Тукеркес (згодом З. І. Попова). У 1922–1923 навчальному році комісією було проведено чотири засідання. Професор В. О. Поггенполь очолював фізико-механічну предметну комісію із 24 жовтня 1922 р. до 1927 р. Він, як голова предметної комісії, входив до складу вчених рад агрономічного і меліоративного факультетів [3, с. 24–25].

Станом на 1 жовтня 1923 р. у складі Донського інституту сільського господарства і меліорації перебувало 60 наукових робітників, з них 19 професорів, 40 викладачів і асистентів та 1 науковий співробітник. Студентів на той час було вже 961. Професор В. О. Поггенполь у 1922–1923 навчальному році продовжував читати лекції та проводив практичні заняття з метеорології.

При Донському інституті сільського господарства і меліорації у червні 1923 р. була організована науково-дослідна меліоративна станція, під керівництвом професора П. А. Вітте. При станції створена була метеостанція, на якій працював В. М. Морев, а знаходилась вона на балансі метеорологічного кабінету, яким завідував В. О. Поггенполь. У звіті за 1922–1923 навчальний рік зазначено, що професор В. О. Поггенполь завідував метеорологічним кабінетом та двома метеорологічними станціями [3, с. 40, 41, 57].

Окрім педагогічної діяльності та організаційної роботи, професор В. О. Поггенполь продовжував власну наукову працю. Так, вчений брав участь у Крайовій конференції в м. Ростові з вивчення виробничих сил Росії у 1923 р., де виступив із доповіддю «Метод ведення точних фенологічних спостережень». Згодом ця доповідь була опублікована в журналі «Краеведение» [5, с. 65].

Протягом 1922–1923 навчального року професор В. О. Поггенполь склав також «Графическую таблицу годового хода всех главнейших метеорологических элементов за 11 лет 1912–1922 г. в Персиановке» для Всеросійської виставки в м. Москві. Окрім того, вчений підготував до друку дві свої праці: «Научная

разработка наблюдений за 12 лет Персиановской метеорологической станцией Донского института сельского хозяйства и мелиорации» та «Разработка по месяцам, декадам и годам метеорологического материала, отпечатанного в годах с 1893 до 1917 в ежемесячных бюллетенях Главной физической обсерватории для станций Донской области» [3, с. 32–33].

У п'ятому томі «Известий Донского института сельского хозяйства и мелиорации» (1925 р.) була опублікована наукова праця В. О. Поггенполя «Материал для климатологии Донской области» – «Обозрение средних метеорологических элементов за 13 лет, с 1912 по 1924 г., станции Донского института сельского хозяйства и мелиорации Персиановки». Зокрема, автор визначив середні температурні дані, крайні максимуми та мінімуми, амплітуду коливань. Професор В. О. Поггенполь досліджував й визначав по місяцях та роках середні показники атмосферного тиску, напрям і силу вітру, відносну вологість, хмарність, опади. Варто зазначити, що окрім складання підсумкових таблиць по погодних результатах, В. О. Поггенполь опублікував графіки кількості декадних опадів та визначив ймовірні періоди настання посушливості [3, с. 141–161].

У 1924–1925 та 1925–1926 навчальних роках професор В. О. Поггенполь був членом Ради Донського інституту сільського господарства і меліорації.

З 13 березня 1926 р. В. О. Поггенполь обраний дійсним членом Північно-Кавказької Крайової науково-дослідної асоціації, а з осені того ж року – дійсним членом Науково-дослідного Інституту прикладної біології і сільськогосподарських наук з ветеринарією при ДІСГІМ.

Загалом, науково-педагогічну діяльність вчений продовжував до 1927 р. Варто зазначити, що 6 січня 1927 р. постановою Експертної комісії ЦЕКУБУ В. О. Поггенполь був кваліфікований по групі «А» (видатні вчені). Трохи згодом, у 1935 р., був обраний Почесним членом Російського географічного товариства [8].

Враховуючи заслуги В. О. Поггенполя, 50-річний ювілей його науково-педагогічної діяльності було відзначено урочисто. Декан агрономічного факультету Донського інституту сільського господарства і меліорації І. В. Новопокровський виступив на урочистому засіданні з нагоди ювілею з доповіддю: «Профессор В. О. Поггенполь, как фитофенолог», 27 листопада 1927 р. [9]. Автор ознайомив присутніх з біографічними віхами життя професора, охарактеризував основні науково-дослідні праці і відзначив величезні здобутки в галузі метеорології, фенології, та важливість їх для сільськогосподарської науки.

ВИСНОВКИ

Отже, професор В. О. Поггенполь активно здійснював науково-організаційну роботу та педагогічну діяльність в Донському інституті сільського господарства та меліорації. Він брав активну участь у фахових з'їздах, конференціях, на яких виступав з доповідями про власні метеорологічні та фенологічні спостереження, за які отримував схвальні відгуки від своїх колег. Професор В. О. Поггенполь багато публікував наукові праці. Результати його творчої роботи сприяли становленню аграрної освіти на території сучасної України та Російської Федерації. Педагогічна діяльність В. О. Поггенполя була високо оцінена його учнями. За словами студентів, він був талановитим і вимогливим педагогом, організатором, керівником та наставником.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Державний архів Ростовської області. Ф. Р-51. Оп. 1. Спр. 13. – Арк. 98.
2. Державний архів Ростовської області. Ф. Р-51. Оп. 1. Спр. 13. – Арк. 100.
3. Известия Донского Ин-та с.-х. и мелиорации (1922–1924). – Новочеркасск, 1925. – Т. V.
4. Материал для климатологии Донской области. Обзорение средних метеорологических элементов за 13 лет, с 1912 по 1924 г., станции Донского ин-та с.-х. и мелиорации Персиановки // Известия Донского Ин-та с.-х. и мелиорации (1922–1924). – Новочеркасск, 1925. – Т. V. – С. 141–161.
5. Метод ведения точных фенологических наблюдений // Краеведение. – 1924. – № 4. – С. 375–386.
6. Научный архив Русского географического общества, г. Санкт-Петербург. Ф. 40. Оп. 2. Спр. 4. – 1 л.
7. Научный архив Русского географического общества, г. Санкт-Петербург. Ф. 40. Оп. 1. Спр. 109. – 65 л.
8. Научный архив Русского географического общества, г. Санкт-Петербург. Ф. 40. Оп. 1. Спр. 108. – 17 л.
9. Новопокровский И. В. Профессор В. А. Поггенполь как фитофенолог // Известия Донского института сельского хозяйства и мелиорации. – Новочеркасск, 1927. – Т. VII. (1926–1927). – 27.02.1927. – С. 256–264.
10. Областной сельскохозяйственный съезд 25–28 сентября 1913 года в г. Новочеркасске. – Новочеркасск, 1914.
11. Труды I-го съезда по сельскохозяйственному опытному делу Юго-Востока Европейской России и Северного Кавказа, 24–26 мая 1912г. – Ростов н/Д, 1913. – С. 11.

ГЛУБИННОЕ ПОЗНАНИЕ ПСИХИКИ СУБЪЕКТА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СРЕДСТВ ВИЗУАЛИЗИРОВАННОЙ САМОПРЕЗЕНТАЦИИ

Яценко Тамара Семеновна

Республиканское высшее учебное заведение «Крымский гуманитарный университет» (г. Ялта), доктор психологических наук, профессор, действительный член Национальной Академии педагогических наук Украины, заведующая кафедрой психологии, директор Научно-исследовательского центра глубинной психологии Национальной академии педагогических наук Украины при Республиканском высшем учебном заведении «Крымский гуманитарный университет» (г. Ялта) (Украина)

E-mail: ts_yacenko@mail.ru

Сайт: www.yacenko.org.ua

РЕЗЮМЕ

Доказывается, что познание психического как функциональной системы порождает необходимость ее перекодирования в сферу осязаемой визуализированной реальности, доступной познанию по законам сознательной сферы. В вопросах понимания перекодирования информации автор опирается на работы многих исследований (Н. П. Бехтерева, К. Прибрам и др.), но более всего на работы П. К. Анохина, который показал, каким образом функциональные системы действуют независимо друг от друга и, в то же время, слаженно друг с другом в контексте информационной осведомленности. Многолетняя практика осуществления процессуальной диагностики в диалогическом взаимодействии с респондентом, приобрела свет семантического порядка путем введения категории «информационный эквивалент», трансцендентность которого обеспечивает независимость познания от характера метафоричной символизации психического. Передача информации исходного объекта может осуществляться в самых разных формах кодирования (к примеру, вербальные, невербальные) при сохранности, инвариантности информационных эквивалентов. Процесс передачи информации происходит в каждом звене, включая «волнообразность» диалогического взаимодействия.

Ключевые слова: сознание, бессознательное, психологическая защита, материализованный презентант психики, информационный эквивалент, архетип.

РЕЗЮМЕ

Доводиться, що пізнання психічного як функціональної системи породжує необхідність її перекодування в сферу відчутної візуалізованої реальності, доступну пізнанню за законами свідомої сфери. У питаннях розуміння перекодування інформації автор спирається на роботи багатьох досліджень (Н. П. Бехтерева, К. Прибрам та ін.), але більш за все на роботи П. К. Анохіна, який показав, яким чином функціональні системи діють незалежно одна від одної і, в той же час, злагоджено одна з одною в контексті інформаційної обізнаності. Багаторічна практика здійснення процесуальної діагностики в діалогічній взаємодії з респондентом, набула світло семантичного порядку шляхом введення категорії «інформаційний еквівалент», трансцендентність якого забезпечує незалежність пізнання від характеру метафоричності символізації психічного. Передача інформації вихідного об'єкта може здійснитися в самих різних формах кодування (наприклад, вербальні, невербальні) при збереженості, інваріантності інформаційних еквівалентів. Процес передачі інформації відбувається у кожній ланці, включаючи «хвилеподібність» діалогічної взаємодії.

Ключові слова: свідомість, несвідоме, психологічний захист, матеріалізований презентант психіки, інформаційний еквівалент, архетип.

ABSTRACT

The cognition of psychic as well as functional system, generated the necessity of its recoding into tangible visualized reality were proved. In matters of recoding information, the author bases on the works of Anokhin P. K. He showed how functional systems operate independently of each other and coherently at the same time, that proves the necessity to take into account not only information equivalents, but also to cognize them. The content of the article is focused on building of dialogic interaction with necessary embedding into internal order of psychic functioning. The transmission of information of the original object can be realized in various forms of coding (for instance, verbal, non-verbal), keeping save invariance of information equivalents. The process of information occurs at each stage of transmission, including waviness of a dialogic interaction, involving as consciousness as unconscious as well in the process of cognition.

Key words: consciousness, unconscious, psychological defense, materialized presentant of the psyche, information equivalent, archetype.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ

Заслуги академической психологии классического периода не могут заслонить тот факт, что она есть плод механистического подхода к пониманию реалий осязаемого мира, что не предполагает познание недоступного прямому наблюдению, т. е. бессознательного. Мы сделали попытку показать не только неоправданность такого подхода, но, в первую очередь, то, что психика едина в ее сознательном и бессознательном проявлениях. Последнее выдвигает специфичные требования к методам познания. Не зря некоторые научные школы (в частности, бихевиоризм) утверждали, что исследование психики доступно **в той мере, в которой ее функционирование выражается вовне**. Наша практика подтверждает, что материализованная (опредмеченная) символизация психики целостно объективирует проблемы нарушения инкорпорирования Я в окружающий мир. Данный подход выдвигает соответствующие требования к профессиональному мастерству психолога, в частности, к умениям использования *наблюдаемых средств в познании прямолинейно не наблюдаемого*. Такие условия предполагают переведение академического взгляда психолога из объекта психического «самого по себе» на понимание психики как *фундаментальной системы*, которая способна к материализованной презентации, имеющей особую важность для решения проблем глубинного познания. Это влечет за собой изменения в понимании *критериев доказательности и обоснованности научно-практических знаний о психическом в единстве сознательного и бессознательного*. Как указывал Н. А. Бернштейн, «наука связана с бессознательным прогрессом потому, что каждая очередная ступень ее развития находила в себе силы для беспощадного преодоления предыдущей» [6, с. 300].

ИЗЛОЖЕНИЕ ОСНОВНОГО МАТЕРИАЛА ИССЛЕДОВАНИЯ

В данное время в психодинамической парадигме происходит зарождение нового взгляда на психическое и на возможности его объективного познания. Это обусловлено попыткой интеграции с законами, открытыми в других науках – физике, физиологии, химии и др. Последнее связано с именами П. К. Анохина, Н. А. Бернштейна, Д. Бома, Н. Бора, И. Р. Пригожина, К. В. Судакова, А. Эйнштейна и др., что заставляет сфокусировать внимание на единстве законов, которым подчинены духовные и материальные аспекты мира. К примеру, таблица умножения может быть опредмеченной реальностью на бумаге, она обладает многозначностью: с одной стороны, духовно-символическая, знаковая реальность; сам же принцип умножения – реальность духовная (идеальная), существующая в уме математика.

Таким образом, духовные феномены неразрывно связаны с некоторыми материальными носителями: книгами, символическими изображениями на бумаге, как и самими предметами в их функциональном своеобразии.

В данном контексте развитие кибернетики (как науки об управлении сложными системами информации и связи) не может быть вне внимания глубинного психолога, соприкасающегося с функциональными системами сознания и бессознательного в их автономии и одновременно неразрывном единстве, как во внутреннем плане, так и во внешнем (идеальное – материальное). Мы не можем обойти

вниманием общеизвестный факт регуляции и контроля активности организма по типу «обратной связи» и оценки прогнозируемых результатов акцептором действия как «голографическим экраном» в его коррекционном значении (для достижения желаемого результата). Даже беглый взгляд на проблему сопряченности полученных нами научных результатов в глубинной коррекции к различным сферам познания указывает на актуальность интегративных усилий в целях более адекватной постановки гипотез, исследовательских задач и формирования адекватных методов познания психики.

Прогрессивные взгляды на глубинное познание психического (в его целостности) ассимилируют фрейдовскую позицию относительно необходимости обеспечения условий для актуализации спонтанности и произвольности поведения анализанда, что связано с перспективами познания его внутренней детерминированности. Наряду с этим, спонтанность и произвольность может быть использована по-разному, и от этого в значительной степени зависят исследовательские результаты, будь то свободные ассоциации, сновидения (З. Фрейд), символдрама, кататимные образы (Х. Лейнер), спонтанность, катализируемая ЛСД (С. Грофф), или спонтанность при условии опредмеченной самопрезентации субъекта различных ракурсов собственной психики (Т. С. Яценко). Последнее имеет исследовательскую значимость, задаваемую *использованием метафорических средств* (лепка, рисунки, предметные модели, камни, игрушки). Исходным моментом здесь является стимулирование психологом *мотивации спонтанной активности* субъекта. Это согласуется с высказыванием Л. С. Выготского, что «психология исходит из инстинктов и влечений, как основного ядра психики» [3, с. 23]. Понимание того, что «влечения», «импульсы», «инстинкты» энергетически катализируют поведение, касается, в первую очередь, произвольной активности. Кроме того, необходимо учитывать функциональные особенности сферы бессознательного, нагруженной следами вытеснений, которые удерживаются в покорности сопротивлениями. Эмотивно-энергетическая потентность следов проявляется в их интерференции и систематизации, что предопределяет формирование феномена *внеопытного*, задающего когнитивные параметры базально-личностных форм защиты («горизонталь»), изыскивающих возможности частичной реализации через ситуативные, периферийные защиты («вертикаль») [1].

В авторском понимании проблем глубинного познания психики ключевым моментом является использование визуализированных средств самопрезентации, доступных научно-практическому исследованию совместно с респондентом, что способствует расширению его самоосознания.

Учитывая, что отправной точкой психической активности являются потребности (инстинкты), объединяющие человека с живым миром в целом, возникает вопрос: по каким же причинам именно у человека формируется *регрессия поведения*, нарушающая самоорганизацию и порождающая рассогласованность потребности («нужды») с соответствующими средствами ее удовлетворения? Таким образом, мы центрируем исследовательское внимание на проблеме внутренней рассогласованности (дезинтеграции) психики, что *объективно обусловлено защитой, осубъективирующей психическое* (блокировкой и искажением информационного обмена). Защитная подсистема психики нарушает переработку информации, что ступеневывает биологический смысл адаптации, подменяя его желательными просоциальными иллюзиями. По нашему убеждению, главная причина дисфункциональности психологической защиты состоит в создаваемой ею иллюзии, подчиненной идеализированному Я, имеющему приоритет над биологической целесообразностью внутренних импульсов. «Распаковывание» смысла защит входит в исследовательскую задачу в психодинамической парадигме [5; 9; 10].

Следующая проблема, разрешение которой имеет авторский оттенок, – *понимание природы психического в его подчиненности универсальности законов, и с отражением индивидуальной неповторимости*. Разрешение поставленной проблемы требует познания законов психики в соответствии с адекватной методологией понимания сфер сознания и бессознательного в их единстве и, одновременно, функциональной автономии. Психическое интегрирует в себе сознание, функционирующее в созвучии с осязаемым (твердым) миром и, одновременно, бессознательное, которое отвечает основным законам устройства вселенной, в частности: симультанность, т. е. слияние во времени и пространстве (вне пола, пространства и времени); наличие произвольно сформированного порядка континуума проявления процессов предсознания, при хаотичности импульсов Ид); системность и структурно-матричное (голографическое) устройство, логическая упорядоченность психического и др.

Исходя из холистичности (цельности) сознательного и бессознательного (*единства законов, которым подчиняется духовный и материальный мир*), мы вынуждены в своем исследовательски-практическом поиске ориентироваться на линию сопричастности этих сфер, на горизонт – как разграничивающий, так и объединяющий сознание и бессознательное. Глубинно-познавательный процесс при этом приобретает волнообразность, обнаруживающую тенденции поведения субъекта. Интересно, что такого рода волнообразность в метафизике (физиологии) квалифицируют как *опорную и предметную* волну. Это сходно с психодинамической позицией в отношении психологической защиты – базисная («опорная») и периферийная («ситуативно-предметная»). Актуальный акт психического всегда имеет выражение в «точке пересечения» горизонтали (базисной защиты) и вертикали (ситуативной защиты), и в диалогическом развороте содержания этой «точки», что открывает перспективы предопределения тенденций поведения. В квантовой физике элементарная частица – это «точка и волна» (предопределяющая направление).

Исследовательская задача целостного познания психики состоит в *восстановлении нарушенных взаимосвязей между сферами сознания и бессознательного*, порождающих психологическое импотирование субъекта (потерю энергии) и в упреждении развития тенденции «к психологической смерти». Профессионал-психолог объективирует глубинные ракурсы психического, основываясь на перекодировании его содержания (смыслов) в опредмеченные формы, что символически выражают единство сфер сознания и бессознательного. Последующее диалогическое взаимодействие предполагает декодирование информации, учитывая тот факт, что *«психика знает все и не знает»* одновременно, что требует психоаналитического «отшторивания занавески». Диалогическое взаимодействие с респондентом способствует вскрытию *«неявно знанного субъектом»*, способствующего *реинтегрированию психики* (на исходном уровне) с перспективой интеграции на более *высоком уровне психического развития*. Доязыковые (опредмеченные) формы самопрезентации постигаются в объективировании смысловой нагрузки эмотивного их «оживления» в диалоге «психолог – анализанд». Такое диалогическое взаимодействие, по необходимости, *встраивается в естественный порядок имплицитной заданности психического в его системной организации*, что имеет свою последовательность и нагруженность аффектами – следами (фиксациями) раннего детства. Последнее выходит за пределы признаков герменевтики, поскольку познаваемые *смыслы не являются текстом*, они не даны, а заданы и открыты в процессуально-диалогической диагностике. Глубинному познанию свойственны признаки косвенности, контекстности и опосредованности. Диалогическое взаимодействие – это, прежде всего, *подготовка к интерпретации* (путем накопления поведенческого материала), к познанию, к обобщению и анализу. В каждом «па» присутствует, как диагностика, так и коррекция за счет частичных положительных дезинтеграций, порождающих вторичные интеграции психики на более высоком уровне развития. Материализация же респондентом собственного психического содержания сама по себе (без диалога) *нема* (неговорлива), т. к. представляет существенные характеристики в свернутой («упакованной»), имплицитной форме и, таким образом, латентно содержит смыслы (информационные эквиваленты), познание которых катализирует психокоррекционный эффект. Диалогическое взаимодействие предопределяет интерпретацию на разных уровнях, с учетом *единства диагностики и психокоррекции*. Принципиально важным является вопрос о положительности дезинтеграционных процессов путем ослабления (в диагностико-коррекционной динамике) иллюзорных представлений субъекта. Именно положительная дезинтеграция обеспечивает вторичную интеграцию на более высоком уровне психического развития субъекта. Положительность дезинтеграции отличается следующими характеристиками: порционность, многоуровневость, расширение самоосознания за счет снижения искажений социально-перцептивной информации, переход на более высокий уровень синтегированности структуры психики субъекта и др.

Важно не забывать, что развитие функциональных систем, будь то физиологический, химический или вселенский ракурс, предполагает их голографическое устройство, как и внутреннюю динамику, связанную с процессами «рассогласования» и «согласования», что созвучно с процессами дезинтеграции и интеграции, возведенных нами в ранг основных механизмов глубинной психокоррекции [14]. Диалог при этом опирается на точность диагностических посылок, которые следуют за внутренним порядком устройства психического, с учетом континуальности в ее системной организации, когда каждый отдельный элемент, поддающийся познанию, открывает перспективы познания следующих характеристик целого.

Говоря иначе, внутренний порядок устройства психического объективируется в континуальности его поведенческих «па», стимулируемых и проявляющихся в *притоках энергии, т. е. эмоцией респондента*. Последнее опирается на прогнозирование энергетической потенции бессознательного (следов вытеснений импульсов Ид) – «к реализации вовне» (*«эффект незавершенности»* импульсов эдипального порядка).

Согласно нашему предположению, стабилизация внутреннего противоречия связана с *нарушением информационных взаимосвязей между двумя сферами психики* (сознание и бессознательное), что деформирующе влияет на мышление, в частности, блокирует потенциал рефлексивного мышления. Такие нарушения когнитивных процессов находятся вне контроля сознания, замаскированные системой психологической защиты, искажающей социально-перцептивную информацию на входе, внутренней ее «переработке» и эксплицирования вовне.

Возникает вопрос: что пытается скрывать защита путем искажений? Ответ кроется в эдипальных зависимостях, которые маскируются процессами вытеснений, замещений, проекции, интроекции, идентификации и т. п. В этот период ребенок впервые встречается с законом «табу», который не допускает его игнорирования, что, по необходимости, создает эффект незавершенного действия, влияющего на формирование доминирующей мотивации. Мотивация, с ее эмоциональной окраской, является ведущим компонентом в энергетическом иницировании любого поведенческого акта. Вместе с тем, ее понимание является недостаточным для психокоррекции психики человека, отягощенного системой психологических защит – их необходимо «развенчать».

Таким образом, методика, в авторской ее презентации, доказывает целесообразность перекодирования (самопрезентации) внутреннего содержания психики в плоскость осязаемого мира, что предполагает последующую аналитическую проработку в диалогическом взаимодействии с респондентом с обобщающими интерпретационными заключениями. Как показывает многолетний опыт, психика способна к перекодированию в материализованные формы с сохранением информационных эквивалентов. Д. Юм (1711–1776) в «Трактате о человеческой природе» подчеркивает важность восприятия для психологического самоощущения: «... я никак не могу уловить свое я, как нечто существующее помимо восприятий» [8, с. 366]. Наши исследования указывают на *важность самопроизвольных, спонтанных взаимопереходов имплицитивных и эксплицитивных характеристик психического*. П. К. Анохин уточняет данный процесс: «Отражательный процесс разворачивается таким образом, что внешний объект через непрерывный ряд физических и физиологических процессов... формируется в соответствии с теорией передачи информации» [2, с. 111]. Теория П. К. Анохина открывает перспективы понимания объективирования психики, в частности, расшифровки процесса перехода «материальных физических процессов в субъективный образ, в сознание». Несмотря на многочисленность звеньев диалогического взаимодействия с респондентом, эмпирические факты подтверждают верность утверждения П. К. Анохина, что «между начальным и конечным звеном этой передачи должна быть (*«существует» – Т.С. Яценко*) точная и адекватная *информационная эквивалентность»* [2, с. 112]. Это созвучно психоаналитической позиции, сориентированной на поиск «первичной» причины, порождающей дисфункции психики. Последнее не позволяет ограничиться тренинговой работой, centered на эмоциональных переживаниях ее участников, без когнитивно-логических обобщений результатов, позволяющих предопределить тенденции поведения. Мы убеждены, что только рацию, которое расширяется и крепнет (в такого рода деятельности), способно катализировать реконструирование изначальной структуры психики респондента, что предопределяет переход на более высокий уровень развития.

Платон в свое время указывал: «... не во впечатлениях заключается знание, а в умозаключениях о них, ибо, видимо, именно здесь можно схватить сущность и истину, там же – нет». Когнитивный синтез поведенческого материала, полученного в процессе диалогического взаимодействия, открывает резервы рационального познания психического в единстве двух сфер (сознание – бессознательное). Последнее необходимо также для объективности и «убедительности» результатов самопознания для самого респондента. Введение категории «информационных эквивалентов» в глубинное познание смыслов, латентно имплицитивных из сознания, влечет за собой не только методологические, но и инструментально-практические новшества, требующие уточнения специфики перекодирования психического в процессе самопрезентации, будь то опредмеченные формы (лепка, рисунок) или вербальные (к примеру, сказка о своей жизни).

Итеративность (повторяемость) определенных смыслов бессознательного приобретает, в случае их познания респондентом, убедительность (аргументационный вес) за счет перевода «сложного и непонятого» психического в сферу *очевидного*, которое выстраивается на метафорических сопоставлениях, сравнениях, обобщениях, систематизации, классификации опредмеченных презентантов. Вместе с тем, опредмечивание психологического содержания приобретает познавательный смысл лишь в случае *превращения материализованного предмета в объект самопрезентации своего опыта*, что его (предмет) осубъективирует, а затем требует эмоционального «оживления» в процессе диалогического взаимодействия с респондентом. Успешность последнего зависит от профессиональной способности психолога встраиваться в естественный порядок, имплицитивно содержащийся в «презентанте». При этом важно учитывать непрямолинейность перекодирования и его зависимость от опыта (форм) и предлагаемого материала (к примеру, лепка из теста или моделирование из камней). Различные формы перекодирования скрытых смыслов психики способствуют перепроверке на факт объективности психического, которое целостно презентуется в процессе непроизвольного творчества. Это созвучно с утверждением И. Р. Пригожина: «... мы призваны вести диалог с природой, тем самым человеческая креативность встраивается в креативность природы» (цит. по: [7, с. 686]). Наша практика диалогического взаимодействия с респондентом выполняет роль процессуальной диагностики, сориентированной на актуализацию спонтанной активности, катализируемой внутренним эмотивным компонентом, т.е. доминирующей мотивацией. При этом методологически присутствует приоритетность высказываний респондента, что предопределяет необходимость психолога *следовать за феноменом психического в целях познания закономерной его упорядоченности* и выявления ассоциативных цепочек в поведенческих актах (поведении).

Диалогическое взаимодействие психолога с респондентом через интерпретацию накопленного поведенческого материала открывает перспективы проникновения в смысловую сферу бессознательного, чему способствует *использование метафоричных средств, приближенных к образности языка бессознательного в его нуминозности, т.е. разворачивании (распаковывании) имплицитно заложенных смыслов*, не зависящих от волевого участия субъекта в диалоге.

Доминирующая мотивация заявляет о себе косвенно и замаскированно, через спонтанную активность субъекта, что облегчает процесс перекодирования неосознаваемых смыслов в формы, поддающихся сознательному восприятию и интеллектуальному осмыслению (обобщению).

Сказанное выше позволяет найти пути восстановления взаимосвязей между сферами сознания и бессознательного (нарушенные психологическими защитами), опираясь на их функциональное единство (при наличии автономии). *Корень решения данной проблемы находится в изменении потребностной сферы субъекта, в нивелировании условности ценностей, на которые опирается субъект для утверждения собственного совершенства.*

Затрагивая проблему возможности познания идеальных (духовных) реалий психического в материализованных формах, встает вопрос о надежности и объективности такого познания. Мы понимаем, что речь идет о различных функциональных системах: «духовное – материальное». В частности, о переходе психических, хотя и неосознаваемых реалий, свернутых в пространственно-временных параметрах (симультанных, недифференцированных) в дискретно-предметные формы, путем перекодирования, которое имплицитные смыслы переводит в плоскость их существования во времени и пространстве. Эмпирический материал доказывает, что такого рода перекодирование возможно благодаря его нелинейности, имплицитно содержащей внутренний порядок, которому подчинен феномен психического в инвариантности (сохранности) информационных эквивалентов.

Если *в бессознательной сфере порядок имманентно характерен самой его сущности*, то в опредмеченных самопрезентантах психики он «упакован», конденсирован в образе и существует уже в свернутом виде, что предполагает процесс экспликативного его разворачивания в диалогическом взаимодействии с респондентом. Диалог, в таком случае, как уже указывалось, обеспечивает приток эмотивной энергии, что *не только вербализует («оживляет») опредмеченную самопрезентацию, но и приобретает равноправие в одном ряду с результатами визуализации*, что важно учитывать при установлении ассоциативной цепочки в процессе обобщенной интерпретации. Такого рода «оживление» не является прямой копией внутреннего мира, который прошел не только «просев», но и конденсат приоритетности латентных значимостей, что объективировано в *информационном эквиваленте*. Диалог при этом является «моментом актуализации подлинной природы человека, непосредственно связанной с преодолением различных форм сопротивлений» [4]. Презентация смыслов не подлежит контролю сознания, как и произволу воли. Каждый «элемент» материализованного презентанта выражает характеристики

голографической целостности психического, но локализовано, путем информационных эквивалентов, которые объективируются, условно говоря, «за один раз один элемент».

Таким образом, материализованная самопрезентация в ее спонтанной произвольности и непредсказуемости способствует преодолению барьеров, создаваемых отличиями двух сфер (сознание – бессознательное), что открывает перспективы познания бессознательного с участием сознания – «по законам осязаемого мира». С уверенностью можно сказать, что интегративный продукт, которым является материализация психического, объективирует неразделённость систем «сознательное» – «бессознательное» (при наличии функциональной их автономии). «Неразделённость» (сознательного и бессознательного) при объективировании вовне в образно-символических формах подвластна только архетипу как инстинкту, располагающему допренатальной информацией и способностью интеграции с механизмами символизации (намек, сгущение, смещение и др.), как и с системой психологической защиты. Все это является косвенным свидетельством того, что внешний мир, как и внутренний, входит в психику в виде тончайших информационных процессов через разнообразные параметры своего воздействия на субъект. Эмпирический опыт показывает, что предметная самопрезентация Я доступна всем, без исключения, участникам АСПО, независимо от возраста и образования. Другими словами, задача «опредмечивания», т. е. предметной метафоризации определенных ракурсов психики доступна каждому человеку. Избирательность же форм спонтанно диктуется опытом и внутренним императивом активности субъекта. При этом нет разительных отличий: человек выбирает готовый «презентант» (игрушку, неавторский (чужой) рисунок) или создает его сам (лепит, рисует, моделирует из камней). Более того, респондент может произвольно сочетать эти средства, к примеру, камни, ракушки и лепку (см. фото 1). Само по себе предложение психолога, побуждающее к самопрезентации, содержит элемент неопределенности, к примеру: «Смоделируй (выложи) из камней актуальную для тебя ситуацию»; «Презентуй переживаемое актуальное чувство»; или же: «Слепи из теста (на солевой основе) собственный метафоричный презентант»; «Слепи (выложи из камней), что «желает» твоя рука» и т. п. Как показывает практика, первоначальное задание и его результат приобретают аналитическую целесообразность только при последующем диалогическом взаимодействии с респондентом, что в данной статье иллюстрирует стенограмма (см. далее).

Также заметно, что побуждение к «самопрезентации» является более слабым стимулом по сравнению с внутренним императивом спонтанной активности (инициативы), предопределяющей в конечном итоге результаты материализации. Таким образом, происходит трансформация *симультанного* содержания идеальной (духовной) функциональной системы психического в материализованную реальность, подчиняющуюся диаметрально противоположным законам, связанным с *дискретностью* предметного («твердого») мира. Подытоживая, можно сказать, что психическое, в единстве сознательного и бессознательного, доступно познанию в соответствии с принципом дополненности как на уровне метафоричной самопрезентации, так и на уровне диалогичного разворота (распаковывания «дробления») имплицитно присутствующей в презентанте смысловой основы. Описанные выше реалии глубинного познания вынуждают еще раз апеллировать к П. К. Анохину в его учении о функциональных системах, которые он определяет как «динамические саморегулирующиеся организации» [2], направленные на достижение различных приспособительных результатов, полезных для организма. П. К. Анохин, как и К. Прибрам, вводит категорию кодирования информации, что относится к *самопроизвольно сложившимся системам, функционирующим в соответствии с законами живой природы* с ее целесообразностью. Все это соответствует специфике функционирования бессознательной сферы. Если *сознательная материализация собственного Я субъектом прямолинейно может «прочитываться» в предметно-функциональном ключе, то процесс нелинейного перекодирования психики в ее целостности находится вне контроля сознания (на латентном, «подводном уровне»), что способствует презентации подлинного единства психического в противоречивой его сущности*. Как известно, существуют два класса функций передачи информации через кодовую трансформацию. Первый обеспечивает соответствие между кодами (что позволяет прямолинейно декодировать закодированные формы, и наоборот). Благодаря однозначному соответствию между шифрами кода устанавливается нечто вроде обратимости, «*вторичный функциональный изоморфизм*» [6, с. 85]. Второй вариант перекодирования – целиком неизоморфный. Раскрытие информационных эквивалентов (смыслов) требует не только дополнительных, но и контекстных средств. В нервной системе, как это показано К. Прибрамом, имеют место необратимые преобразования, при участии процесса абстрагирования. Ясно, что мы, познавая психическое в его целостности, имеем дело со вторым случаем.

Многолетняя практика убеждает, что **архетип** универсализирует, облегчает и даже «психотерапевтирует» субъекта в процессе визуализации; он, в значительной степени, является «хозяином» языка перекодирования. Архетип не только обладает надситуативностью (трансцендентностью), но и интеграционным потенциалом объединения универсально-филогенетического и генотипно-индивидуализированного опыта индивида, в чем ему способствует сродненность с системой психологической защиты. Интегрируясь с психологической защитой, архетип использует **опредмеченность сознания в процессе материализации неосознаваемого в психике субъекта**. Именно поэтому процесс материализации, по нашей методике, должен обязательно затрагивать психическое в его целостности (с участием сознания). Такого рода произвольное кодирование способно «ухватить» параметры симультанной сущности психического как функциональной системы и, в то же время, воспользоваться его опредмеченностью (включая мотивы и потребности), на что указывали Л. С. Выготский, А. Н. Леонтьев, С. Л. Рубинштейн и др. *Эффективность кодирования связана с некоторым стабильным уровнем системы (статика и динамика)* [5]. В психике это задается как архетипом, в единстве с психологической защитой, влияющей на индивидуализированность бессознательного, при инвариантности трансцендентных характеристик базальных форм защиты. Это проявляется в итеративности поведения в наличии ассоциативных связей, в поведенческом материале, открывающих перспективы познания логической упорядоченности психического (на уровнях сознания и бессознательного). Отсюда вывод – спонтанная активность субъекта является необходимой предпосылкой неявного, непрямолинейного перекодирования неосознаваемых смыслов системно-функционального устройства психического в визуализированных формах твердого мира, что открывает перспективы для его изучения с участием «сознания» в дискретном мире.

Перейдем к рассмотрению эмпирического материала.

Психолог предлагает респонденту К. (студент I курса психологического факультета РВУЗ «Крымский гуманитарный университет», г. Ялта, 2012 г.) воспользоваться тестом (на солевой основе) для лепки собственного самопрезентанта «в настоящем», «прошлом» и «будущем» (предлагаются также средства для раскрашивания). Дополнительно в распоряжении респондента находились цветные камни.

К. спонтанно выполнил задание и расположил композицию на отдельном листе бумаги. Результаты материализованной самопрезентации протагониста К. отражает фото 1 в таких фрагментах: а – прошлое; б – настоящее; в – будущее.

Стенограмма психоаналитического взаимодействия психолога с протагонистом К.

Психолог (далее по тексту – П.): Какая из созданных тобой композиций наиболее привлекает твое внимание и эмотивно затрагивает?

К.: Будущее (справа) – невзрачно, немного блекло, но оно влечет меня больше всего.

П.: Почему будущее кажется тебе невзрачным? Привлекают ведь контрастные его тона.

К.: Не знаю, я ведь *черную* часть пытался делать *не черной*, стусевать то, что разделяет фигуру (б).

П.: О чем ты мечтаешь в будущем?

К.: Наверное, о постоянстве и самоутверждении.

П.: О чем свидетельствует стусевывание контрастности частей Инь-ян между белым и черным в «будущем» (П. *сравнивает композиции (б) и (в)*)? Может, ты бы хотел быть более гармоничным, целостным по сравнению с фото 1 (б)?

К.: Мне хотелось бы разложить все «по полочкам»: знать, чего я хочу, что у меня есть сейчас и чего я могу достичь, я все это пока смутно ощущаю.

П.: В изображении настоящего – части фигуры Инь-ян автономны, сложены дискретно – внутри пространство, т. е. *пустота* (фото 1, б). Как это сказывается на твоих чувствах?

К.: Я ощущаю определенные противоречия на эмотивном уровне, которые и предопределяют мой «0» (ноль) – это и есть ощущение пустоты.

П.: Значит, пустота между частями Инь-ян указывает на противоречивость твоих чувств?

Фото 1. Модель К. «Я в настоящем (а), прошлом (б), будущем (в)»

К.: Две их стороны так выражены, что приводят мою активность к «0».

П.: Как ты относишься к своей противоречивости чувств? Что бы ты ей сказал? Может, «исчезни», или «растворись», или «откуда ты появилась?», или что-то другое?

К.: Я хочу, чтобы она исчезла, это мной ощущается и очень мешает... «гвоздь» в душе.

П.: Когда ты начал ее ощущать?

К.: Еще в школе, в подростковом возрасте.

П.: Противоречивость была обусловлена родителями или возникла вне дома в процессе общения с другими людьми?

К.: Возникновение противоречивости связано с влиянием школьных факторов, и родители тоже имели на это определенное влияние.

П.: То есть родители начали тебя активно формировать?

К.: Да, хотя я противился.

П.: Они опасались чего-то и предостерегали тебя таким способом?

К.: Нет.

П.: Тогда почему они так активно за тебя «взялись», если все было хорошо?

К.: Возможно, противоречие в том, что я не давал им «взяться за меня». То, что я считал нужным, было более значимым для меня, чем то, что мне навязывали.

П.: Иными словами, была конкуренция между «родителем» в тебе самом и родителями рядом с тобой?

К.: Да, это верно.

П.: Кто побеждал?

К.: Было по-разному: то родители побеждали, то я. Когда я стал подрастать, мы находили компромисс, и отношения становилось лучше, чем прежде.

П.: Как ты думаешь, твое противоречие с родителями могло как-то повлиять на формирование пустоты в «Я-настоящем»?

К.: Да, и сейчас влияет, это основная помеха, которую я ощущаю внутри!

П.: Значит, когда родители побеждали, то ты ощущал пустоту, ведь тебе приходилось чем-то поступиться (указывает на «пространство» между частями средней фигуры, фото 1(б))?

К.: Нет. Когда я понимал, что нужно уступить, то принимал ситуацию (победу родителей) и ощущал гармонию (я был вместе с ними).

П.: Значит, тебе хотелось бы им уступить, что же мешало?

К.: Если бы я так делал всегда, я бы потерял себя, свои желания, наверное, мое Я и была бы вообще *пустота*.

П.: В каких же случаях возникала пустота? Наверное, не всегда ты принимал позицию родителей и тебе приходилось подчиняться им, ощущая пустоту? Или ты старался не подчиняться?

К.: Я старался не подчиняться, но если понимал, что так лучше было для меня – я соглашался.

П.: «Лучше» в том смысле, чтобы было «тихо», без эксцессов?

К.: Да, но потом еще школа добавляла, т. е. явно сделала вклад в эту «пустоту».

П.: В школе тебе приходилось уступать в чем-то одноклассникам или учителям?

К.: Во взаимодействии и с одноклассниками, и с учителями это было.

П.: Чего они хотели? Может, чтобы ты был лучше?

К.: Не всегда.

П.: Некоторые учителя тебя не любили, противостояли тебе?

К.: Они не давали мне свободы развития, ущемляли, неадекватно оценивали, занижали, придавливали Я и мои ощущения.

П.: Их оценка была, скорее всего, заниженной, а не завышенной?

К.: Да.

П.: И тебе приходилось отстаивать свое мнение, чтобы сохранять оптимальность самоощущения? Или как ты себя «самотерапевтировал» в подобных случаях? Может, нарастало зло по отношению к обидчикам?

К.: Да, зло нарастало, но не развивалось. Я его *подавлял и старался понять*, почему так происходит.

П.: Ты дистанцировался от них?

К.: Да. Я самовыражался в других видах деятельности.

П.: То есть находил компенсаторные способы восстановления самоощущения. Что относилось к компенсаторным видам деятельности?

К.: Преимущественно занятия спортом.

П.: Перейдем к изображению прошлого (фото 1, а). Расскажи о том, что было, какое содержание каждого из представленных камней в композиции? Каждый камень желательно определить (квалифицировать), что он означает, какую семантическую несет нагрузку.

К.: Негативный опыт в воспитании, сомнения в себе в школьный период, внутренние противоречия, обиды (*см. темные камни композиции (а) сверху*, фото 1). Светлые камни – это компенсация жизненных невзгод: спорт, компьютер, учеба, общение с друзьями (*см. светлые камни композиции (а) снизу*, фото 1).

П.: Камень в середине композиции – это кто-то из твоих родных или ты сам?

К.: Это я.

П.: Ты, наверное, достаточно автономен от родителей?

К.: Да. Папа умер очень рано, когда мне было девять лет.

П.: И ты воспитывался женщинами?

К.: Да, двумя (еще есть бабушка).

П.: Камень, символизирующий тебя, что отражает?

К.: Это многогранник, наверное, он указывает на то, что было во мне тогда, в детстве. Это мой потенциал, который я ощущаю, но пока это нереализованная часть.

П.: Почему ты не поставил его в настоящее? Возможно, он бы закрыл пустоту между частями фигуры? Ты все еще надеешься на его реализацию?

К.: Может быть.

П.: Можно ли поставить многогранник на фигуру, символизирующую настоящее (фото 1, б)? К какой ее части (белой или черной) он больше относится?

К.: Он в равной степени присутствует в этих частях (фото 1, а), что и обуславливает надежду на целостность в будущем (фото 1, в). (*К. переносит камень и закрывает им пустоту, фото 2*).

Фото 2. Настоящее с «потенциалом» К. над «пустотой»

П.: Как изменились твои чувства, глядя на фото 2?

К.: Мне стало спокойнее, это «желанная» для меня картинка. Она помогла осознать, что пустота «пожирает» мой потенциал. Это заставляет задуматься, с этим надо что-то делать.

П.: Многогранник (что закрыл пустоту) символизирует что-то хорошее в тебе, твой врожденный потенциал дарования?

К.: Да.

П.: Тогда почему ты ставишь его в единстве и с темной и светлой частью фигуры Инь-ян (фото 2), почему не положил на светлую?

К.: Не смог, светлое не может быть без темного.

П.: Значит, ты сам себя за что-то осуждал или осуждаешь и сейчас?

К.: Да, это так.

П.: Ты можешь производить впечатление умного, рефлексивного, тонкого юноши, за что же можно тебе себя осуждать?

К.: За нейтральные поступки, которые должны бы быть другими. Я анализировал ситуацию после совершенных мной поступков, и у меня появлялись угрызения совести, что моя пассивность «поощряла» зло, – это относится к темному. Это зло и мне вредило, приносило свою лепту в формирование пустоты.

П.: Ты не проговаривал это матери?

К.: Нет, я все держал и держу в себе.

П.: Поскольку ты внутренне сам переживал угрызения совести, то они попадают в категорию темных, как переосмысление и укор себе. Но почему-то темные характеристики представлены в равной степени со светлыми. Что относится к категории светлого?

К.: Мои достижения, которых я смог уже добиться.

П.: Достижения, которым бы радовался не только ты, но и твои близкие?

К.: Да.

П.: Значит, в категорию светлого попадают близкие тебе люди, не только твои успехи?

К.: Да, конечно.

П.: Можно ли сказать, что к темной части фигуры тоже относятся близкие тебе люди, но с их (не твоим) отрицательным знаком?

К.: Да.

П.: Тогда ты как будто срачиваешься с близкими людьми, при всей твоей автономии, в частности, с мамой. Можно ли сказать, что в будущем (фото 1, в) чего-то явно не будет из прошлого и настоящего (фото 1, а, б)?

К.: Я со многим хотел бы проститься!

П.: Расскажи, что бы ты хотел оставить (а не проститься) в прошлом или настоящем.

К.: Возможно, не будет пустоты в будущем, контраст (черное – белое) ступается, между частями Инь-ян появится гармония (фото 2, в)?

П.: Ты говорил об угрызениях совести. Тебе хотелось бы упреждать подобные поступки, чтобы они остались в прошлом?

К.: Скорее всего, да, чтобы такие поступки остались в прошлом.

П. (*К группе*): Вы видите, что я помогаю протагонисту уточнить смысл своего материала, но последнее слово остается за К. Психолог катализирует гипотетическими прогнозами. (*К протагонисту К.*): Что бы ты еще сказал?

К.: В белую часть фигуры из будущего (фото 1, в) войдут все мои успехи и достижения (фото 1, а), которые были и еще будут, а все остальное, «темное», станет светлее, что я и отразил путем блеклости «черной части» композиции будущего (фото 1, в).

П.: Поскольку цвета в изображении будущего теплее и светлее, то можно сказать, что в нем успехи будут преобладать над темными сторонами (т. е. неудачами), которые эмоционально могли тебя отягощать в прошлом и настоящем?

К.: Да, это так. Спасибо, мне даже стало спокойнее, это мое желанное чувство. Я понял роль моего потенциала, который в настоящем пока – «пустота». Пришел к выводу, что слишком большую цену плачу за «угрызения совести» – надо в них разобраться, зачем они мне? Кстати, я об этом никогда не задумывался, плыл по течению.

П.: За угрызениями совести стоит чувство вины и, очевидно, перед матерью. Что бы ты сказал прошлому, настоящему и будущему?

Фрагмент психодрамы

К. (*К прошлому*): Спасибо, что ты у меня было, дало мне определенный опыт! (*К настоящему*): Спасибо, что ты есть! (*К будущему*): Надеюсь, что ты у меня будешь!

П.: Если ты говоришь «спасибо», то за что? Может, за то, что ты жив? У тебя были в жизни рискованные ситуации?

К.: Были, но не настолько рискованные.

П.: Рискованной была болезнь или ситуация угрозы жизни?

К.: Были легкие ситуации, связанные с определенной угрозой, но они были незначительными.

П.: И, тем не менее, оставили след?

К.: Я получил определенный опыт, которым воспользуюсь в дальнейшем.

П.: Опыт, который ты будешь упреждать, чтобы обходить (не повторить) в будущем?

К.: Этот опыт позволит мне прогнозировать, что подобное может случиться, и тогда и буду упреждать его.

П.: Значит, в будущем представлено то, что ты намерен обходить, упреждать, потому что это нерационально?

К.: Это были случайные, спонтанные ситуации, которые никто не мог предвидеть.

П.: Мог ли ты что-то сделать, чтобы не произошла «беда»?

К.: Да, мог, но моя нерешительность... задержки активности...

П.: Значит, ты говоришь о случайности, в которой все же есть твое участие?

К.: Да, теперь я это понимаю, особенно в контексте отсутствия внутренней гармонии, весь вопрос в ней – поэтому и такая модель будущего (фото 1, в).

П.: Может, на эту «пустоту» повлияло отсутствие отца?

К.: Возможно, ощущение, что с уходом отца я потерял ... часть себя.

П.: Чувство, связанное с отсутствием отца, попадает в светлую или в темную часть фигуры – лепки Инь-ян?

К.: Наверное, в светлую.

П.: Ты старался сам замещать отца в семье, ты его «оживлял» своим «светлым» поведением и поэтому относишь его к светлой части?

К.: Да, невольно это делал.

П.: У тебя был сформирован образ отца?

К.: Я представлял идеал отца на основе того, что успел о нем запомнить – это уже интегрированная память, это мое представление в слиянии с его образом.

П.: Значит, это хороший идеал, ведь он повлиял на формирование светлой части в тебе.

К.: Да, это точно.

П.: Тогда *ты этим компенсировал наличие пустоты между частями Инь-ян?*

К.: Да, но не до конца, я думаю, это не фатально.

П.: Твоя мама воспринимала «белую часть» в тебе положительно или вносила коррективы в соответствии со своим представлением об образе взрослого К.?

К.: Скорее всего, добавляла, вносила коррективы в мои намерения.

П.: Это не всегда совпадало с твоим представлением?

К.: Да, хотя и хотелось бы отвечать ее ожиданиям...

П.: Если не совпадало, то по каким параметрам?

К.: По возрасту. Я был для нее *все время маленьким*. Именно в этом порождалось *отчуждение с мамой*, что тоже *попадает в эту «пустоту»*.

П.: Из того, о чем мы говорили, что попадает в идеал? Что бы ты хотел перенести из прошлого и в настоящее, и в будущее?

К.: Я хотел бы перенести все хорошее, что есть во мне, и некоторые части плохого для самосохранности и *приобретения целостности*. В частности, умение постоять за себя, отстоять свою позицию, намерение, желание, цели.

П.: Остается пожелать тебе успехов. С тобой приятно было работать в диалоге. Думаю, что твой идеал не только по твоим ощущениям, но и по реальным успехам станет действительностью. Что бы ты сказал *пустоте*? Она наполнена каким-то содержанием для тебя?

К.: *Да, наполнена неуверенностью в себе. Она порождает мои задержки в активности, я часто упускаю момент в ситуации, когда необходимо принять решение. В пустоту попадает противоречие – желание иметь успех и быть «правильным», положительным и т. п., и тогда долго просчитываешь, чтобы*

соответствовать критериям оптимальности. Чем дольше «задерживаешься», тем сложнее его просчитать (момент упускаю), тогда и образуется пустота. Я очень благодарен сеансу работы, который позволил это осознать, никогда мой взгляд не был направлен в сторону «пустоты». Я вообще обнаружил ее в процессе лепки, и теперь мне значительно легче, это меня меньше страшит, хочется действовать...

П.: У тебя в процессе работы возросло доверие к себе. Возможно, неуверенность – это эффект влияния родительской опеки – двух женщин (бабушки и мамы). Это твой материал, важно определить зоны риска, чтобы их снивелировать, потому что ты свой потенциал загоняешь внутрь – он может быть не реализован – на это указывает разобщенность элементов Инь-ян (пустота) в реальном Я. Радует то, что ты по ходу работы научился рефлексировать, адекватно высказываться – это тебе поможет развить ощущение себя и способности преодолеть барьеры, мешающие самопознанию, поэтому есть основания верить в твой успех!

К.: Спасибо вам за работу, у меня не только посветлели чувства, но я ощущаю энергию, прилив сил. Спасибо еще раз!

Подводя итог, обратим внимание на роль спонтанной «самоматериализации» внутреннего мира К. (на основании минимизированного побуждения психологом к такого рода активности). К. никогда не имел подобного рода практики. Очевидной является приоритетная роль архетипа как инстинкта, открывающего перспективы визуализации психического содержания, в процессе которой использованы универсальные (архетипические) символы Инь-ян, круг, цветность (светлое – темное), пустота, разобщенность (дистанцированность), слитность или отстраненность фигур и др. Эмпирический материал свидетельствует также о том, что глубинное познание психики не может быть ограничено лишь экспликативным уровнем ее объективирования: сущность состоит в раскрытии имплицитности смысловой нагрузки презентанта.

Психолог в диалоге катализирует такого рода познание, которое предполагает «оживление» материализованных экспликаторов, через эмотивность притоков энергии, а также развитие саморефлексии респондента. Континуум порядка произвольной активности К. вывел нас на изначальные («детские») основы его личностной проблемы, связанной с потерей отца и сложностями взаимоотношений с матерью. Благодаря «суммированию» (набору) материала диалогического взаимодействия П. с К. произошло приближение к возможности объективирования логической упорядоченности психики последнего. Отметим, что в этом процессе особое место занимали обнаруженные способности К. к образной самопрезентации, как и вербализованной самоассимиляции вскрываемых интерпретацией смыслов. Познание бессознательных смыслов предполагает следование за цепочкой (логикой) их *самообнаружения* в спонтанной активности К., путем углубления его способностей самоанализа и расширения самосознания.

Таким образом, психодинамический подход позволяет познавать психическое в его целостности, актуализируя *возможности объективации взаимосвязей между сознанием и бессознательным*, что исключает алгоритмизацию глубинного познания извне. Согласно философскому энциклопедическому словарю, «предметное бытие ... имманентно присуще сознанию; оно обретает свой объективный смысл благодаря отнесенности к сознанию. Предметное бытие и сознание коррелятивны (соотносительны) друг другу» [7, с. 718]. Мы не только постулируем представленное выше утверждение, но и готовы уточнить, что процесс опредмеченной самопрезентации (включая диалогическое взаимодействие) позволяет наблюдать приближение феноменологического ракурса познания к ноуменологическому, презентующему имманентно присущие психике интеллектуальные обобщения, способствующие определению «логики сознания» и «логики бессознательного» («иной логики»), что соответствует смыслу категории *ноззис*. Ноззис предопределяет постижение смыслов целостной психики, соотносимое с «интеллектуальным созерцанием» ее реалий, недоступных прямолинейному наблюдению. Ноззис понимается у Платона как «мыслящее усмотрение сущности, идеи, основанное на созерцательной природе разума» (цит. по: [7, с. 442]).

Есть основания утверждать, что представленные К. материализованные самопрезентанты объективно наблюдаемы и носят нозмный характер в связи со своей многозначностью, т. е. многообразием значений вещей в их единстве. Для постижения сущности психического необходимо «наработать» *многообразие ноуменов, которые и создают предпосылки для умопостижения созерцаемого в презентантах*. Последнее объясняет необходимость введения трехформатного опредмечивания психики («прошое», «настоящее», «будущее»), как и процессуальности (продолжительности) диалога. Учитывая холистическое единство законов материального и идеального мира, мы имели возможность проведения

целостного анализа полученного поведенческого материала независимо от его формы объективирования (вербальная или невербальная) – это один ряд эмпирически поддающейся анализу.

ВЫВОДЫ

Данная статья свидетельствует о предметной сориентированности сознания, что способствует раскрытию имплицитно скрытых в презентантах смыслов, которые в данном случае визуализированы наличием пустоты между Инь-ян. Метафоризация глубинного познания реалий бессознательного, при его недоступности прямолинейному созерцанию, создает защищенность для респондента, а травмирующие моменты *презентованы пустотой, которая, как оказалось, наполнена личностным смыслом, связанным с влиянием матери, что несет эдипальную нагрузку*. Если при этом учесть, что К. соотносит себя (как и отца) со светлой частью Инь-ян, а маму – с темной, то явно в такого рода дистанцировании присутствует эдипальная его зависимость от матери, которая предопределяет чувство вины, деструктирующее психику. Семантическая часть такого рода деструктирования представлена в процессе раскрытия в диалоге с К. эмотивных нагрузок, которые связаны с *пустотой (это неуверенность, тревога, противоречивость чувств, задержки активности, несоответствие желаний и устремлений, стремление к ступеиванию «черноты» элемента Инь в идеале и др.)*. Последнее может означать осветление образа матери (который связывался К. с темной частью), что соответствует эдипальной зависимости, как и невозможности реализовать либидо («свет») к ней. Таким образом, психика обладает способностью перекодирования подлинных, скрытых от сознания смыслов, воплощенных в опредмеченные формы, содержащие информационные эквиваленты, касающиеся как структурных ее аспектов, так и запретных эдипальных импульсов, создающих программу эдипальной зависимости субъекта.

Мы наблюдаем дезинтеграцию (расщепленность) структуры Я (модель (б) через пустоту, разобщенность составляющих знак гармонии Инь-ян, что указывает на импотирование психики. Последнее формировалось под влиянием ситуаций ущемления и игнорирования интересов К. родителем (мамой), отношения к нему, «как к маленькому»; «омертвление» потребностей К., что усилил уход из жизни отца. Последнее порождало чувство обездоленности, неполноценности из-за отсутствия поддержки; блокировки чувства вины, порожденного эдипальной зависимостью от матери и его же «изживания» через тенденцию к самонаказанию, что и обусловило низкую прогностичную способность психики, слабую активность К., направленную не на успех, а на избегание неудачи, что блокировало реализацию личностного потенциала (фото 1 (а) – центральная часть).

Эмпирический материал убеждает в состоятельности диалогического взаимодействия, приобщающего К. к процессу глубинного познания, способного расширить его самосознание и развить рефлексивные способности самоанализа. Такого рода психоаналитическая работа дает в руки респондента «ключик» к ретроспективному самоосмыслению и упреждению дисфункциональных факторов в будущем, а значит, и к приближению к желанной гармонии, символизирующей Инь-ян будущего (фото 1, в). Равновесие чувств, уместная (адекватная) активность, расширение самосознания – вот перспективы самостановления К.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Андрущенко В. П. Философско-психологические проблемы методологии познания психики / В. П. Андрущенко, Т. С. Яценко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологія : 3б. наукових праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – № 36 (60). – С. 7–20.
2. Анохин П. К. Системная организация физиологических функций / П. К. Анохин. – М. : Медицина, 1969.
3. Выготский Л. С. Сознание как проблема психологии поведения / Л. С. Выготский // Психология и марксизм / [под ред. К. Н. Корнилова]. – Л., 1925.
4. Зубалій Н. П. Діалогічне спілкування як психологічна умова формування позитивного ставлення практичних психологів до навчання / Н. П. Зубалій // Актуальні проблеми практичної психології. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – 361 с.
5. Концептуальні засади і методика глибинної психокорекції : Підготовка психолога-практика : навчальний посібник / Т. С. Яценко, Б. Б. Іваненко, С. М. Аврамченко, І. В. Євтушенко, І. М. Сергієнко, І. В. Калашник, Т. В. Богдан. – К. : Вища школа, 2008. – 342 с.
6. Прибрам К. Языки мозга / К. Прибрам // [под ред. А. Р. Лурия]. – М. : Прогресс, 1975. – 464 с.
7. Философия : энциклопедический словарь / [под ред. А. А. Ивина]. – М. : Гардарики, 2006. – 1072 с.

8. Юм Д. Трактат о человеческой природе. Сочинения в 2-х томах. Т. 1 / Д. Юм. – М. : Мысль, 1965. – 847 с.
9. Яценко Т. С. Основи глибинної психокорекції: феноменологія, теорія і практика : навчальний посібник / Т. С. Яценко. – К. : Вища школа, 2006. – 382 с.
10. Яценко Т. С. Теорія і практика групової психокорекції: активне соціально-психологічне навчання: навчальний посібник / Т. С. Яценко. – К. : Вища школа, 2006. – 382 с.

РАЗВИТИЕ САМОРЕФЛЕКСИИ БУДУЩИХ ПРАКТИЧЕСКИХ ПСИХОЛОГОВ В ПРОЦЕССЕ ГЛУБИННОГО ПОЗНАНИЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ МАСКИ

Усатенко Оксана Николаевна

Республиканское высшее учебное заведение «Крымский гуманитарный университет» (г. Ялта), кандидат психологических наук, доцент кафедры психологии, старший научный сотрудник Научно-исследовательского центра глубинной психологии Национальной Академии педагогических наук Украины при РВУЗ «Крымский гуманитарный университет» (г. Ялта) (Украина)

E-mail: usatekoxana@mail.ru

РЕЗЮМЕ

Раскрыта семантика маски в глубинной психокоррекции, выявлен ее архетипический характер, что подтверждается исторически-культурологическим и биологическим анализом.

Ключевые слова: рефлексия, маска, архетип, психологическая защита, эдипальная зависимость, глубинная психокоррекция.

РЕЗЮМЕ

Розкрита семантика маски в глибинній психокорекції, виявлено її архетипний характер, що підтверджується історично-культурологічним і біологічним аналізом.

Ключові слова: рефлексія, маска, архетип, психологічний захист, едипальна залежність, глибинна психокорекція.

ABSTRACT

The article considers the semantics of the mask in the deep correction, revealed its archetypal character that is confirmed by the historical-cultural and biological analysis.

Keywords: reflection, mask, archetype, psychological defense, oedipal relationship, deep psychological correction.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ

Развитие саморефлексии является одним из показателей профессионального мастерства, что обеспечивается в процессе глубинной психокоррекции по методу активного социально-психологического познания (АСПП), развиваемого в Украине академиком НАПН Украины Т.С. Яценко. Недостаточное развитие саморефлексии, закрытость для нового опыта, как и наличие искажений и отступления от реальности, являются проявлениями личностной проблемы.

Личностная проблема в глубинной психокоррекции понимается, как внутреннее стабилизированное противоречие, разрешить которое субъект не способен вследствие ее неосознаваемости [11]. Осознание личностной проблемы субъектом осложнено действием психологических защит, обеспечивающих ее субъективную интегрированность на фоне объективной дезинтеграции психики. К эмотивным проявлениям личностной проблемы относятся страхи, агрессия, тревожность и т. п. Личностная проблема сопровождается недостаточной рефлексией собственного вклада в ситуацию неудачи, в результате центрации на себе, недоверия к другим людям, нехваткой эмпатии, разочарованностью т.п. Таким образом, личностная проблема осложняет восприятие другого человека, создавая барьеры в общении, снять которые можно личностной откорректированностью.

ИЗЛОЖЕНИЕ ОСНОВНОГО МАТЕРИАЛА ИССЛЕДОВАНИЯ

В данной работе предпринята попытка исследования приема маски в глубинной психокоррекции с целью расширения саморефлексии будущих практических психологов.

Маска является культурным феноменом, дошедшим до нас с архаических времен. В энциклопедии социологии маска (личина) рассматривается как «прикрытие для лица (или его части) с целью его предохранения или сокрытия (введение в заблуждение окружающих)» [8]. Слово «маска» происходит от латинского *mascus, masca* (призрак), арабского *maskharah* (насмехаться, а также «насмешка», шутка, шут). В русском языке согласно словарю Даля маска обозначается как харя, личина, рожа. В новом толковом словаре украинского языка маска рассматривается как типичный образ актера, в котором внешний вид дополняется характерными чертами. В переносном смысле маска – это «внешний вид, что скрывает истинную сущность кого-то» [5, 150].

Маски с древнейших времен использовались в церемониальных, эстетических (театральные, карнавальные и др.) и функциональных целях (медицинские, профессиональные, защитные). Ритуальные маски связаны с культурами предков, духов, животных, тотемистическими представлениями и т. п. В африканских странах маски служат тотемическими символами, отгоняют злых духов. Обрядовые маски есть антропоморфные, зооморфные, смешанные (с чертами человека или зверя/зверей одновременно). Зооморфные маски преимущественно изображают тотемного животного рода. К наиболее употребляемым зооморфным маскам относится маска козы/козла. Коза – распространенный персонаж восточнославянского ряжения на святки и масленицу. Костюм восточнославянской козы – вывернутая мехом наружу шуба, ее маска – деревянная голова с бородой из мочала и подвижной нижней челюстью, которую носят на длинном шесте [2]. Другой распространенный масочный персонаж у разных народов мира – «птицеголовый», что связано с мифологическими представлениями о птицах как посредниках между двумя мирами («живых» и «мертвых»). Антропоморфные маски похожи на человеческое лицо, но искаженное. Искажение происходит за счет преувеличения размера лица или отдельных его черт, «лицом наизнанку» (так, в африканских народов есть «белые маски», а у эскимосов – черные), «ложным лицом» – с неправильным количеством или компоновкой черт лица (одно или три глаза, рот на месте глаза и т. п.). Встречаются двойные (и тройные) маски как в объемном скульптурном варианте (двуликие маски – шлемы), так и развернутые на плоскости. Двойные маски связаны с «близнецовым мифом», согласно которому один из близнецов принадлежит к миру живых, а другой – к миру мертвых. В работах К. Леви-Стросса раскрыта смысловая нагрузка масок на основе анализа мифов народов, их использования в ритуальных действиях [4].

Маски широко используются в театральной традиции [1]. В Европе использование масок в искусстве впервые представлено у древних греков и римлян, откуда берет начало символ театрального искусства – маски, смеются и плачут. В Средние века боги изображались серебряными и золотыми масками. В эпоху Возрождения появились костюмированные действа – карнавалы, предусматривающие маскарады, т. е. создание целостного образа (маска, костюм и поведение). Наиболее распространенными стали образы театральных персонажей (Арлекин, Пьеро, Коломбина и др.).

Маски используются в различных формах театра, в частности, в японском театре Но, индонезийском театре Ваянг, китайской Чао-опере, ритуальном военном танце чхау в Индии, сатирической драме Мачо Ратон (Никарагуа). Маски в настоящее время широко используются в цирковых номерах (клоуны и др.) и кукольных театрах.

Ритуальные, театральные маски имеют определенную форму и назначение. В японских спектаклях Но используются маски пяти типов: старик, мужчина, женщина, бог или богиня, дьявол или гоблин, что свидетельствует о определенной семантической универсальности.

В современном театре используются прием сценического гротеска, когда статичность маски подчеркивается выразительностью подвижного тела актера. В начале XX в. последователи театрального художника Е. Г. Крега использовали маски для выражения второго «Я» героя [1]. Также в театральной практике используется прием публичного «надевания» и «срывания» масок, когда ситуация «трансформации», «изменения», «перевоплощения» актера видима для зрителя. Таким образом, достигается отстранение исполнителя от персонажа, подчеркивается существующая граница между «игрой» и «жизнью».

К функциональным нагрузкам маски относится: упреждение опознания (анонимность), например, палач в красном колпаке, представители Ку-клукс-клана (белые колпаки); наказание, символ общественного пренебрежения, в частности, «позорная» маска – ослиные уши для плохого ученика. Среди карательных следует отметить по типу железной маски, которые использовались в качестве средства пыток или телесных наказаний. В частности, образ «железной маски» воплощен в романах А. Дюма, В. Гюго. В австралийских

тюрьмах в конце XIX в. маски использовались для прекращения разговоров и отчуждения. Такие маски изготавливались из белой ткани и закрывали лицо, видны были только глаза.

Об универсальности законов функционирования психики свидетельствует существование в живой природе маскировки – *мимикрии*, как одного из ведущих механизмов выживания [3]. Термин «мимикрия» введен для обозначения случаев внешнего сходства между различными видами животных, принадлежащих к различным родам и видам; обычно так обозначают все случаи подражательной окраски и сходства животных с неодушевленными предметами. В природе известны примеры мимикрии цвета, звука, формы. Наиболее распространенным явлением является соответствие окраски животного месту его обитания. Примерами мимикрии цвета являются: преобладание белой окраски среди арктических животных (белый медведь, полярная сова, гренландский сокол), изменение «зимней» (белой) окраски на «летнюю» в других местностях (песец, горностай, заяц-беляк), соответствие окраса естественной среде (белка в листве, конек в траве, рябчик, вальдшнеп). Подобный феномен представлен в морской фауне, в частности, в зависимости от цвета морского дна, ряд организмов являются прозрачными. Пятна, полосы на теле животных свидетельствуют о гармоничности с условиями освещения, игры света и тени (тигр, лань, леопард, жирафа). Мимикрия также может служить хищникам средством для привлечения добычи, например, у многих пауков. Также мимикрия выполняет функцию маскировки под «хищника».

В психологии исследование маски и ее семантической нагрузки осуществлялись в: аналитической психологии К. Г. Юнгом – маска как архетип, в транзактном анализе Э. Берна – палитра игр, ролевым подходе (Р. Берт, Я. Морено, Дж. Мид и др.) – диапазон определенных ролей, личностном подходе (И. С. Кон, А. А. Налчаджан, М. Розенберг) – Я-маска как компонент Я-концепции.

Описанный К. Г. Юнгом архетип Персона (Маска) представляет собой социальную роль, которую человек играет под влиянием требований общества, и скрывает сущность личности человека [9]. Функцию маски К. Г. Юнг видел в обеспечении потребностей в адаптации. М. Якоби отмечал, что в личности, которая живет в согласии с собой, маска представляет только тонкую защитную оболочку, способствует естественным отношениям с окружающим миром. Следствием недостаточно развитой Персоны, по мнению Дж. А. Холла, является сверхчувствительность человека, ожидание угрозы в нейтральных ситуациях взаимодействия с окружающими. Именно неадекватностью Персоны представители аналитической психологии объясняют ограждения человека от окружающих, искажения самовосприятия и партнера, а также реальности.

М. М. Бахтин выделял маски языковые, стилистические, Г. Башляр называл их психологическими [6]. Такие маски создают определенный фиктивный внутренний мир. Маска затрудняет самопознание, поскольку между ней и Я человеком происходит взаимные притяжения и отталкивания.

Л. Софронова отмечает, что маска имеет функцию границы, отделяя собственное пространство от чужого [6]. Маска по определению искусственная и поэтому противопоставляется естественному лицу. Маска противопоставляется лицу, как недвижимое подвижному, статическое – динамическому. Когда маска воспринимается только как статическая, семантически это близко к смерти. В частности, это прослеживаются в средневековых гравюрах, где Смерть изображается красавицей в маске, которая снимая маску, превращается в ужасающую старуху.

М. Розенберг в классификации Я-образов выделяет ряд «фальшивых Я»-образов и масок, которые индивид выставляет, чтобы скрыть за ними слабость собственного «реального Я». Маска интегрирует противоположные тенденции, ведь символизирует защиту, желание следовать требованиям социума, быть как все, и одновременно слабость, нежелание подчиняться социальным требованиям, выделяться. Наличие маски свидетельствует о противоречии в чувствах и стремлениях субъекта, и одновременно воплощение в маску окружающих как лицемерных, агрессивных.

Эмпирический материал глубинной психокоррекции с будущими практическими психологами объективирует роль маски в познании форм маскировки указанных выше состояний путем использования рисуночного изображения маски.

Маски подтверждают тот факт, что человек не только на латентном уровне осуществляет маскировку, в унисон с неосознаваемыми тенденциями психики, но и в процессе жизнедеятельности и общения человека. Раскроем содержание масок, пользуясь интерпретацией самих авторов рисунков. Изображение маски представлено в рисунках участников АСПП, выполненных в рамках тематики авторской методики Т. С. Яценко комплекса психорисунков [10], на темы: «Человек, который психологически не существует», «Человек, которого я отчуждаю», «Человек, которого я не люблю», «Я-реальное», «Я в служебной ситуации» (см. рис. 1 – 3). В них маска имеет следующую смысловую нагрузку: двуличность; защита от окружающих; страх перед агрессией, скрывающейся за маской; маскировка собственных страхов; закрытость человека в маске,

непрочитывание его эмоций. Среди последствий наличия «маски» участниками отмечается непринятие другого человека таким, каков он есть, недоверие к хорошему отношению, отчуждение (дистанцирование), страх выявлять эмоции (ощущение, что «весь мир театр»), манипулирование.

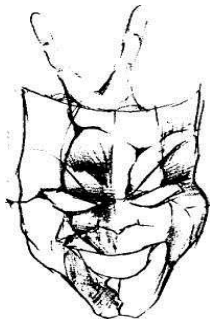

Рис. 1. Я-реальное

Рис. 2. Мое обычное эмоциональное

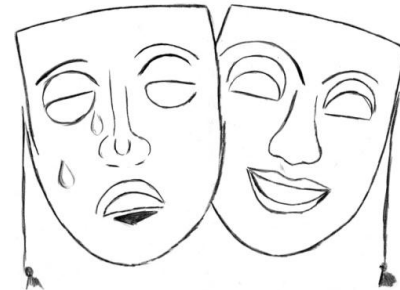

Рис. 3. Человек, которого я боюсь

В глубинной психокоррекции маски представлены также предметными моделями (фото 1–3), психоанализ которых предполагает познание внутренней детерминированности психики.

Модель (фото 4) представляет самопрезентацию протагонистом своего «Я» в виде мышонка в маске [7]. Маска обеспечивает защищенность, автор в процессе диалогического взаимодействия отмечает, что мышонки часто носят свою маску, пребывая среди людей, потому что там все так ходят, и если он появится без маски, то его не воспримут. Маска является ведущей, она скрывает слабость, чувствительность, что сопровождается энергетическими расходами. С одной стороны, маска презентует инструментальный аспект общения, с другой, – маска является «подарком» родителей, намеком на чувство неполноценности.

Фото 1. Маска

Фото 2. Игрушка «Клоун»

Фото 3. Игрушка «Волк в овечьей шкуре»

Для определения глубинно-психологической семантики маски приведем фрагмент стенограммы с использованием игрушки «Маска», представленный во II Авторской школе по глубинной психокоррекции [7, с. 108–110].

Психокоррекционная работа с протагонистом И. с использованием предметной модели «Маска»

П.*: Проговорите ваши чувства по отношению к маске (фото 1).

Фото 4. Самопрезентант Б. «Маска за которой мышонок»

И.**: Я отношусь к «маске» отрицательно, но поняла, что у нее можно многому научиться. Из-за своих «масок» я набила в детстве много «шишек». Мне казалось, что если я не «в маске» и говорю что-то открыто, то у человека сразу включается защита. Я смотрю не на «маску», а на него, а он ощущает себя «в маске». Я за это «получала». Было ощущение, что меня заставляют надеть «маску», и когда я так сделала, мне стало комфортно. Я нашла себе среду, где могла находиться без «маски». Потом поняла, что невозможно быть то в «маске», то без нее. Сейчас я готова принимать неприятие окружающих, но все равно ее не надену.

П.: Насколько вы различаете, когда вы в «маске», а когда без нее? Попробуйте проговорить, обращаясь к участникам, сначала искренне, а потом – от имени «маски».

И.: От «маски» проще говорить, чем от себя. (От имени «маски» обращается к уч. гр. 1): «Ты – очень положительная девушка, правильная, у тебя все словно разложено по полочкам». От себя я бы добавила, что это тебя «закрывает».

И. (к уч. гр. 2): От себя я бы тебе сказала, что ты – очень надежный человек, а от «маски» – даже не знаю.

П.: Можно сказать, что если вы не чувствуете «маску», то готовы взаимодействовать без нее?

И.: Да.

П.: Наверное, вы проделывали большую работу, чтобы различать «маску».

И.: Это происходит не специально, ведь очень тяжело все время переключаться, потому хочется сразу это видеть и ориентироваться, как с этим человеком общаться. (К уч. гр. 3): Я бы сказала тебе от имени «маски», что воспринимаю тебя как очень неординарного, интересного человека.

(К уч. гр. 4): Мне трудно что-то сказать тебе только по внешнему виду, так как я с тобой не общалась.

(К уч. гр. 5): Тебе я бы говорила от имени «маски» то, что ты хочешь услышать, но мне сложно понять, что именно ты хочешь.

П.: Вы не пользуетесь возможностями группы, чтобы спрогнозировать: например, я чувствую, он хочет услышать, что будет хорошим профессионалом, и сейчас уже многого достиг.

И.: Я не хочу ему этого говорить.

П.: Значит, вы не хотите надевать мажорную «маску». Вы говорите, что готовы говорить человеку то, что он хочет услышать. Если это не соответствует вашему подлинному восприятию, то для вас это очень сложно. Вам нелегко отступить от себя, перейти в конкретной ситуации из минора в мажор.

И.: Да, это так. (К уч. гр. 5): Я не могу тебе этого говорить, потому что мне кажется, что я буду тебе льстить.

П.: Важно то, что может сложиться ситуация, решающая для вас, а вы не сможете подобрать нужных слов, потому что будет что-то мешать.

И.: Да, я просто боюсь.

П.: Вы придаете очень большое значение тому, что скажете, как будто для человека, к которому обращаетесь, это будет судьбоносным. Вот как тенденция «к силе» выражается в конкретных ситуациях.

И. (к уч. гр. 6): Мне хочется пожелать тебе чего-то хорошего: думаю, у тебя все будет замечательно, ты этого заслуживаешь.

* П. – сокращенно «психолог».

** И. – первая буква имени протагониста, с целью анонимности

(К уч. гр. 7): Скажу не от «маски», а от себя: ты производишь впечатление очень приятной девушки.

(К уч. гр. 8): Я, с одной стороны, ощущаю твою «маску», а с другой – чувствую, что под «маской» находится гораздо более интересный человек, чем сама «маска». Хотелось бы чаще видеть тебя реальной.

(К уч. гр. 9): Тебя я хочу поблагодарить за оптимизм, которым ты делишься со всеми.

(К уч. гр. 10): Мне очень импонирует твое спокойствие.

П.: Как вы сама себя чувствуете сейчас? В какое-то мгновение вы забыли, где «маска», а где нет? Вы чаще были без «маски»?

И.: В принципе, да.

П.: Мы почувствовали, что «маска» давалась вам с трудом и не всегда эффективно, особенно тогда, когда нужно было перейти на позитив.

И.: Мне это тяжело.

П.: Вы не думаете, что это потому, что вы сомневаетесь в своем профессионализме? Тогда собственные сомнения не позволяют хвалить кого-то.

И.: Да. Я это понимаю и потому мучаюсь.

П.: Вы ведь могли ничего не говорить участнику группы 5, как некоторым из присутствующих, но вы озадачили его, а потом ничего не сказали. Подумайте, не бывает ли так в жизни, что вы легко надеваете «маску», если нужно сказать человеку что-то неприятное. При этом вы уверены, что искренни с ним, а он должен считать, что говорите не вы, а ваша «маска».

И.: Наверное, я вынуждаю другого человека думать, что это говорю не я, а «маска».

П.: Логика такая: «Там, где позитив – это я, а где негатив – моя «маска».

И.: Мне хочется сказать то, что я в действительности думаю, но не уверена, правильно это или нет.

П.: И тогда «маска» придает решительности?

И.: Да.

П.: Если сравнить такие особенности вашего поведения с детским опытом, когда вы ощущали их? Кто в вашей семье подавал подобный пример?

И.: Папа в общении со мной надевал «маску», чтобы ему было удобно. Может, потому мне именно мужчине тяжело сказать то, что я на самом деле думаю.

П.: Возможно вы стремитесь проявить негатив через «маску» из-за того, что подобное поведение папы вызывало отрицательные чувства?

И.: Скорее всего, да. Папа хотел, чтобы я была «китайским болванчиком», который сидит, кивает и говорит: «Да, хозяин. Спасибо, хозяин». Но я – не болванчик, а живой человек.

П.: Это был «болванчик», который всегда говорил «нет»?

И.: Такого не было. Все было нормально до того момента, пока я не начинала чего-то хотеть.

П.: То есть вы не должны были ничего хотеть?

И.: Именно так. Последствия моих желаний проявлялись очень жестко: что-то хотеть считалось преступлением.

П.: Значит, вы отнеслись к участнику группы № 5 так, как ваш отец относился к вам: ему нельзя стать профессионалом. Для психики не бывает нерешенных задач, бессознательное подобно маленькому ребенку, для которого все решается: «Я и отец – единое целое. Он так поступал, и я делаю то же самое – мы вместе». Вы всегда угадывали желания отца?

И.: Я понимаю, он поступал таким образом не потому, что хотел сделать мне плохо, просто ему не хотелось напрягаться, переживать из-за меня. Сначала отец старался как-то приуменьшить мои достоинства, потом говорил, что у меня не получится то, к чему я стремлюсь. Когда ему это не удавалось, мы выясняли отношения, и в результате он говорил: «Ну, это ты решила и заставила меня так поступить, а значит, отвечаешь за последствия». То есть он все равно делал для меня то, что должен был, но перекладывал всю ответственность на меня.

П.: А вам хотелось бы, чтобы вы отвечали вместе?

И.: Да, а то получалось так, что если результат был негативным, виновата была я, а если положительным, он говорил: «Видишь, какой я молодец!». Я поймала себя на мысли, что прежде чем что-то сделать, всех спрашиваю: «А ты согласен, чтобы я это сделала?»

П.: Вам тяжело брать на себя ответственность?

И.: Наоборот, я беру на себя слишком много ответственности.

П.: А почему же тогда вы спрашиваете окружающих? Проявляется противоречие.

И.: Это другое: я должна принимать ответственность вопреки чему-то. Я провоцирую несогласие.

П.: И тогда уже принимаете ответственность на себя?

И.: Да.

П.: Иными словами вы усиливаете трудности.

И.: Тогда у меня высвобождается энергия.

П.: Это «застрявшая» мортидная энергия, которая была ранее направлена на отца, так как не было возможности ее выразить. Это субъективная интегрированность психики: «Я интегрировалась с отцом и интроектировала те качества, которые сейчас мне мешают».

И.: Теперь я бы хотела отказаться от этой «маски», сбросить ее с себя.

П.: Тут дело уже не в «маске». «Маска» – это что-то конкретное, видимое. Есть внутренние механизмы, которые обуславливают то, что вы теряете себя, готовите путь для самонаказания. Вы одновременно и отчуждаетесь от отца, и вместе с ним – так скрыто выражается любовь к нему: «Я хотела бы быть вместе с ним и хотела бы, чтобы он был прав».

И.: Да, я хотела бы, чтобы он был прав. Но он бывает таким, каким я хочу его видеть, только в очень критических ситуациях, если ему очень плохо. Когда я это поняла, то испугалась.

П.: «Я доведу ситуацию до такого кризиса, когда ему так плохо, что у нас не будет раздора».

И.: Когда мне плохо, тогда он такой, какой есть. Так что же, я должна быть при смерти, чтобы чувствовать любовь отца? Пусть я не буду ее чувствовать, но буду жить.

П.: Что бы вы сказали ему искренне и от имени «маски»?

И.: Искренне я бы сказала: «Не обращай ни на что внимания, все плохое пройдет и все будет так, как нужно». А от имени «маски» мне говорить не хочется, она скажет что-то плохое.

П.: Так психика спасает любовь: «Если я и говорю отцу что-то плохое, это не я, а «маска». На самом деле я его люблю, причем так сильно, что готова умереть, ведь доведу себя чуть ли не до смерти, чтобы у нас было единение». А как это могло отобразиться на вашей личной жизни?

И.: Мы с мужем развелись.

П.: Замечали ли вы что-то подобное в отношениях с мужем и другими мужчинами? Не разрушали ли сами отношения?

И.: Конечно, в нашем разрыве есть и мой вклад. Когда мы уже развелись с мужем, и боль утихла, я поняла, что он – совсем другой человек, и с ним нужно вести себя совсем по-другому.

П.: Вы вели себя с ним, как с отцом?

И.: Не так, но внутреннее отношение было такое же.

П.: Внешних проявлений вы могли просто не замечать.

И.: Могла. Он тоже страдал, я не видела его таким, какой он на самом деле. Я смотрела на него через «призму» отца. Если бы этого не происходило, наши отношения, пожалуй, можно было бы сохранить.

П.: Вы действительно проявляли себя в отношениях с отцом, как «китайский болванчик»?

И.: Нет, он меня такой не видел.

П.: Неужели он все время пытался сделать вас покорной?

И.: Сейчас он этого уже не делает, я просто по-другому отношусь к ситуации.

П.: Может, ваша мать так ведет себя с ним?

И.: Они не живут вместе, у отца сейчас другая семья. Но мы с ним очень близки, хотя родители развелись более двадцати пяти лет назад. Отец звонит каждый день. С матерью у них очень тесная связь, и меня это всегда очень мучило: их связь и не разорвалась, и не возобновилась.

П.: В вашем супружестве подобного не случилось?

И.: Нет, хотя мне постоянно казалось, что у нас все то же самое. Со временем я поняла, что все иначе и у нас совершенно другие отношения.

П.: Вы видите, как отношения с отцом могут влиять на восприятие другого человека. Поблагодарите «маску» за то, что она позволила вам познать новое о себе.

И.: Спасибо тебе, «маска».

П. (обращаясь от имени И. к «маске»): «И прости меня за то, что я все время использовала тебя в негативных целях».

И.: Действительно, прости за то, что я надевала тебя, чтобы отталкивать людей, сама не знаю почему. Надеюсь, что впредь я не буду этого делать.

Ролевая игра «Служебная ситуация»

П.: Представьте себе, что ваш начальник говорит: «До каких пор я буду слышать от сотрудников, что ты ничего не делаешь, только получаешь жалованье?» Как вы отреагируете?

И. (к «начальнику»): Посмотрите сами, что я делаю, зачем обвинять меня с чужих слов?

П. (*в роли «начальника»*): Я видел это не раз, и у меня пока не сложилось мнения, но от сотрудников я это слышу постоянно.

И. (*к «начальнику»*): Если вы хотите узнать, как я работаю, поручите мне какое-то дело. Если хотите верить сотрудникам – верьте, это ваше право.

П.: Вы слышите, что говорите о себе? Вы – правильная, идеальная и выполняете все так, как следует, а остальное – это вариации. Такова общая позиция. Вы ни в каком варианте не принимаете негатив, идущий от других людей.

И.: Да, и я понимаю, что это тоже родом из детства. Большое спасибо.

Анализ стенограммы психокоррекционной работы с использованием «маски» позволяет раскрыть семантику психики, презентованную маской. Наличие «маски» определяется личностной проблемой, порожденной в эдипальный период и связанной с формированием системы психологических защит в их тенденции «от слабости к силе». Кредо глубинной психокоррекции – снятие «масок», поскольку они требуют огромных энергетических затрат, вследствие необходимости скрывать внутренние противоречия психики.

Эмпирические данные позволяют утверждать, что маска неизменно содержит в себе намек на присутствие чувства неполноценности, порождаемой эдипальной зависимостью, тенденцию к психологической смерти, что требует диагностико-коррекционного вмешательства, с целью реконструкции дисфункциональных подструктур психики.

ВЫВОДЫ

В статье представлено исследование семантики психического, маскирующегося в тот или иной индивидуализированный способ у каждого респондента. Анализ выполнен на основе авторских рисунков, игрушек и предметных моделей. Эмпирический материал глубинной психокоррекции с будущими практическими психологами объективирует роль маски в познании форм маскировки указанных выше состояний путем использования рисуночного изображения маски. Анализ масок в культурном, художественном и биологическом аспектах позволяет сделать вывод об универсальности (архетипности) маски, воплощающей на ряду с этим индивидуализированные смыслы психики субъекта.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Авдеев А. Д. Маска и её роль в процессе возникновения театра / А. Д. Авдеев. – М., 1969.
2. Иевлева Л. М. Ряженье в традиционной русской культуре / Л. М. Иевлева. – Л., 1994.
3. Кайуа Р. Мимикрия и легендарная психастения / Р. Кайуа // Миф и человек. Человек и сакральное. – М. : ОГИ, 2003. – С. 83–104.
4. Леви-Строс К. Путь масок / К. Леви-Строс. Пер. с фр. А. Б. Островского. – М., 2000. – С. 20–97.
5. Новый словник української мови / Укладачі В. В. Яременко, О. М. Сліпушко [В 3-х т.]. – К. : Аконті, 2008. – Т. 2. – 863 с.
6. Софронова Л. Маска как прием затрудненной идентификации / Л. Софронова // Культура сквозь призму идентичности. – М. : Индрик, 2006. – С. 343–359.
7. Теория и практика глубинной психокоррекции Вторая Авторская школа академика НАПН Украины Т. С. Яценко / [под ред. академика Т. С. Яценко]. – К. : ПП «Мастерпринт», 2009. – 221 с.
8. Энциклопедия социологии [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
9. <http://dic.academic.ru/dic.nsf/socio/1997/%D0%9C%D0%90%D0%A1%D0%9A%D0%90>.
10. Юнг К. Г. Тэвистокские лекции. Аналитическая психология: её теория и практика / К.Г. Юнг. – К. : СЧНТО, 1995. – 326 с.
11. Яценко Т. С. Психоаналитическая интерпретация комплекса тематических психорисунков (глубинно-психологический аспект) / Т. С. Яценко, Я. М. Кмит, Л. В. Мошенская. – М. : СИП РИА, 2000. – 193 с.
12. Яценко Т. С. Психологічні основи групової психокорекції : навчальний посібник / Т. С. Яценко. – К. : Либідь, 1996. – 264 с.

AZERBAIJAN QUALITY ACADEMY

Ассоциация Качества (АК) была учреждена 25 ноября 2007 года и 30 октября 2008 года была зарегистрирована Министерством Юстиции Азербайджанской Республики, как самоуправляемая неправительственная организация, преследующая общественно-полезные цели.

